



Universitat de Lleida

El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI

JOAN SALVADÓ I MONTORIOL

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

**EL MONESTIR BENEDICTÍ
DE SANT BENET DE BAGES.
FONS DOCUMENTAL:
IDENTIFICACIÓ, EDICIÓ
I ESTUDI.
SEGLES X-XI**

Joan Salvadó i Montoriol

Dirigida per

Salvador Claramunt i Rodríguez
Universitat de Barcelona

Flocel Sabaté i Curull
Universitat de Lleida

ANY 2012

**EL MONESTIR BENEDICTÍ DE SANT BENET DE BAGES. FONS
DOCUMENTAL: IDENTIFICACIÓ, EDICIÓ I ESTUDI. SEGLES X-XI**

Taula de matèries general

1. ESTUDI DEL FONS DOCUMENTAL.....	8
1.1 Agraïments.....	8
1.1.1 Introducció.....	10
1.1.2 Descripció de la tesi.....	16
1.1.3 Història del fons.....	17
1.1.4 Els documents.....	19
1.1.5 Justificació.....	21
1.1.6 Límits cronològics.....	22
1.1.7 Tipologia dels documents.....	22
1.1.8 Estructura dels documents.....	28
1.2 Context documental: el monestir de Sant Benet de Bages.....	39
1.2.1 L'establiment. Els temps previs a la fundació.....	39
1.2.2 La fundació.....	39
1.2.3 Existència.....	39
1.2.4 Funció.....	40
1.2.5 El fundador: Sala, veguer comtal.....	40
1.2.6 La geografia.....	41
1.2.7 Els abats i els priors.....	52
1.3 La llengua.....	61
1.3.1 La llengua dels documents.....	61
1.3.2 El llatí altmedieval: característiques.....	63
1.3.3 El català altmedieval: característiques.....	66
1.3.4 Els noms de persona.....	68
1.3.5 Nivells de llenguatge.....	69
1.3.6 Característiques bàsiques de la llengua llatina i de la llengua catalana altmedievals.....	71
1.3.7 Les traces lingüístiques occitanes.....	78
1.3.8 Les traces lingüístiques àrabs.....	79
1.4 Conclusió.....	83
2. EDICIÓ.....	86
2.1 La datació.....	86
2.2 El regest.....	86
2.3 Referències documentals i bibliogràfiques.....	87
2.4 La transcripció dels documents.....	87
3. ANNEXOS.....	90
3.1 Abreviatures i sigles utilitzades.....	90
3.2 Mapes.....	91
3.3 Reproducció de documents: una selecció.....	95
4. FONS I BIBLIOGRAFIA.....	107
4.1 Fons documentals i arxivístics.....	107
4.1.1 Documents d'arxiu.....	107
4.1.2 Manuscrits.....	107
4.1.3 Còpies manuscrites de documents.....	107
4.2 Fons publicats.....	107
4.3 Bibliografia.....	113
4.3.1 Diplomàtica.....	113

4.3.2 Paleogràfica	117
4.3.3 Filològica i lingüística	121
4.3.4 Històrica, eclesiàstica, econòmica, social, política i legal	129
4.3.5 Obres de referència: calendaris, cronologies, diccionaris, enciclopèdies, glossaris i obres específiques de temàtica no exclusivament històrica	161
4.3.4 Articles de premsa.....	165
5. DIPLOMATARI.....	166
6. ÍNDEX ONOMÀSTIC	166

Taula de mapes

Mapa 1: Implantació i principals propietats de Sant Benet de Bages s. X-XI en el conjunt dels comtats catalans	91
Mapa 2: La distribució del patrimoni de Sant Benet de Bages vers l'any 1010 segons la divisió comarcal actual	92
Mapa 3: Transposició de topònims entre el comtat de Besalú i el comtat de Manresa. Una proposta	93
Mapa 4: Topònims àraboberbers segons la situació de la frontera vers l'any 1010	94

Taula de reproducció de documents

Documents 739 (1016, novembre, 22) i 1098 (1049, març, 15). Original en pergami.....	95
Document 966 (1033, desembre, 25). Original en pergami.....	96
Document 1006 (1038, febrer, 26). Original en pergami.	97
Document 1093 (1048, febrer, 3). Original en pergami.	98
Document 1097 (1049, gener, 18). Original en pergami.....	99
Document 1097 (1049, gener, 18). Detall de l'escatocol.	100
Document 1099 (1049, març, 30). Original en pergami.....	101
Document 1102 (1049, octubre, 2). Original en pergami.....	102
Document 1103 (1049, novembre, 25). Original en pergami.....	103
Document 1109 (1050, octubre, 27). Trasllet en pergami (anvers)	104
Document 1109 (1050, octubre, 27). Trasllet en pergami (revers).....	105
Document 1116 (1051, maig, 3). Original en pergami.....	106

Aquest món va desaparèixer fa molt de temps, es va acabar, es va esgotar per no tornar mai més.

Istanbul

Orhan Pamuk

Al Molt Honorable Senyor Artur Mas i Gavarró, president de la Generalitat de Catalunya, per la gran estima que té envers el monestir de Sant Benet de Bages, un dels llocs més emblemàtics de la història del nostre país.

VII. Dos germans de Barcelona, Joan, educat des de jove al monestir de Santa Maria de Ripoll i abat de Santa Cecília de Montserrat, amb el seu germà Bernat vénen a abraçar la vida religiosa a un lloc on hi havia un cenobi dedicat a sant Benet, anomenat Bacus per la fertilitat de les seves vinyes, a una jornada de Barcelona. Aquí s'hi van produir nombrosos miracles per a lloança de Jesucrist mitjançant els mèrits de sant Benet, alguns dels quals es narren seguidament.

VIII. Un jove d'il·lustre llinatge i el seu escuder passaven prop de l'esmentada església i hi van entrar per resar, encomanant la custòdia dels cavalls a sant Benet. Un lladre els roba i s'ofega en travessar el riu Llobregat. El jove recrimina al sant la seva negligència i en aquell moment els cavalls apareixen on els havia deixat. En aquest lloc s'hi produeix contínuament una gran concurrència de gent que beneeix el Senyor, qui enalteix sant Benet amb aquests miracles.

En una altra ocasió un ocell que volava dins el temple va defecar sobre el front i els ulls d'un clergue que hi havia anat per resar amb una munió de fidels. Aquest, enfadat, va prometre que no hi tornaria a entrar si el sant no reparava la injúria. Tot seguit l'ocell va caure fulminat a terra amb els ulls fora del cap. Tothom va lloar Jesucrist amb gran joia per haver-los donat tan gran protector i pels seus freqüents miracles.

IX. Davant la imminent amenaça sarraïna, els vilatans porten les seves pertinences a les dependències del monestir i es refugien als afores. Quan els sarraïns entren al monestir per endur-se el botí i cremar tota la resta, el foc s'apaga i el vi del rebost es converteix en gel. Un dels infidels agafa un martell per destruir l'altar, però amb l'embranchida es colpeja amb tota la força el front i cau mort. Coneguts aquests fets, el seu cap ordena que no molestin mai més els servents de Déu i de sant Benet i abandonen aquest [monestir].

X. S'uneixen quatre cabdills del territori de Barcelona i amb cinc-cents homes armats, després de demanar l'ajuda de la Verge Maria i del cel, obtenen la victòria sobre un exèrcit de vint mil sarraïns.

XI. La mateixa Verge Maria anuncia aquesta victòria a un clergue del mont del Sant Àngel, al regne de Nàpols, fet que és comprovat a través de missatgers.

*Els miracles de sant Benet*¹

¹ *Les miracles de saint Benoît*, éd. Eugène de CERTAIN, Paris, 1858, *Liber quartus*, cap. VII, VIII, IX, X i XI, p. 183-188. Traducció del llatí al català: Jordi Carrera i Huguet.

1. ESTUDI DEL FONS DOCUMENTAL

1.1 Agraïments

Primerament als meus directors, el Dr. Salvador Claramunt, de la Universitat de Barcelona, i el Dr. Flocel Sabaté, de la Universitat de Lleida, per l'amistat que han tingut envers la meva persona i la confiança en la meva capacitat com a historiador.

Als centres on els tres hem pogut dur a terme les nostres tasques, docent i investigadora: les dues universitats esmentades.

A l'Agència d'Ajuts a les Universitats i a la Recerca (AGAUR), del Departament d'Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya, que amb el petit ajut concedit m'ha permès aprofundir durant tres mesos en l'edició de textos medievals en un centre especialitzat fora de l'Estat espanyol, requisit per a obtenir el reconeixement de la tesi a tota la Unió Europea.

No és possible que una sola persona pugui estar treballant de manera força intensiva una producció tan extensa i plena de dificultats, com ho és la del monestir de Sant Benet de Bages, sense el suport de ningú.

En el meu cas haig de començar per agrair el suport diari dels meus pares, en una multitud d'aspectes que fóra llarg d'especificar un per un, però que tenen a veure amb la paciència.

També el de nombroses persones que, en un o altre camp del saber, han estat col·laboradores imprescindibles per accedir als diversos àmbits de coneixement, indestriables als propis de la història, pels quals hom no ha adquirit les habilitats suficients per resoldre: la diplomàtica, la informàtica, la cartografia o la lingüística, tant de llatí i les llengües romàniques germanes, l'occità i el català, com de les dues llengües semítiques presents, tot i que en petita mesura, en els documents editats: l'hebreu i l'àrab.

En referència a la diplomàtica, haig d'agrair la tutorització del Prof. Olivier Guyotjeannin, de l'École des Chartes, a Paris, ciutat on vaig fer una estada de recerca de tres mesos l'any 2010. Allà també vaig gaudir del mestratge del Prof. Jean-Pierre Brunterc'h, conservador general del patrimoni i responsable de la secció antiga dels Archives Nationales.

Pel que fa a l'edició, haig de destacar l'ajuda de l'amiga i companya a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Mariona Prat i Vandellòs, geògrafa urbanista.

En els aspectes de la llengua llatina m'ha ajudat sobretot el Sr. Jaume Riera i Sans, secretari de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona. També el Sr. Jordi Carrera i Huguet, professor de llatí a l'institut d'ensenyament secundari de Solsona, actualment jubilat, m'ha ajudat a polir d'estil de la traducció en un document que vaig descobrir, inèdit, el número 861, un judici celebrat el 14 de juny de 1025 al monestir de Sant Benet de Bages sobre la possessió d'un alou al terme de Buc, a la parròquia de Sant Andreu (Castellnou de Bages, comarca de Bages), en el qual hi assistí Oliba, bisbe d'Osona. Aquest document era no només inèdit, sinó desconegut, per tal com l'autor i l'editor del *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* empenen una còpia del segle XVIII incompleta conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó que erra la identificació de l'alou motiu del plet, confonent dos topònims diferents.

Per als texts hebreus, he d'estar molt agraït al Dr. Javier del Barco, del Centro Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) de Madrid, que em va enviar la seva versió telemàticament després d'haver coincidit una setmana a l'arxiu de l'Abadia de Montserrat, ell classificant els fons hebreus i jo transcrivint pergamins de Sant Benet de Bages. I al Sr. Jaume Riera i Sans, ja esmentat, que ha tingut l'amabilitat d'oferir-me la seva versió. El meu reconeixement també al Dr. Pere Casanellas i Bassols, president de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, de l'Institut d'Estudis Catalans, per la rigorosa revisió a la qual ha sotmès les transcripcions i les traduccions que li he passat dels esmentats textos hebreus per a la seva edició científica.²

Per a la correcta interpretació d'alguns mots àrabs que apareixen al *Diplomatari* he estat sortós que al darrer tram del treball un pastisser àrab del meu barri m'hagi adreçat al Sr. Pius Alibek, de la terra de Mesopotàmia i, encara més al final, Mdme. Fatima En-Nehary, investigadora de la Maison Méditerranéenne de Sciences Humaines (MMSH) d'Aix-en-Provence, que ha revisat i aportat matisos molt valuosos per a llur contextualització.

Vull donar les gràcies a altres persones amigues pel temps que han esmerçat en aspectes clau de la meva tesi, sobretot Anna Spa i Peradejordi i Xavier Robles i Montesinos.

Especialment a la Kariné Tamazyán, per l'ajut continuat que m'ha ofert, ja des d'abans d'iniciar la tesi, que em va animar a emprendre.

Al personal de tots els arxius i biblioteques on he treballat: Arxiu de l'Abadia de Montserrat, Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona), Arxiu Capitular de Barcelona, Arxiu Capitular de Vic, Arxiu Diocesà de Barcelona, Arxiu Episcopal de Vic, Arxiu Històric Comarcal i Diocesà de Solsona, Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa, Biblioteca Balmesiana (Barcelona), Biblioteca de Catalunya (Barcelona), Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya (Barcelona), Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, Biblioteca Central de la Universitat de Barcelona, Biblioteca Municipal de Solsona, Biblioteca Municipal "Vila de Gràcia" (Barcelona), Bibliothèque de l'École des Chartes (Paris), Bibliothek von Deutschen Historischen Institut Paris

² Observacions generals per a la transcripció de les tres clàusules en hebreu de sengles documents del *Diplomatari*:

1.El signe / indica canvi de de línia.

2.El subratllat indica lletres de lectura dubtosa.

3.El títol de *rabí* entre els jueus medievals no tenia el significat que li atorguen els diccionaris catalans (mestre de la llei jueva; cap d'una comunitat jueva, etc.), sinó que és simplement un tractament de respecte que es dona a qualsevol jueu adult (equivalent al nostre *senyor*).

4.Els antropònims hebreus s'indiquen d'acord amb la forma com ells mateixos els escrivien en els documents en català o en llatí, a partir d'una pronunciació de l'hebreu que s'aparta en alguns aspectes tant de la pronunciació clàssica com de la moderna. Són les formes que correspon escriure en una traducció al català, i les que sempre va fer servir Eduard Feliu en les seves traduccions de documents medievals. Entre claudàtors s'indiquen les transcripcions d'aquests noms segons la pronunciació de l'hebreu modern, a títol informatiu. Cal tenir en compte, però, que algunes d'aquestes formes no estaven del tot fixades; així, per exemple, el nom que hem escrit *Salomon* també es troba en les formes *Salomon* i *Salomó*. El nom que hem escrit *Natanel* és poc freqüent; només el tenim fixat una sola vegada.

5.En tots tres documents hi apareix el verb hebreu פייס, que Eduard Feliu traduïda primer per «demandar» (*Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*, docs. 334, 493, 1116, 1368, 1554), i més tard, en alguns documents, per «consentir» (*Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, docs. 90, 182). Considerem bona la primera decisió, d'acord amb els diccionaris de l'hebreu i el context d'alguns documents, com el 1554 del *Diplomatari* esmentat, i l'adoptem aquí.

(Bibliothèque de l'Institut historique allemand de Paris), Bibliothèque Mazarine i Bibliothèque nationale de France (Paris).

1.1.1 Introducció

A l'entrada del segle XXI encara hi ha a Europa fons documentals antics, i concretament medievals, inèdits. I Catalunya, un dels països més rics en documentació medieval, tot i la tasca d'edició d'aquests fons, que en les darreres dècades ha estat molt actiu, no n'és una excepció. El monestir benedictí de Sant Benet de Bages, que al darrer quart del segle X i al llarg dels segles XI i XII fou el més important de la Catalunya central, encara és mancat d'un diplomatari que reuneixi tots els documents d'època comtal que són a l'abast de l'investigador, el qual fins ara s'ha trobat amb un fons ingent en gran part inèdit o bé ha hagut de conformar-se amb espigolar ací i allà les publicacions que hi ha a l'abast, que tractarem més endavant, i que d'una manera o altra són incompletes. La decisió d'emprendre aquesta tasca ha estat gradual des que, el curs 1991-1992, a Tolosa de Llenguadoc vaig iniciar-me en el coneixement del fons del monestir de Bages amb dos-cents pergamins dels segles X i XI que van donar lloc a la tesina o memòria de *maîtrise* presentada a la Université de Toulouse -Le Mirail l'octubre de 1993 amb el títol *Montpeità: estudi d'un territori de la Catalunya central als segles X-XI (940-1089) a partir de la documentació conservada i coneguda* (245 pàgines format foli), presentada en forma de comunicació a la XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, el dia 23 d'octubre de 1994, a Cardona, amb el títol *Montpeità: estudi d'un territori del Bages entre els anys 940 i 1089 a partir de 248 documents* (10 pàgines) que va sortir publicada a les *Actes*, al cap de tres anys (vegeu la bibliografia).

Posteriorment, el 1995, vaig emprendre un altre estudi, que va ser editat el 2003 a la Biblioteca «Abat Oliba» de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat (660 pàgines format quartilla), amb el títol *Història d'un territori: Sant Fruitós de Bages (segles X-XVI)*, mercès a un concurs públic i posterior contracte de l'Ajuntament de Sant Fruitós de Bages (vegeu la bibliografia), municipi on hi ha les edificacions de l'antic monestir, que actualment és propietat i una de les seues socials de l'entitat financera «Catalunya Caixa» (resultat de la fusió de Caixa Manresa, Caixa Tarragona i Caixa Catalunya).

El 2008 vaig obtenir el títol de suficiència investigadora (DEA) a la Universitat de Barcelona (UB), que em va permetre d'iniciar la tesi doctoral a la Universitat de Lleida (UdL), on recentment el Prof. Flocel Sabaté m'havia incorporat al Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals “Espai, Poder i Cultura”.

La present tesi va ser inscrita el 30 de març de 2009 a la Universitat de Lleida (UdL) amb el títol *El monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI*. Posteriorment, previ acord entre directors i doctorand, els límits temporals inicials han estat ampliat. Així doncs, el primer document aportat és datat l'any 898 (segle IX), i el darrer el 1123 (segle XII).

El motiu de donar entrada a documents anteriors al límit temporal inscrit té una raó interna, que té relació amb la pròpia comunitat monàstica. Si bé en aquella data el monestir de Sant Benet de Bages no havia estat fundat, el primer document del seu antic Arxiu, almenys tal i com el coneixem actualment, s'inicia l'any 898. La raó és molt senzilla: els títols de propietats que foren del monestir que s'havien fet amb anterioritat a la seva fundació anaren a raure al seu arxiu.

Els motius de fer acabar el *Diplomatari* el 1123, a banda que arrodoneix en 225 el nombre d'anys que han estat tractats, es deu també a canvis interns que afecten el govern de la comunitat

benedictina de Sant Benet de Bages, la qual, després d'un període d'uns vint-i-cinc anys de supeditació a l'abadia nordpirinenca de Sant Ponç de Tomeres, amb la finalitat de sostreure-la del domini senyorial i facilitar, d'aquesta manera, la introducció de la "reforma gregoriana", s'allibera de la tutela imposada. Tan sols hem explorat els inicis de la recuperació de l'autogestió sota l'abat Benet, que va dirigir l'abadia de nou independent al llarg de més de cinquanta anys (1101-1152). D'altra banda, la dècada de 1120 va comportar un canvi en les societats de l'arc mediterrani occidental, que experimentaren unes renovacions profundes en el pensament i les diverses manifestacions culturals que se'n deriven.³

El *Diplomatari* que presentem el constitueixen els documents juridicoadministratius dels primers dos segles i quart d'existència de l'antic Arxiu del monestir benedictí de Sant Benet de Bages.

L'antic Arxiu del monestir de Sant Benet de Bages, constituït per una excel·lent col·lecció de pergamins dels segles IX a XVII, a més dels lligalls en paper del segle XVIII, s'ha conservat amb una gran integritat, a excepció de dos-cents dos pergamins del segle X que Ramon d'Abadal i de Vinyals havia transcrit abans de la Guerra Civil espanyola de 1936-1939, a la Casa Guitart de Manresa, i posteriorment "extraviats" en circumstàncies encara no aclarides.⁴

La col·lecció completa comprèn aproximadament cinc-mil documents, actualment conservats en la seva major part a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), a Barcelona, i a l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat (AAM), a Montserrat. Alguns han restat, tanmateix, en institucions que també havien estat dipositaris de documentació de l'antic Arxiu al temps de la Desamortització de béns eclesiàstics de 1835, anomenada de Mendizábal.⁵ Aquestes són: la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (UB), a Barcelona, i l'Arxiu Històric Comarcal de la ciutat de Manresa (AHCM), a Manresa. A més, uns altres finalitzaren el seu recorregut a la Biblioteca de Catalunya, també a Barcelona, com els pergamins donats a aquesta institució per l'historiador Joaquim Miret i Sans, entre els quals destaca el de l'acta de consagració de l'església i dotació del monestir de 3 de desembre de 972. Del trasllat de fons de les institucions religioses de Catalunya que com a resultat de la Desamortització feren cap a Madrid, només un pergami de Sant Benet de Bages no ha estat mai retornat i per això actualment encara es conserva a l'Archivo Histórico Nacional (AHN).

Els primers que s'interessaren per la història de Sant Benet de Bages a l'època moderna foren els

³ CASTIÑEIRAS, Manuel - CAMPS, Jordi [dirs.] (2008): *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa (1120-1180)*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya.

⁴ FONT I RIUS, Josep Maria - MUNDÓ, Anscari Manuel, dirs., *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG, *Els comtats d'Osona i Manresa*, 1^a part, *Introducció*, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 53/1 (1999), nota 112, p. 42. S'haurien d'investigar a fons les circumstàncies que envolten aquesta pèrdua tan important i escandalosa, imputada sense prou fonament a Francesc d'A. Nabot i Tomás (Vilanant, Alt Empordà 29 de setembre de 1874 – Barcelona 16 d'abril de 1942), que va ser professor interí, encarregat de les càtedres de Paleografia i de Llatí «vulgar y de los tiempos medios» a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona durant quaranta anys (1902-1942), segons consta en el seu expedient conservat a l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona, que, després de no poques dificultats, hem pogut consultar. Un dels seus alumnes durant els seus anys de docència fou el Prof. Manuel Riu i Riu (Manresa, Bages 1929- Sant Llorenç de Morunys, Solsonès 2 de gener de 2011). Va deixar almenys una publicació, el *Programa de Paleografia* (1914), que consta de 79 lliçons i 30 pàgines, destinat als seus alumnes, que es pot consultar al seu expedient barceloní.

⁵ Els diputats de les Corts de Cadis (1812) van procedir a desmantellar el règim feudal mitjançant la supressió de les senyories jurisdiccionals, fent-ne distinció de les territorials, que van passar a ser propietat privada dels senyors. Aquest procés apuntava cap a un tipus de reforma agrària que, d'una banda, liquidava el règim senyorial, però que a la vegada transformava els antics senyors en els propietaris de la terra i no pas els pagesos que la treballaven. També es va decretar l'eliminació de les primogenitures i la desamortització de les terres comunals, tot amb l'objectiu de recaptar capitals per amortitzar deute públic.

arxivers del monestir també benedictí de Santa Maria de Montserrat, al qual li havien annexat, per butlla pontificia de 1598,⁶ l'antic monestir benedictí de Sant Benet de Bages. Les primeres notícies que tenim d'aquest interès són ja de la primera època de l'annexió, és a dir, de començaments del segle XVII: sabem que els apunts que havia pres l'arxiver P. Miquel Solsona (+ 1618) sobre la seva història foren copiats més tard, l'any 1729, pel també arxiver montserratí Manuel Noviala.

D'aquesta tasca arxivística se'n serví Petrus de Marca, que en féu ús probatori a favor dels drets del regne de França en relació als antics territoris de la "marca hispànica" -terme introduït aleshores-, amb motiu de la disputa pels límits que inicià durant la minoritat d'edat de Lluís XIV l'aleshores ministre plenipotenciari francès cardenal Mazzarino.

Al segle XVIII els monjos de Montserrat emprengueren diversos intents de classificació i còpia dels fons antics de Sant Benet de Bages, tant pel seu valor jurídic -els diplomes es conservaven acuradament com a fonament legal dels drets de la institució- com històric -interès pel coneixement de la pròpia història-. Les còpies o extractes fets el darrer terç del segle XVIII i inicis del segle XIX, sobretot els del P. Benet Ribas i Calaf (1735-1812), monjo de Montserrat i arxiver de Sant Benet de Bages, han permès recuperar o completar alguns dels pergamins que no ha estat possible de localitzar.

Aquests estudis van culminar amb el P. Benet Ribas i Calaf, conegut sobretot per ser autor d'una història de Montserrat.⁷ Però a l'arxiu de l'abadia de Montserrat es conserven els plec de còpies de documents de l'arxiu de Sant Benet de Bages que féu aquest monjo historiador, que finí els seus dies en aquell monestir, en plena ocupació napoleònica.

També a finals del segle XVIII s'iniciaren les primeres descripcions del monestir per part de funcionaris estatals, amb una finalitat més econòmica que cultural, val a dir-ho. Els anys 1785-1790, Francisco de Zamora, funcionari castellà -el 1785 ja era alcalde del crim a l'Audiència de Barcelona-, recorregué Catalunya, probablement amb la finalitat d'informar el Govern de Madrid sobre la situació econòmica del país. Fruit dels seus viatges pel Principat deixà, inèdit, el *Diario de los viajes hechos en Cataluña* [publicat el 1973]. Deixà escrit: «El monasterio de Bages, de monjes benedictinos, está cerca de<l río> Llobregat, en una hoya llana plantada de viñas y algunas olivas, entremedias de las cuales para el monasterio. Hay un camino recto y empedrado. El monasterio es pequeño, compuesto de un montón de edificios antiguos, sin magnificencia alguna exterior (...) está separado de poblado y fuera de camino real, y así es paraje muy solitario. También es muy seco, pues para beber usan de cisterna de agua de lluvia y del río Llobregat, de donde dista un cuarto».

A finals del segle XIX, l'excursionisme i l'interès científic que dugué aparellat,⁸ comportà un nou

⁶ L'any 1931 el Centre Excursionista de la Comarca de Bages tragué un número extraordinari del butlletí que publicava des del 1905, participant d'aquesta manera en la commemoració del novè centenari de la fundació del monestir de Montserrat. En aquest butlletí, el núm. 143, es reproduí la butlla del papa Climent VIII, que oficialitzà la unió del monestir de Sant Benet de Bages al de Santa Maria de Montserrat (1598): G. P. J. "Facsimil de la Butlla del Papa Climent VIII", a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, núm. 143 (abril de 1931), p. 157. En dos altres números posteriors, els núm. 146 i 147, del mateix any 1931, se n'oferí una versió en català: LLADÓ, Josep [prev.], "Traducció de la Butlla Pontificia anexionant Sant Benet de Bages al Monestir de Montserrat", a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, núm. 146 (agost de 1931), p. 196-198, i núm. 147 (setembre-octubre de 1931), p. 207-209. Tots tres números es troben enquadrats al tom VII. La col·lecció completa de butlletins del Centre Excursionista de la Comarca de Bages (BCECB) es pot consultar a la biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya, al carrer Paradís de Barcelona, darrere la catedral.

⁷ RIBAS I CALAF, Benet, *Historia de Montserrat (888-1258)*. Edició, introducció i notes a cura de Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, Curial Edicions Catalanes, 19, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

⁸ RODRIGO, Isidre (1974 -1ª ed.-): "excursionisme", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 7, Barcelona, p. 227 i 228.

interès pel coneixement dels monuments representatius de la història de Catalunya, que, unit al reviscolament cultural i polític, feren aparèixer un seguit d'estudis arquitectònics, primer, i arqueològics després.⁹

El 1887 el mestre d'obres i arquitecte Jaume Gustà i Bondia (Barcelona 1854-1936), que construí diversos pavellons a l'Exposició Universal de Barcelona (1888), publicà la primera memòria descriptiva del monestir.¹⁰ Durant quinze anys, de 1892 a 1906, l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner (Barcelona 1850-1923) va visitar moltes esglésies de Catalunya, especialment del Pirineu, i en prengué anotacions. En un d'aquests viatges visità el monestir de Sant Benet de Bages, i en féu una planta de l'església i del claustre.¹¹ Un altre arquitecte destacat, Josep Puig i Cadafalch (Mataró, Maresme 1867-Barcelona 1957), amb la mateixa motivació que l'anterior, publicà des del 1909 una obra bàsica de l'arquitectura *romànica*, amb la col·laboració de dos joves arquitectes: Antoni de Falguera i Sivilla (Barcelona 1876-1945) i Josep Goday i Casals (Mataró, Maresme 1882-Barcelona 1936).¹² Al també arquitecte Josep Danés i Torras (Olot, Garrotxa 1891-1955) devem el primer plànol del conjunt monàstic.¹³ Amb motiu del mil·lenari de la consagració de l'església del monestir de Sant Benet de Bages, l'advocat Xavier Sitjes i Molins (Sallent de Llobregat, Bages 1921), servint-se dels treballs anteriors des de Gustà i Bondia, féu la seva pròpia aportació, que donà com a resultat la publicació, el 1973, d'una síntesi divulgativa del monestir, que tenia com a objecte l'interès primordial pel monument, mentre que les notícies històriques tenien un valor introductori.¹⁴

Aleshores sorgiren també els primers estudis històrics sobre el Pla de Bages, és a dir, Manresa i el seu entorn. I ho feren a redós de l'Excm. Sr. Leonci Soler i March (Manresa 1858-1932), advocat, polític -diputat a corts i senador- i arxiver.¹⁵ Com a primer director de l'arxiu municipal i canonical

⁹ “Excursió a Manresa y al monestir de Sant Benet de Bages”, a *L'Excursionista*, I, 1878-1881, p. 73-78; BARALLAT, Heribert (1887): “Excursió a Manresa y Sant Benet de Bages”, a *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, III, 1879, p. 181-220; GOMIS, Cels (1882): “Excursió particular a Sant Benet de Bages (22 de juliol de 1881)”, a *Butlletí de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, IV, p. 17 i 18; MONRÀS I MAS, Jaume, “Excursió a Manresa i Sant Benet de Bages”, a *Butlletí de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, V, 1883, p. 128-135; “Sant Benet de Bages. 25 de maig de 1884”, a *L'Excursionista*, II, 1882-1886, p. 310 i 311; VINTRÓ, Juli, “Excursió oficial a Sant Benet de Bages i Santa Maria de l'Estany”, a *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, III, 1893, p. 135-144; COLL I VILA CLARA, Josep, “Sant Benet de Bages”, a *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVII, 1907, p. 289-306 i 321-339.

¹⁰ GUSTÀ I BONDIA, Jaume, *Monasterio de San Benito de Bages. Memoria descriptiva, leída en la excursión hecha por la Asociación en 17 de octubre de 1886*, Asociación de Arquitectos de Cataluña, Tipografía de Fidel Giró (Barcelona 1887), 47 p.

¹¹ DOMÈNECH I MONTANER, Lluís, *Viatges per l'arquitectura romànica*, a cura d'Enric GRANELL i Antoni RAMON, COAC Publicacions (Barcelona 2006), p. 230-239.

¹² PUIG I CADAFALCH, J.-FALGUERA, A. DE- GODAY, J., *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, 3 vols. (Barcelona 1909-1918).

¹³ L'any 1922 el Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya [núm. 78, t. IV (1914-1923) p. 346-361] publicà de nou l'estudi sobre el monestir de Sant Benet de Bages que Josep Coll i Vilaclara, aleshores finit, havia publicat el 1907 al Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, (vegeu el final de la nota 8). Tot seguit s'hi afegí un apèndix (p. 362-364), on l'arquitecte Josep Danés i Torras hi aporta una planimetria del conjunt monacal, que signa ell mateix (p. 363). Cal no confondre'l amb el seu germà, Joaquim, doctor en medicina, que va estar també molt relacionat amb la cultura i la història i que dirigí el Museu-Biblioteca i l'Arxiu d'Olot, a més d'escriure diverses obres relacionades amb la seva ciutat natal i tractats de medicina (GRABOLOSE, Ramon: “Danés i Torras, Joaquim” i “Danés i Torras, Josep” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 6 (Barcelona 1974 -1ª ed.-), p. 38.

¹⁴ SITJES I MOLINS, Xavier, *Sant Benet de Bages. Estudi arqueològic*, Gràfiques Montañà, S.A. (Manresa 1973). N'hi ha una segona edició de 1975.

Cal dir que l'autor se serveix, per a la planimetria del conjunt monàstic, del treball previ de Josep Danés i Torras, en col·laboració amb Josep Coll i Vilaclara.

¹⁵ Amb motiu del seu traspàs, l'any 1932, Ferran Valls i Taberner escriví un breu panegíric del patrici manresà i arxiver,

de Manresa (1882) emprengué l'obra de classificació d'aquests fons, amb la col·laboració del Sr. Joaquim Sarret i Arbós (Manresa 1853-1935).¹⁶ Aquest historiador, soci fundador del Centre Excursionista de la Comarca de Bages, col·laborà estretament amb Leonci Soler a l'Arxiu i Biblioteca Municipals de Manresa, des de l'any 1886. Deu anys després, el 1896, n'havia estat nomenat auxiliar, i des del 1900 es dedicà exclusivament a la tasca arxivística amb càrrec oficial, fins a la seva mort, el 25 de setembre de 1935. La seva producció és d'una trentena de títols, llibres i opuscles, de tema històric local, i de centenars d'articles.¹⁷

Aquells anys de finals del segle XIX i inicis del segle XX, que foren d'intensa vida cultural i política a tot el país, s'editaren a Manresa el "Setmanari Català" i els diaris "La Veritat" i "El Pla de Bages", que es feren ressò d'aquelles recerques.

Destaca, sens dubte, la col·lecció de Butlletins del Centre Excursionista de la Comarca de Bages,¹⁸ que al llarg de més de trenta anys (1905-1936) comptaren amb la col·laboració de quatre historiadors que se serviren dels pergamins del monestir de Sant Benet de Bages que es conservaven a l'arxiu de la casa de mossèn Guitart per a redactar els seus articles sobre el Bages. Tots quatre tenien en comú la vida dedicada al sacerdoci. Els seus noms són: Fortià Solà i Moreta, Josep Guitart i Santasusana, Josep Lladó i Antoni Vila. A més, tractaren qüestions relacionades amb la història de Sant Benet de Bages, entre d'altres, Leonci Soler i March, promotor del Centre Excursionista de la Comarca de Bages i arxiver titular, i, sobretot, d'una manera assídua i constant, Joaquim Sarret i Arbós, arxiver auxiliar primer i oficial després, de l'Arxiu i la Biblioteca Municipal de Manresa.

Fou en aquest context cultural que nasqué la historiografia sobre Sant Benet de Bages. Una data important és la de l'any 1905, quan es constituí al claustre de Sant Benet de Bages el Centre Excursionista de la comarca de Bages, del qual en fou primer president l'esmentat Sr. Joaquim Sarret i Arbós.

Aquell mateix any s'iniciaren dos estudis sobre el monestir: d'una banda, l'arquitecte Sr. Josep Coll i Vilaclara (Sant Ponç, Sallent de Llobregat, Bages 8 d'abril de 1882-20 d'octubre de 1920), un dels socis fundadors de l'entitat excursionista i científicocultural, dugué a terme un estudi arqueològic i arquitectònic, que es publicà al cap de dos anys.¹⁹

D'altra, el del Dr. Fortià Solà i Moreta, eclesiàstic i historiador, que en els tres anys (1905-1908) que fou vicari de Navarcles (Bages) recollí documentació per a bastir la primera història del monestir.

Aquest jove eclesiàstic de vint-i-nou anys, fill també de la Catalunya central -havia nascut el 1876 a

bibliotecari i arqueòleg que fou Leonci Soler i March, destacant la seva competència paleogràfica [VALLS I TABERNER, Ferran, "D. Leonci Soler i March, paleògraf" a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, t. VII (1930-1932), núm. 156, p. 318 i 319 -entremig hi ha una làmina que reproduïx una fotografia d'estudi on es veu el bust de l'homenatjat-].

¹⁶ Amb motiu del seu traspàs, l'any 1935, el Butlletí publicà una breu ressenya de la seva trajectòria vital [Ll., "Joaquim Sarret i Arbós (Esbós biogràfic)" a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, t. VIII (1933-1935), núm. 183, p. 321-323 -entremig hi ha una làmina que reproduïx una fotografia d'estudi on es veu el bust del biografat-].

¹⁷ Sobretot al Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages, durant trenta anys (1905-1935).

¹⁸ En aquests butlletins, com és normal, s'hi publicaren aportacions al coneixement del Bages que provenien d'altres camps del saber, com per exemple la lingüística i la botànica, i així també hi escriviren, entre d'altres, el Dr. Antoni Griera i el Dr. Pius Font i Quer ["Podríem delimitar el Bages atenent a la vegetació?" a BCECB, t. VII (1930-1932), núm. 141 (15 de novembre de 1930), p. 113-115].

¹⁹ Vegeu el final de la nota 9.

Torelló, Osona- va ser destinat a un poble de la vora del riu Llobregat, a poca distància de l'antic monestir benedictí.

La seva relació amb Sant Benet de Bages s'havia iniciat quan tenia divuit anys, el 1894. Va ser fullejant un número de feia deu anys de la revista “La Hormiga de Oro”. Hi trobà un article titulat “San Benito de Bages”, amb una fotografia que el captivà. Dos anys després, el 1896, va fer una excursió al monestir. Va arribar-hi a peu, des de l'est, descendint des de la serra de Mussarra, després de tres hores de camí. Va restar embadalit davant aquella magnífica obra, aleshores convertida en una petita colònia obrera tèxtil. La planta alta de les dependències del monestir era ocupada per mitja dotzena de famílies obreres. Va ser aleshores que es decidí a iniciar un treball històric, sense aspiracions de perfecció (un “arranjament de notícies”, segons les seves paraules), per prestar un servei a la història general de Catalunya. El que li sabia greu de debò no és “que la cosa no resultés prou arrodonida”, sinó “que les poques o moltes notícies amb què les ordenem no hagin anat a parar a les mans d'un benedictí de la nissaga dels Ramió [abat Ràmió (1002-1032)] i dels Garrics [abat Garric (1828-1835), el darrer abans de la Desamortització]” perquè, clou, “ell d'això n'hauria fet una vibrant al·locució, capaç de fer arribar el coneixement i l'afecte del malaurat cenobi al cor de tots els catalans.”²⁰

Ell seria el primer historiador contemporani que s'interessà per la història del monestir de Sant Benet de Bages, tot fent ús exhaustiu dels seus documents, i no tan sols per la seva arquitectura (per redactar els capítols dedicats a l'estudi de les edificacions es va servir dels treballs de Coll i Vilaclara i de Puig i Cadafalch).²¹

Començà a redactar la història del monestir a Centelles (comarca d'Osona), la següent parròquia on fou destinat, el 1914. L'incansable mossèn Fortià Solà encara escriví -i publicà- diverses monografies històriques sobre santuaris: Fucimanya (1911), Cabrera (1915), Puig-l'agulla (1916), ...; esglésies parroquials: Moià (1918); i pobles: Navarcles (1910), Sallent (1920), Aiguafreda (1932), Sant Andreu de Llavaneres (1936) i Torelló (2 toms, 1947), el seu poble. També biografies extenses, com la del bisbe de Vic Josep Torras i Bages (4 toms, 1935). A la seva mort, el 17 de setembre de 1948, a Barcelona, a l'edat de 72 anys, essent beneficiat a la parròquia del Carme de Barcelona, alguns treballs seus restaren inèdits, entre els quals l'assaig d'història sobre el monestir de Bages.

Pel que fa a la història del monestir de Sant Benet de Bages, que no publicà, l'autor no es proposà o no tingué ocasió de fer una recerca exhaustiva dels documents que existien, sinó que se serví dels documents que es conservaven a la casa Guitart de Manresa, des dels temps de la Desamortització, aprofitant la comoditat de consultar-los -mossèn Guitart era també clergue-, i completà el seu estudi amb el material que trobà en algunes publicacions recents, com les de Joaquim Sarret i Arbós, arxiver municipal de Manresa. L'oportunitat que li oferia la proximitat amb el monestir i part del seu arxiu, a més de l'amistat amb investigadors que també “furgaven” en aquests dominis, juntament amb la seva passió per la història i el seu zel eclesiàstic, fan molt meritòria la seva aportació. És necessari, tanmateix, de reconèixer que la manca de temps -pel que es dedueix de les cites sembla que l'anà redactant al llarg de molts anys- no li permeté ni de fer una revisió acurada de les transcripcions ni de completar la recerca arxivística amb nous documents, elements necessaris per a una edició diplomàtica rigorosa. A aquests fets s'hi hauria d'afegir l'estat de desordre en què es trobava el conjunt documental. Tot plegat féu aconsellable d'ajornar l'edició.

²⁰ SOLÀ I MORETA, Fortià, *El monestir de Sant Benet de Bages*, Centre Excursionista de la comarca de Bages (Manresa 1955), p. 12.

²¹ Tal com deixà escrit a la introducció SITJES I MOLINS, Xavier, *Sant Benet de Bages. Estudi arqueològic*, Gràfiques Montaña, S.A. (Manresa 1973), p. 5.

Van ser el seu amic personal i historiador de Terrassa, Salvador Cardús i Florensa, i el Centre Excursionista de la Comarca de Bages, amb seu a Manresa, que li publicà pòstumament, el 1955, amb el títol “El monestir de Sant Benet de Bages”.

Un historiador contemporani, mossèn Antoni Pladevall i Font (Taradell, Osona 1934), resumeix l'estil de treball de mossèn Fortià Solà de «rigorós en la seva investigació, per bé que sovint abarrocat i amb manca de perspectiva històrica en els enfocaments».²² El seu judici és incomplet, perquè almenys amb l'edició a la mà, es posa de manifest la insuficient preparació paleogràfica de l'autor, que es materialitza en la gran quantitat d'errors que contenen les transcripcions que realitzà, que afecten no només el text, sinó també, i sobretot, aspectes tan importants com l'antroponímia, la toponímia i la datació dels documents aportats. El lector pot comprovar-ho al llarg del *Diplomatari*, amb el contrast entre les seves transcripcions i les nostres, tot i que no podem retreure-li res, sinó ben al contrari, agrair-li eternament l'esforç de la seva tasca meritòria.

El 1994 es van publicar, per primera vegada, dos-cents noranta-un documents del fons de l'antic arxiu del monestir de Sant Benet de Bages, dispers des de l'exclaustració de 1835. Són els que conté el *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (Segles IX-X)*, edició a cura d'Albert Benet i Clarà, dins la Col·lecció «Diplomatari» de la Fundació Noguera. La seva cronologia anava del 211 aC (!) fins a l'any 1000, inclosos els documents falsos i els interpolats.

El 1999 l'Institut d'Estudis Catalans, editor de *Catalunya carolíngia*, l'obra fundada per Ramon d'Abadal i de Vinyals, va publicar cinc-cents trenta-tres documents dels segles IX i X, dins el volum IV (que consta de tres parts o toms), dedicat als comtats d'Osona i Manresa. S'hi van incloure els documents de l'edició de la Fundació Noguera que eren compresos en aquest període.

A part d'altres mancances, que en el seu moment aportarem, aquests dos diplomataris s'aturen a l'any 1000.

La documentació que apleguem en el present *Diplomatari* abraça un període cronològic que va des del l'any 898 (Doc. 1) fins l'any 1123 (Doc. 1268).

1.1.2 Descripció de la tesi

1.1.2.1 Objectiu

L'objectiu d'aquesta tesi és l'edició de mil dos-cents seixanta-vuit documents, que abasten un període de dos-cents vint-i-cinc anys i una àrea geogràfica de 10.000 km² aproximadament, una quarta part de la superfície total de Catalunya. Hi són representades dotze de les quaranta-una comarques actuals, pertanyents a les quatre províncies (Barcelona, Lleida, Tarragona i Girona) amb què es divideix administrativament la Comunitat autònoma dins l'Estat espanyol, si bé també hi són representades comarques de Catalunya que pertanyen a altres divisions administratives europees, en aquest cas la francesa.

La documentació procedeix de l'antic Arxiu del centre monàstic més important de la Catalunya central a l'època comtal: la comunitat benedictina masculina de Sant Benet de Bages. Cinc-cents

²² PLADEVALL I FONT, Antoni, “Solà i Moreta, Fortià”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13 (Barcelona 1979 -1^a ed.-), p. 724.

trenta-sis documents dels segles IX i X i set-cents trenta-dos documents dels segles XI i XII, que sumen els mil dos-cents seixanta-vuit documents anunciats al paràgraf anterior. Això fa unes dues mil pàgines de documents transcrits i editats críticament segons la normativa europea procedent de l'École des Chartes. Era necessària l'edició completa dels documents conservats i de consulta d'almenys el primer segle i mig d'existència del monestir, per posar-los a l'abast de la ciència o de qualsevol persona interessada en la informació que contenen.

Volíem, d'aquesta manera, col·laborar en l'empresa d'edició de conjunts documentals altmedievals, especialment si són inèdits, tasca que ha estat molt destacada les darreres dècades.

El monestir benedictí de Sant Benet de Bages no disposava, fins ara, d'un diplomatari propi, encara que aquest se circumscrivís al període altmedieval. No ho és el *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (Segles IX-X)*, edició a cura d'Albert Benet i Clarà de la Fundació Noguera a la Col·lecció «Diplomatari» (Barcelona 1994), que aporta dos-cents noranta-un documents, del 211 aC (!) fins a l'any 1000, inclosos els documents falsos i els interpolats. Per a la seva confecció, l'autor va valer-se del fons de l'antic arxiu del monestir de Sant Benet de Bages, dispers des de l'exclaustració de 1835.

Tampoc ho és el volum IV (que consta de tres parts o toms), dedicat als comtats d'Osona i Manresa, de *Catalunya carolíngia*, l'obra fundada per Ramon d'Abadal i de Vinyals i dirigida -fins ara- per Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó, dedicat als comtats d'Osona i Manresa, a cura de Ramon Ordeig i Mata, editat per l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona 1999). Aprofita el material de l'obra anterior i l'amplia en funció del seu objectiu: aportar l'edició de tots els documents dels antics comtats d'Osona i Manresa anteriors a l'any 1000. A més d'alguns dels editats per Albert Benet, la col·lecció és ampliada per uns centenars més que, procedents dels fons del monestir de Sant Benet de Bages, fan referència a l'àrea geogràfica dels dos comtats.²³

A part d'altres mancances, que en el seu moment aportarem, aquests dos diplomataris s'aturen a l'any 1000.

Calia, doncs, a més de la tasca ingrata d'haver de revisar documentació ja transcrita i publicada, per precaució -que ha resultat ser molt útil- i sentit de la responsabilitat, avançar en el límit temporal almenys cent anys més, descobrint tot el segle XI i, posats a fer, perquè no endinsar-nos en el segle XII, almenys uns anys raonables, en el sentit que no quedi desconnectat, ni per a la vida interna del monestir ni per al context social i polític, amb el període anterior. Així doncs, l'hem fet arribar fins a l'any 1123, que si bé no coincideix amb cap fi o inici de govern d'abat -Benet ho va ser encara tres dècades més-, ens deixa ben definida la història del monestir fins al recobriment de l'autogestió després del període d'unió a Sant Ponç de Tomeres, que finí al final de l'hivern de 1101.

1.1.3 Història del fons

La guia d'aquesta tesi ha estat un principi bàsic i senzill: oferir als investigadors i lectors en general el Diplomatari de Sant Benet de Bages dels segles X i XI, el més complet possible, que permeti

²³ FONT I RIUS, Josep Maria - MUNDÓ, Anscari Manuel [dirs.] (1999a): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, primera part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari* (docs. 1-698). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII / (1999b): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, segona part, *Diplomatari* (docs. 699-1478). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII / (1999c): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, tercera part, *Diplomatari* (docs. 1479-1873). *Mapes. Índex*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII

reconstruir no tan sols la història del monestir, sinó també la història del seu patrimoni en tota la seva extensió inicial. Per això el Diplomatari s'inicia l'any 898 (abans de la fundació del monestir), que és quan disposem del primer document de propietat, fins l'any 1123. Hi són inclosos, doncs, els documents als quals he pogut tenir accés dels primers dos-cents vint-i-cinc anys representats a l'antic Arxiu del monestir benedictí de Sant Benet de Bages, sigui quin en sigui el contingut. Per aquest mateix criteri de selecció no hi hem inclòs altres documents que, tot i fer referència al monestir o als fundadors, no formen part del fons del monestir de Sant Benet de Bages sinó d'una altra institució.

Hom hi troba doncs íntegrament el fons tal i com ens ha arribat fins avui, tant els documents originals com els trasllats en pergamí que es conserven en diversos arxius, especialment l'Arxiu de la Corona d'Aragó i l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat, però també l'Arxiu Històric Comarcal de Manresa i la Biblioteca de Catalunya, que conserva l'acta de consagració de l'església i dotació del monestir, de l'any 972.

També s'hi trobaran els documents que foren copiats més o menys sencers o en extractes en els índexs del segle XVIII, i els que coneixem per l'edició que en féu mossèn Fortià Solà, incloent-los a la seva *Història del monestir de Sant Benet de Bages*, a començaments del segle XX. I els dos-cents-dos documents "extraviats" en començar la Guerra Civil espanyola, el 1936, dels quals en tenim uns extractes en paper, fets fer poc abans per encàrrec de Ramon d'Abadal.

Tots els documents fins a l'any 1000 foren ja publicats a l'obra *Catalunya carolíngia*, fundada per l'esmentat Ramon d'Abadal.

Pel que fa al volum de documentació i llur repartiment cronològic:

Segle X:

Docs. 1 a 254: anys 898 a 975.

Docs. 255 a 536: anys 976 a 1000.

El darrer quart del segle X és sobrerrepresentat.

Segle XI:

Docs. 537 a 1110: anys 1001 a 1050.

Docs. 1111 a 1268: anys 1051 a 1123.

La primera meitat del segle XI, coincidint amb l'abadiat de Ràmio, és, amb diferència, molt més ben documentada que la segona meitat i els primers dos decennis del segle XII.

Els pergamins, originals i trasllats, que formen part del fons original, solen tenir notes dorsals, amb noms geogràfics, breus descripcions, lletres i numeracions diverses. Pel que fa als primers, són la classificació sistemàtica més antiga, probablement del segle XVI, i en aquest cas coincidiria amb la pèrdua d'independència de l'antiga abadia i la seva unió a Montserrat. Aquesta primera classificació, geogràfica, que consistia en escriure "carta de" i tot seguit el nom geogràfic corresponent al terme del castell.

No fou fins a mitjans del segle XVIII que tots els documents foren copiats, quasi íntegrament o en

extractes, en uns índexs. La tasca classificatòria i d'estudi culminà a principis del segle XIX amb el P. Benet Ribas, a qui devem les breus descripcions escrites a la part superior esquerra del dors dels pergamins.

La gran majoria d'aquests són, com hem dit, originals (amb l'excepció dels dos-cents-dos documents "extraviats" en començar la Guerra Civil espanyola, el 1936), i fan referència al comtat de Manresa, és a dir, a les comarques catalanes actuals de Bages i Anoia. En segon lloc al comtat d'Osona, o sia la comarca d'Osona i, en menor mesura, la de la Selva (aquesta darrera força documentada el segle X, per tal com Sala, el fundador, hi exercia funcions públiques en un sector).

Seguidament hi té un protagonisme força destacat el comtat de Barcelona, bàsicament les comarques actuals de Vallès Occidental i Oriental, Maresme i Barcelonès.

Destaquem la inexistència de notícies referents al comtat de Girona i sí en canvi, del comtat de Besalú, on des dels inicis el monestir tenia en alou la parròquia de les Preses i diversos vilars a la vall de Bas. Encara el 1038 el monestir rep propietats a Bianya i a la Fenolleda, aleshores uns territoris del comtat de Besalú.

La distribució temàtica és aclaparadorament concentrada en les vendes: 801 (433 per al segle X i 368 per al segle XI). Seguides de les donacions, entre les quals s'hi inclouen les pietoses i les testamentàries: 255 (96 per al segle X i 159 per al segle XI). Amb diferència respectes a aquelles segueixen les commutes: 33 (11 per al segle X i 22 per al segle XI); els testaments: 21 (tots dels segles XI i XII); les publicacions de testaments: 20 (2 per al segle X i 18 per al segle XI); els empenyoraments: 14 (2 per al segle X i 12 per al segle XI) i els sots-empenyoraments (4 per al segle XI).

Alguns documents específics del feudalisme, a part dels testaments, són: els establiments (13), les evacuacions (9) i les convinences (5), que evidentment no trobem abans de l'any 1000.

1.1.4 Els documents

1.1.4.1 Tradició i historiografia del Diplomatari

No coneixem cap intent de classificació anterior a la fi del segle XVI, quan el monestir de Sant Benet de Bages va ser unit, per decisió reial, a l'abadia de Santa Maria de Montserrat, des d'on era gestionat el seu patrimoni.

Aleshores es van classificar per primera vegada els pergamins redactats a l'escripció de Sant Benet de Bages, i fou anotat al revers de cadascun l'origen geogràfic del bé al qual feia referència el document.

Hem de desmentir categòricament l'atribució de les llegendes "Carta de [nom geogràfic]", les més antigues de totes les classificacions, als segles XI i XII, com interpreten i publiquen els autors de l'obra *Catalunya carolíngia*.²⁴

²⁴ FONT I RIUS, Josep Maria - MUNDÓ, Anscari Manuel [dirs.] (1999a): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, primera part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari* (docs. 1-698). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII / (1999b): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, segona part, *Diplomatari* (docs. 699-1478). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII / (1999c): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon ORDEIG I MATA, *Els comtats d'Osona i Manresa*, tercera part,

La segona classificació en el temps és la que es dugué a terme al segle XVIII, segons un criteri geogràfic, en dues fases distintes d'ordenació de l'arxiu. La primera classificació, per calaixos, lletres i números aràbigs, sembla que patí variacions al llarg del temps. La segona classificació va consistir en ordenar els pergamins cronològicament i amb una signatura composta de tres números (calaix, lligall i foli), que en la majoria dels casos són en blanc, és a dir, que no s'arribà a completar.

El contingut de cada pergami fou copiat en forma de regests o transcripcions, bé que parcials, segons el cas, en quaderns en paper anomenats índexs, que s'han conservat parcialment en els dos principals arxius que contenen els documentació del monestir de Sant Benet de Bages, és a dir, l'Arxiu de la Corona d'Aragó i l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat.

Quan a començaments del segle XIX el P. Jaume Villanueva visità Sant Benet de Bages per a la transcripció de documents que inclouria al volum setè de l'obra *Viage literario a las Iglesias de España*, corresponent a la diòceside Vic, el fons documental sencer es conservava acuradament ordenat a l'arxiu del monestir.

Com a conseqüència de l'exclaustració de 1835, l'arxiu es dispersà, i els seus fons anaren a raure, en èpoques diferents, a diversos arxius i col·leccions públiques i privades, entre d'altres la casa Guitart de Manresa, l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, la Biblioteca Universitària de Barcelona, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat i la Biblioteca de Catalunya.

La primera entrada de documentació procedent de Sant Benet de Bages a l'Arxiu de la Corona d'Aragó data del 1837, encara que no és possible precisar el seu contingut. En realitat la major part de l'Arxiu de Sant Benet, juntament amb altres biblioteques monàstiques desamortitzades, s'incorporà a la Biblioteca Universitària de Barcelona. L'any 1943 es transferí aquesta documentació (llibres, lligalls i pergamins) a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, encara que aquesta operació no es realitzà de manera completa.

Els pergamins de Sant Benet de Bages ingressats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó en el 1943, procedents de la Universitat de Barcelona, es van ordenar cronològicament, redactant-se l'inventari corresponent. Restaren fora d'aquest inventari uns cinc-cents pergamins (cent set pergamins corresponents als segles X i XI), probablement ingressats l'any 1837. Un cop catalogats aquests últims (el 1980, per Maria Mercè Costa), els funcionaris destacats per a decidir-ho han optat per incorporar-los a continuació dels ja inventariats, amb la raó que formen una unitat, de manera que no ha calgut alterar la numeració en ús des de feia girebé quaranta anys. Com que es modificava l'ordre de la sèrie, l'inventari s'ha completat amb un índex cronològic.

La localització actual dels pergamins ressenyats en els inventaris o índexs del segle XVIII es pot fer cercant la seva data en l'índex cronològic esmentat.

Els inventaris conservats de Sant Benet de Bages, on es resumeixen els pergamins i altres documents, inclosos alguns continguts en els manuals notariais de l'escrivania del monestir, són els següents: [tot seguit, més de set folis i mig amb la classificació en calaixos]

1.1.5 Justificació

Tot allò que té a veure amb el document físic i el seu contingut són el centre d'atenció primordial d'aquesta tesi, motiu pel qual interessa anotar, analitzar i treure conclusions de tot allò referit al document, des de la preparació del pergami i la seva redacció fins a l'ús posterior que se'n fa. Inclou aspectes com ara el procés de preparació del pergami, el procés de redacció, la datació en relació amb aquest, les anotacions dorsals i la seva datació, o l'ús probatori del document al llarg del temps.

Els documents que hem emprat per a la tesi són els que, en original, trasllat, còpia o extracte s'han pogut localitzar del fons documental del monestir de Sant Benet de Bages, considerat unitàriament.

D'antuvi hem de fer una primera distinció entre els documents publicats i els inèdits, totalment o parcial, és a dir, que han estat objecte d'un treball del qual n'existeixen un o més exemplars però que no ha estat publicat.

Els documents dels segles IX i X del fons de Sant Benet de Bages que fan referència a l'antic terme o territori de la ciutat de Manresa, i només aquests, van ser publicats per primera vegada l'any 1994 al *Diplomatari de la Ciutat de Manresa (Segles X i XI)*, confeccionat pel Dr. Albert Benet i Clarà a partir d'un treball previ, el de la seva tesi doctoral, *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI* (6 toms), dirigida pel Dr. Manuel Riu i Riu el curs 1980-1981 i presentada a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, i que resta inèdita.

Uns quants anys després, el 1999, aquella transcripció va ser revisada, completada, ampliada -perquè s'hi afegiren també tots aquells documents del fons esmentat que feien referència a la resta de territoris dels comtats d'Osona i Manresa que no havien pertangut al terme o territori de la ciutat de Manresa- i publicada a l'obra *Catalunya carolíngia*, al volum IV, dedicat als comtats d'Osona i Manresa, que consta de tres parts o toms, per l'Institut d'Estudis Catalans, a Barcelona, el 1999, a cura de Ramon Ordeig i Mata.

Pel que fa als documents dels segles XI i XII, i només els que fan referència -amb algun oblit- a l'antic terme o territori de la ciutat de Manresa, també havien estat totalment o, la majoria de vegades, només parcialment, també havien estat transcrits per Albert Benet i Clarà per a la seva tesi doctoral *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI* (6 toms), ja citada. Si bé el títol no dona cabuda al segle XII, l'autor va ser generós i va incloure també els documents d'inicis d'aquest segle.

Així doncs, pel que fa al fons de Sant Benet de Bages, pròpiament restaren inèdits tots els documents dels segles XI i XII referents a territoris que no havien pertangut al terme de la ciutat de Manresa, és a dir, totes les valls i castells que apareixen en el Diplomatari del monestir de Sant Benet de Bages que és motiu de la present tesi doctoral.

Per als documents dels segles IX i X referents al conjunt dels dos comtats i els de l'XI i XII referents al terme de Manresa, la tasca de revisió d'ambdós -o els tres, comptant la tesi inèdita- treballs anteriors ha estat necessària pels errors tant de transcripció com de localització toponímica que contenen, que repercuteixen en la interpretació del contingut dels documents.

Juntament amb l'aportació de centenars de documents completament inèdits dels segles XI i XII, la informació que ens proporciona l'edició del *Diplomatari de Sant Benet de Bages (898-1123)* ens permet assolir un nivell de coneixement molt acurat tant sobre el patrimoni del monestir de Sant Benet de Bages com sobre un vast conjunt territorial que ultrapassa en molt els comtats d'Osona i Manresa, i cobreix una extensió de milers de quilòmetres quadrats, des de la Fenolleda, al sud dels

països llenguadocians, fins a la Segarra històrica al límit amb l'Urgell, és a dir, a l'«última marca» dels comtats catalans amb «Espanya», els territoris sota sobirania musulmana. I, és clar, sobre una societat i la seva forma de vida.

1.1.6 Límits cronològics

Els límits cronològics del Diplomatari són els anys 898 i 1123.

Si el primer respon a la datació del primer document que s'ha conservat del fons del monestir de Sant Benet de Bages, el darrer respon més aviat a criteris “artificials”, que justifiquem tant per l'evolució interna de la gestió del monestir, que uns anys abans s'ha deslliurat de la tutela de Sant Ponç de Tomeres i ha recuperat l'autogovern, com per la pròpia evolució de les societats de l'arc mediterrani occidental, que comparteixen un ric passat cultural i econòmic.

En els setanta-cinc primers documents del Diplomatari, del document número 1 fins al 75, el monestir encara no disposava dels terrenys per a ésser bastit, situació que canvia el 18 d'octubre de 950, amb la seva adquisició per part de Sala, que els commutà amb uns altres que posseïa prop de l'església de Sant Iscle, molt a prop, al Pla de Bages. Amb aquesta data, que correspon al document número 76, s'inicia el període fundacional del monestir.

El darrer document del Diplomatari correspon a l'any vint-i-tresè de l'abadiat de Benet (1101-1152),²⁵ que tornà a regir el monestir de Sant Benet de Bages després d'un quart de segle, aproximadament, de govern de priors dependents de Frotard, abat de Sant Ponç de Tomeres i legat papal. Benet governà el monestir de Sant Benet durant cinquanta-un anys.

1.1.7 Tipologia dels documents

Hem fet la distribució dels 1.268 documents en cinc grups: un de 53 anys, tres de 50 anys i un de 23 anys.

El primer grup comprèn els anys 898 a 950, amb 78 documents:

Anys 898 - 950 (Docs. 1 - 78)	Nombre
Vendes	75
Donacions testamentàries	1
Vendes testamentàries	1
Commutes	1

El segon grup comprèn els anys 951 a 1000, amb 458 documents distribuïts de la següent manera:

Anys 951 – 1000 (Docs. 79 – 536)	Nombre
Vendes	338
Donacions	13
Donacions testamentàries	23
Evacuacions	2
Esriptura de reconeixement i evacuació de drets a favor de Sant Benet de Bages	1
Publicacions de testament	2
Donacions pietoses	54
Donació amb obligació al pagament d'un cens anual	1

²⁵ SOLÀ I MORETA, Fortià, *El monestir de Sant Benet de Bages*, Centre Excursionista de la comarca de Bages (Manresa 1955), p. 271, proposa erròniament l'any 1108 com a any d'inici del seu abadiat.

Minuta de l'acta de consagraració de l'església de Sant Benet de Bages	1
Commutes	10
Acta de consagraració de l'església i dotació del monestir de Sant Benet de Bages	1
Confirmacions de donacions pietoses	1
Empenyoraments	2
Reconeixements i evacuacions	1
Concessions pontificies	1
Donacions per heretament d'un fill	1
Donacions-vendes	1
Empenyoraments	2
Declaracions de testimonis per ordre judicial	1
Reparació d'escriptures	1
Certificat de sentència judicial	1

El tercer grup comprèn els anys 1001 a 1050, amb 574 documents:

Anys 1001 – 1050 (Docs. 537 – 1110)	Nombre
Vendes	356
Donacions	24
Donacions pietoses	64
Donacions testamentàries	31
Donacions per disposició testamentària	1
Vendes testamentàries	1
Empenyoraments	10
Sots-empenyoraments	3
Document de compliment / execució tascal	1
Concòrdia	1
Donació vitalícia d'un cens sobre un alou	1
Donació anual d'un cens sobre un alou	1
Donació vitalícia d'un alou amb obligació de construir-hi cases, a canvi d'un cens (la meitat)	1
Contracte de complantació	1
Privilegi pontifici de protecció	1
Commemoració i substracció	1
-----	1
Notícies de celebració de judici i restitució d'alous	2
Donació de dècim amb motiu de noccs	1
Commutes	23
Esborrany de la <i>memoratio</i> d'una <i>rancura</i> o <i>querimonia</i>	1
Proclamació de l'elecció de nou abat	1
Donació per judici obligat	1
Testaments	12
Rememoració d'un testament	1
Publicacions de testaments	13
Sol·licitud de publicació de testament	1
Establiments a cens	3
Donació pietosa i establiment a cens	1

Reparació, per mitjà de testimonis, d'escriptura perduda	1
Reparació d'escriptura de publicació de testament	1
Esmena	1
Concessió	1
Reconeixement i evacuació	1
Confirmació d'evacuació	1
Evacuacions i definicions	2
Professió monàstica i donació pietosa	1
Vendes i donacions pietoses	4
Donacions i vendes	1
Memorial d'elecció de nou abat	1

El quart grup comprèn els anys 1051 a 1100, amb 135 documents:

Anys 1051 – 1100 (Docs. 1111 – 1245)	Nombre
Vendes	43
Venda i convinença	1
Venda i donació	1
Empenyoraments	7
Sots-empenyoraments	1
Donacions	8
Donació testamentària	1
Donacions pietoses	22
Professió monacal i donació pietosa	1
Testaments	13
Publicacions de testament	8
Evacuacions i definicions	5
Evacuació i escriptura de seguretat	1
Compromís d'arbitratge	1
Convinença i evacuació de drets	1
Convinences	3
Evacuacions	4
Convinença i establiment a cens	1
Concòrdia i evacuació	1
Convinença sobre el servei d'una parròquia	1
Establiments a cens	8
Contracte de complantació	1

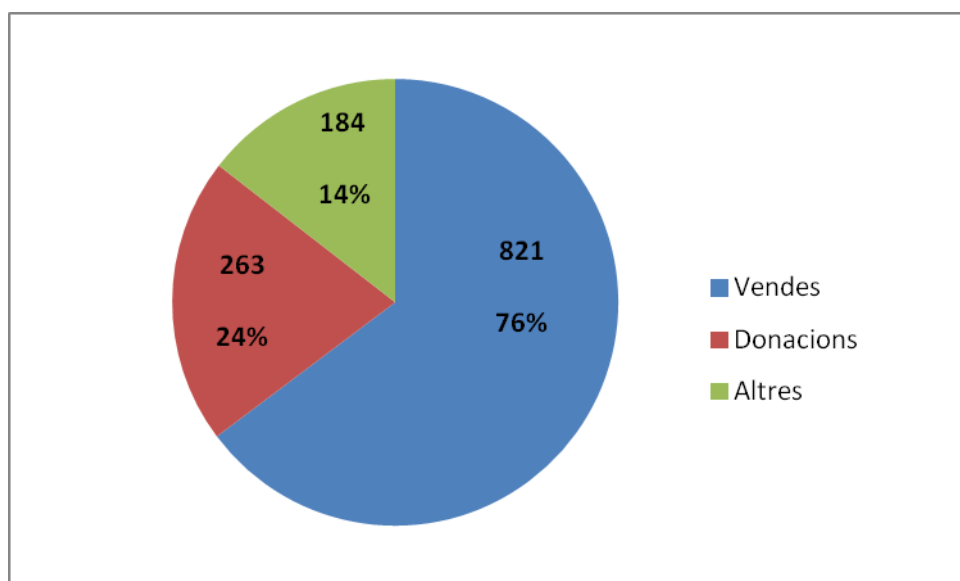
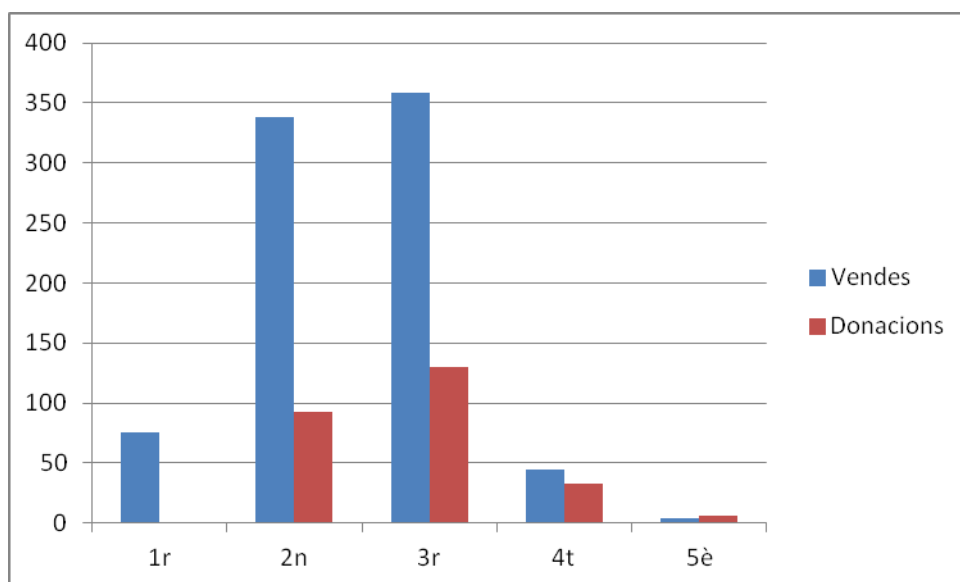
El cinquè grup comprèn els anys 1101 a 1123, amb només 23 documents:

Anys 1101 – 1123 (Docs. 1246 – 1268)	Nombre
Donacions pietoses	5
Evacuació	1
Evacuació i definició	1
Donació	1
Contractes de complantació	2
Testaments	2
Establiments a cens de masos	4

Establiment a cens de molí	1
Establiment i complantació a cens	1
Vendes	4
Dotació matrimonial i acord	1

Com es pot observar, en els quatre primers grups els actes més nombrosos són les vendes, seguides de les donacions; només en el cinquè grup són superades pels establiments (6) i les donacions (6), mentre les vendes (4) resten en un segon pla. Encara que a les donacions hi afegíssim les d'altres documents que contenen donacions (acords i evacuacions), les vendes igualment les superen en nombre.

Distribució per grups dels actes més nombrosos						
	1r	2n	3r	4t	5è	Total
Vendes	76	338	358	45	4	821
Donacions	1	93	130	33	6	263



DISTRIBUCIÓ GENERAL DELS DOCUMENTS

VIDA MONÀSTICA

Esriptura de reconeixement i evacuació de drets a favor de Sant Benet de Bages: 1 (s. X)

Minuta de l'acta de consagració de l'església i dotació de Sant Benet de Bages: 1 (s. X)

Acta de consagració de l'església i dotació de Sant Benet de Bages: 1 (s. X)

Concessió pontifícia: 1 (s. X)

Privilegi pontifici de protecció a Sant Benet de Bages: 1 (s. XI)

Proclamació de l'elecció de nou abat: 1 (s. XI)

Memorial de l'elecció de nou abat: 1 (s. XI)

Professions monàstiques i donacions: 2 (s. XI)

ECONOMIA (COMPRAVENDES, COMMUTES, EMPENYORAMENTS I ESTABLIMENTS A CENS I CONTRACTES DE COMPLANTACIÓ)

Vendes: 413 (s. X) i 403 (s. XI)

Vendes-donacions: 4 (s. XI)

Donacions: 93 (s. X) i 164 (s. XI)

Donacions-vendes: 1 (s. X) i 2 (s. XI)

Commutes: 11 (s. X) i 23 (s. XI)

Empenyoraments: 4 (s. X) i 17 (s. XI)

Sots-empenyoraments: 4 (s. XI)

Execució tascal: 1 (s. XI)

Contractes de complantació: 3 (s. XI)

Establiments a cens (masos, molí, ...): 1 (s. X) i 19 (s. XI)

Venda de drets d'un mas 1 (s. XI)

JUSTÍCIA

Declaracions de testimonis per ordre judicial: 1 (s. X)

Reparació d'escriptures per mitjà de testimonis: 1 (s. X) i 2 (s. XI)

Certificat de sentència judicial: 1 (s. X)

Notícies de celebracions judicials en els claustres de Sant Benet de Bages i restitució d'alous al monestir: 2 (s. XI)

Donació per judici obligat: 1 (s. XI)

Esborrany de la *memoratio* d'una *rancura* o *querimonia*: 1 (s. XI)

Donació per judici obligat: 1 (s. XI)

Esmena: 1 (s. XI)

Evacuacions: 2 (s. X) i 4 (s. XI)

Concòrdia: 1 (s. XI)

Concòrdia i evacuació: 1 (s. XI)

Reconeixement i evacuació: 1 (s. X)

Confirmació d'evacuació: 1 (s. XI)

Evacuacions i definicions: 8 (s. XI)

Evacuació i escriptura de seguretat: 1 (s. XI)

Commemoració i substracció: 1 (s. XI)

Compromís d'arbitratge: 1 (s. XI)

Convinences: 5 (s. XI)
Convinença i evacuació de drets: 1 (s. XI)
Convinença i establiment a cens: 1 (s. XI)
Convinença sobre el servei d'una parròquia: 1 (s. XI)
Venda i convinença 1 (s. XI)

VIDA FAMILIAR (DOTACIONS MATRIMONIALS, HERETAMENTS I TESTAMENTS)

Acord matrimonial i dotació: 1 (s. XI)
Donació del dècim amb motiu de la celebració de noces: 1 (s. XI)
Donació per heretament d'un fill: 1 (s. X)
Donacions testamentàries/testaments: 24 (s. X) i 45 (s. XI)
Vendes per disposició testamentària: 1 (s. X) i 1 (s. XI)
Rememoració de testament. 1 (s. XI)
Publicacions de testament: 2 (s. X) i 21 (s. XI)
Sol·licitud de publicació de testament: 1 (s. XI)
Reparació d'escriptura de publicació de testament: 1 (s. XI)

1.1.8 Estructura dels documents

El text o el discurs documental és la materialització en fórmules o clàusules juridicoliteràries de les idees que constitueixen el fons del document, i reflexen la sèrie de fases per les quals passen l'*actio* i la *conscriptio*. Aquestes clàusules s'ordenen segons normes més o menys constants, que donen lloc a les parts principals del document, que són tres: el protocol, el cos o el centre i l'escatocol o protocol final.

Protocol. Sickel l'anomena, juntament amb l'escatocol o protocol final, "voladís" o "banyes" del document, i fa notar com ambdós -inicial i final- contenen les fórmules legals necessàries perquè el document assoleixi la perfecció jurídica, mitjançant la seva autenticació, datació, publicitat i direcció o consignació a un destinatari.

El protocol comprèn alhora una sèrie de parts:

Invocatio. És, sense excepció, el primer dels elements formularis del document, de manera que o no hi és o, si hi és, va en primer lloc. Té caràcter religiós i devot, i el seu origen sol posar-se en les paraules que, segons la tradició evangèlica, sant Pau adreçà als colossencs perquè visquessin com a veritables cristians: "I tot allò que feu, tant si es tracta de paraules com d'obres, feu-ho en nom del Senyor Jesús dient l'acció de gràcies a Déu Pare per mitjà d'ell" (Col 3, 17), i de les quals sant Joan Crisòstom concloué: "Per això nosaltres, quan escrivim una carta la comencem en el nom del Senyor ... perquè si els noms dels cònsols fan que els decrets siguin fermes, molt més ho farà el nom de Crist". La invocació pot ser simbòlica o monogramàtica i explícita o verbal.

La invocació simbòlica és més antiga. Consisteix en un signe o dibuix que simbolitza el nom de Crist i pot ser una simple creu o quelcom més complex. Aquest signe més complex és conegut des de l'alta edat mitjana com a crismó, que no és sinó el monograma Constantina, on l'esmentat nom es representa per les lletres gregues χ (khi) i ρ (ro). Menys freqüent és que el dibuix sigui format per les lletres llatines i i c com a inicials de Iesu Christus o, senzillament, per una c amb decoració al voltant.

L'ús de la invocació simbòlica és molt antic i ja es troba en els documents reials merovingis, llombards i primers asturians, els segles VI, VII i VIII. En els documents pontificis no s'emprà fins al segle IX. En els documents privats de l'alta edat mitjana, l'ús del crismó té una durada més aviat breu, en detriment de la creu. La invocació simbòlica tendeix a desaparèixer, especialment en els documents carolingis i en els notarials, i desapareix del tot al final de l'edat mitjana.

La invocació explícita o verbal s'anomena d'aquesta manera perquè els sentiments religiosos que en l'anterior s'expressaven mitjançant un símbol, s'expressen en aquesta mitjançant les paraules i frases corresponents. Les notes més generals d'aquesta invocació es redueixen a dues: llur brevetat i la seva posició darrere de la simbòlica, quan hi són totes dues. Altres casos d'invocació, llarga o no, situada a l'encapçalament del text, se'ls ha de donar la consideració d'excepcions.

Els diplomates acostumen a distingir aquestes possibles variants dins de la fórmula fonamental d'invocació a Déu: o s'invoca a Déu Pare ("In nomine Domini") o a Jesucrist ("In nomine Christi amen"); o a la Santa Trinitat en conjunt ("In nomine sancte et individue Trinitatis"); o a la Trinitat en les seves persones ("In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen"). Aquestes són les fórmules fonamentals d'invocació explícita o verbal, a les quals s'afegiria en èpoques més tardanes una sèrie llarguíssima d'elements circumstancials i canviants, com la presència o no de la paraula "amen" i

l'extensió de la invocació a la Mare de Déu o a algun sant.

L'ús de la invocació verbal o explícita pot dir-se, en termes generals, que té menys antigüitat que la simbòlica. La seva aparició en documents anteriors al segle IX és excepcional (com en el cas d'alguns documents de la Península Ibèrica d'època visigòtica). Pel que fa a la seva desaparició, s'inicia al segle XIII i es consuma del segle XIV en endavant. Només la conserven els documents notariais apostòlics i els testaments.

Intitulatio. És la part del protocol on hi ha, en el cas que hi sigui, el nom, el títol i la condició de la persona de qui emana el document. Aquesta persona pot ser l'autor de l'*actio* documental o una altra persona diferent. Es dona el primer cas sempre que l'autor escriu i remet ell mateix el document o disposa d'algú que ho faci sota el seu manament i control. En canvi, quan es val d'una altra persona amb jurisdicció i autoritat perquè es pugui fer el document, l'*actio* jurídica del qual aquella n'és responsable, aleshores el document s'intitula a nom d'aquesta autoritat. És el cas típic dels documents privats notariais, en la intitulació dels quals hi ha el nom del notari com a dipositari de la fe pública i dotat de jurisdicció.

El lloc destinat a la *intitulatio* varia segons les èpoques i el tipus de documents, però allò normal és que vagi en primer terme després de les invocacions, en el cas que n'hi hagi. Sovint va precedida de la fórmula general de notificació, que tot seguit veurem. Alguns autors medievals engloben la *intitulatio* juntament amb les dues parts següents, *directio* i *salutatio*, rebent el nom genèric de salutació.

D'altra banda és una de les parts del text documental al qual s'han aplicat més noms, alguns ambigus i confusos: *indiculus*, *titulus*, *superscriptio* o *suscriptio*. Des del punt de vista de la crítica documental, aquesta part del protocol té un gran interès, com veurem tot seguit.

Directio. És la part contrària a la *intitulatio*, amb qui s'interrelaciona. Consta dels noms, títols i condició de la persona o de les persones a qui el document va adreçat. El seu origen cal cercar-lo en la naturalesa i forma epistolar del document de l'alta edat mitjana, característica que es mantingué en constant ús com a mínim fins els segles IX i X, a partir dels quals pot no aparèixer. La *intitulatio* es mantingué com a part immutable en els documents pontificis, però en els documents privats, en canvi, per llur naturalesa i estructuració, tendí a desaparèixer, mancat de raó de ser, sobretot a la baixa edat mitjana, quan triomfa el document notarial. Per als documents públics la *directio* és quelcom gairebé consubstancial, tot i que de vegades no hi sigui de manera prou explícita.

Les fórmules de la *directio* es poden classificar en aquests tres grups:

1^r. Quan el document va adreçat a una o diverses persones amb els seus noms i títols, per exemple al donatari quan es tractava d'una donació: "vobis N.". En documents pontificis era freqüent ometre el nom substituïnt-lo per punts i expressar només el càrrec, per exemple "Venerabili in Christo patri N. archiepiscopo O".

2ⁿ. A una o diverses menes de persones, sense especificar noms.

3^r. A tots aquells que puguin o hagin de tenir notícia del document: "universis presentem paginam inspecturis" (a tothom que vegi aquest document), que sembla potar inclusa la fórmula de la notificació que veurem tot seguit a base del "noverint universi", "sciunt omnes".

Observi's que gramaticalment en els tres grups de fórmules els noms als quals fa referència la *directio* són en datiu, mentre els corresponents a la *intitulatio* són en nominatiu. Els diplomatistes medievals expressen el fenomen mitjançant la fórmula condensada de “ille” (*intitulatio* en nominatiu) i “illi” (*directio* en datiu). En general tota cancelleria ben organitzada tenia reglamentades amb especial minuciositat les fórmules que corresponen a aquestes dues parts del document, sobretot en allò referent a l'ordre de precedència entre una i altra, és a dir, entre autor i destinatari. En la retòrica medieval el tema de la jerarquia de les persones, les seves corresponents precedències, era una preocupació força important.

Les fórmules d'intitulació i direcció, amb els noms, títols i condició de la persona o de les persones que intervenen en l'acte que materialitza el document, són les parts del protocol que tenen un interès més destacat per a la crítica històrica i la diplomàtica.

Salutatio. La *salutatio* és un complement de la *intitulatio* i la *directio*. No és ni de bon tros un element essencial de la majoria de documents, on generalment s'obvia, i en canvi és obligatori en els documents de forma epistolar. La fórmula més senzilla i més antiga consta d'un sol mot: “salutem”, que en els documents medievals es pot arrodonir amb una altra paraula o frase de sentit piados, com ara “salutem in Domino” o “salutem in auctore salutis”. En els documents públics s'afegeix moltes vegades a la salutació una idea de gràcia, mercè o bona voluntat, com per exemple “salutem et gratiam” en documents reials. En documents adreçats al papa, encara que procedeixin de reis, fàcilment la salutació es converteix en una expressió de reverència, com ara “salutemet obsequium filiale”. En els documents d'origen pontifici prevalgué primer el “salutem in Domino”, després va ser indefectible el “salutem et apostolicam benedictionem” que ha arribat fins avui.

En els documents hispànics la salutació no apareix fins el segle IX (és inexistent, per tant, en els d'època visigòtica i en els documents reials asturians).

Cos o centre del document. Alguns autors, i el mateix Sickel entre ells, empenen el terme certament ambigu de “text”. Els diplomatistes el consideren sense excepció la part més substancial del document, on s'hi consigna i expressa el fet o l'acció jurídica que en motivà la confecció. Se subdivideix en una altra sèrie de parts, que segueixen essent anomenades tradicionalment pel seu nom llatí:

Preambulum. És anomenat també entre els autors medievals “exordium”, “arenga”, “prologus”, “proemium” i “captatio benevolencia”, noms adequats a llur naturalesa i finalitat. El preàmbul consisteix en consideracions generals, superficials i vagues molt sovint, que no connecten directament o immediata amb el contingut del document, sinó que són fonamentades més aviat amb les idees remotes que pogueren induir l'autor a atorgar-lo.

De la mateixa manera que l'exordi en els discursos i sermons anava adreçat, segons la retòrica antiga, a preparar l'ànim dels oïents i guanyar-se llur benvolença, així mateix el preàmbul es basteix amb sentències de l'Escriptura, proverbis, dites de savis i cites de legisladors per aclarir de forma general i introductòria la legalitat, la moralitat i àdhuc l'oportunitat dels acords i les decisions que es declaren en el document. El preàmbul no té res a veure amb l'exposició de motius que vindrà després, la qual sí que es refereix directament i específica al contingut documental, fent al·legació de les raons de dret i de fet que han estat la seva causa.

Conseqüentment a això, el preàmbul no és res que sigui necessari, ni tan sols important o convenient a la integritat del document. De fet sol ser característic dels més solemnes. Així es

comprèn que un dels mestres de l'oratória o ars dicendi declari taxativament: “facere arengas, praecipue longas, solis convenit otiosis”, o sia, “fer arengues o preàmbuls, especialment si són llargs, és propi de persones ocioses”.

Els temes del preàmbul varien molt d'uns documents a altres. Heus ací alguns: proclamació dels drets i deures de l'autoritat pública; conivença de premiar els serveis prestats; utilitats que reporten els beneficis concedits; desig de gaudir de prosperitat en aquest món i de la vida eterna a l'altre; motius de justícia i caritat; consideracions d'ordre religiós, moral o jurídic; avantatges que provenen del fet de deixar constància de les coses per escrit.

Pel que fa a la seva extensió, són de destacar alguns preàmbuls grandiloqüents i erudits dels segles IX i X, preferentment sobre temes bíblics, i molt especialment el del judici final. Sobre la seva situació dins del text, tot i que normalment va després del protocol, hi ha casos en els quals va després de la *invocatio* o se situa entre aquesta i la *intitulatio*, o bé després de la *notificatio*.

Pels interessos de la crítica diplomàtica i històrica, el preàmbul és un reflex dels usos i costums documentals de centres productors, èpoques i/o regions diverses. De fet hi ha preàmbuls que són genuïns d'una cancelleria i d'un temps concret, i que passen a cancelleries, regions i èpoques posteriors. Mitjançant una adequada crítica diplomàtica i històrica cal que siguem capaços de distingir entre preàmbul propi de l'època a la qual és datat el document i els d'altres èpoques, entre original i imitació, entre els de sentit general i els de sentit concret i immediat. Si al segle X els preàmbuls acostumen a ser vagues en idees i llargs en paraules; un document que es caracteritzi pel contrari, és a dir, per un preàmbul breu i concret, pot ser indicatiu de falsedat o interpolació.

Notificatio. En el cas que les parts del document ocupin l'ordre que els correspon, després del preàmbul hi ha d'haver la notificació, que alguns autors també anomenen “promulgatio” i “prescriptio”. Serveix per anunciar el fet jurídic exposat mitjançant un advertiment a tothom a qui pugui interessar positivament o negativament. Això explica que, a més de ser una fórmula breu, s'uneixi amb el preàmbul a través d'una conjunció consecutiva: “igitur”, “ideo”, “itaque” o “quapropter”.

En els documents que no tenen preàmbul la notificació pot ocupar el seu lloc i encapçalar, per tant, el cos documental. També pot anar davant del preàmbul, o iniciar el document i substituir la invocació, o anar després d'aquesta, en lloc de la *intitulatio* i la *directio*, com esdevé en els documents de prova. Fins i tot pot desaparèixer completament del document.

Les fórmules de la notificació són molt variades, sense que amb això afectin el fons ni el significat. Boüard n'aporta una vintena, algunes de les quals són: “sciant omnes”, “noverint universi”, “notum sit omnibus”, “notum sit ac manifestum”, que en català és: “conegui tothom”, “sigui conegut per tothom”, i altres de semblants.

Expositio. Vol dir exposició de motius, concretament aquells que han impulsat l'autor de l'acció documental a posar-la per escrit, amb l'explicació dels fets i de les circumstàncies de les quals se'n deriva la resolució manifestada en la part dispositiva, que segueix a l'exposició d'aquests fets i circumstàncies. D'aquí ve que alguns autors l'anomenin també “narratio”. La seva formulació admet innumerable variants, segons es tracti de documents de gràcia o de confirmació de privilegis, o de caràcter contenciós, o legals i administratius.

Des del punt de vista crític, la *expositio* interessa més a la crítica històrica que a la diplomàtica. En això es distingeix, precisament, del preàmbul, que amb prou feines conté elements històrics. Els

principals d'aquests corresponen a noms de les persones que han sol·licitat el document o als seus intermediaris i intercessors o als consellers de qui l'atorga, entre d'altres possibilitats. Aquests noms poden plantejar problemes interessants en relació amb la presència o no de les presones en el moment de realitzar-se l'*actio* documental, quan aquesta se separa de la *conscriptio* considerablement en el temps.

Dispositio. Disposar s'entèn aquí com a sinònim de manar, ordenar. I disposició és aquella part substancial i insubstituïble del document, sigui quin sigui, en què s'expressa l'objecte del mateix, i la voluntat de l'autor al respecte. Jurídicament és aquí on s'especifiquen la naturalesa i la classe del document. La seva fórmula pot començar amb una partícula consecutiva que la uneix a l'*expositio*: "quapropter" o "igitur", per exemple. Interessa molt que l'expressió sigui neta i clara, sense confusió ni ambigüetat en els termes. Si es dóna aquesta premissa, tant li fa que l'autor disposi en singular o en plural, en present o en passat, en virtut d'una potestat o una altra, segons la classe del document; mitjançant un sol verb o diversos, com "statuimus, precipimus, iubemus", els tres seguits; en forma subjectiva, parlant en primera persona, o en forma objectiva, quan el document tracta de les parts contractants en tercera persona, com si el fet documentat fos exposa't pel rogatari o redactor del document.

Quan la *dispositio* es refereix a béns i possessions, s'ha de tenir en compte, en l'aspecte crític, que moltes vegades s'enumeren coses que en realitat no existeixen. L'aparent anomalia té una explicació, que el sentit de la clàusula enumerativa, de vegades llarguíssima, no és que la cosa principal anunciada dugui aparellada realment amb ella mateixa totes les coses secundàries que s'enumeren amb ella, sinó que en el cas hipotètic que aquestes coses existissin, tindrien el mateix destí que la principal i les altres que veritablement existeixen.

Des del punt de vista crític, el valor de la *dispositio*, de la mateixa manera que el de l'*expositio*, és més històric que diplomàtic, interessant especialment per a l'estudi de les institucions de les diverses èpoques.

Sanctio i *corroboratio*. Amb aquests dos noms genèrics s'inclou una sèrie de cànules que trobem sempre al final del cos del document, l'objecte de les quals és doble: garantir el compliment de l'acció jurídica continguda en la part dispositiva i certificar que s'han servat les formalitats necessàries perquè el document tingui validesa i força legal.

Es poden comptar fins a vuit o deu classes d'aquestes clàusules, unes de caràcter sancionador, unes altres corroboratives. Sobre el conjunt d'uniques i altres cal que advertim que no les trobem totes de cop en un mateix document, i que la seva formulació pot variar molt, segons les èpoques, les regions i el tipus de document.

Hi ha, com hem dit, diverses menes de clàusules:

Clàusules preceptives. Són clàusules de sanció, vinculades per la seva naturalesa a documents procedents de l'autoritat pública. Poden consistir en un manament adreçat als oficials immediats o a les potestats civils i eclesiàstiques de categoria inferior, o en una fórmula general adreçada a tots els que puguin tenir a veure amb l'afer documentat. Durant molt de temps aquestes clàusules foren embegudes a la part dispositiva: només a la baixa edat mitjana adquireixen expressió i lloc propis. La manera d'expressar-les varia poc: "precipiendo mandamus", "iubemus" o verbs semblants.

Clàusules prohibitives. Poden considerar-se com una variant de les preceptives o, més aviat,

correlatives i paral·leles a aquelles. Les preceptives manen a algú en forma positiva sobre l'observança de l'acció documental; les prohibitives veden tot allò que pot anar contra aquesta acció. Algunes vegades van barrejades amb les clàusules comminatòries; altres, amb les preceptives. La seva expressió és semblant, del tipus: "nulli hominum liceat", és a dir, "que no sigui permès a cap home".

Clàusules derogatives. La seva finalitat és anular qualsevol actuació que pretengui deixar sense efecte o que contradigui manifestament allò que s'estableix en el document. Si manquessin, deixarien obert un pas que podria seguir alguna persona interessada en anar en contra d'allò que representa el motiu o la raó per a la qual ha estat fet el document. D'una manera o altra, explícita o implícita, es troba ja en els documents més antics, tot i que fins el segle XIII no se li reservaria un lloc propi i independent entre les clàusules finals. La seva importància és extraordinària en els documents legals. Les formes d'expressar-se coincideixen substancialment amb aquesta fórmula: "non obstantibus clausulis et ordinationibus in contrarium", és a dir, "no obstant qualsevol clàusules i disposicions contràries".

Clàusules reservatives. Llur finalitat és evitar possibles reivindicacions i recursos per part de tercers, conseqüents al document, per motius de lesió de drets.

Clàusula obligativa. Si bé totes les clàusules finals serien obligatives, perquè totes serveixen a l'obligació de complir allò disposat en el document, aquestes clàusules a les quals ens referim ara són exclusives dels documents de caràcter contractual i a les fórmules amb què especialment i explícita s'obliguen les parts contractants a complir allò pactat. L'obligació concreta pot ser d'ordre moral o material. La primera es manifesta mitjançant promesa o jurament. Tot i que, teòricament, no es va sistematitzar fins el segle XIII, es constata la seva presència des de molt abans, amb fórmules com ara: "per Deum omnipotentem et haec quattuor santa evangelia" o altres de semblants. L'obligació material es concretava en l'oferiment de garanties del compromís adquirit, que normalment eren els béns personals de la persona i els dels seus successors, tot i que de vegades fins i tot es comprometia a respondre amb la mateixa persona.

Clàusules renunciatives. Fan referència a la renúncia dels drets d'excepció i totes les causes de nul·litat que pogués invocar una de les parts o tercers persones que minvessin o eliminessin els efectes del contracte. Llur finalitat és protegir les parts contractants de qualsevol sorpresa i mala fe. Des del segle XII, amb la difusió del dret romà i l'extensió dels estudis jurídics en general, i amb l'esperit legalista que se'n derivà, els pràctics del dret allarguen innecessàriament aquesta clàusula, anomenant individualment els drets als quals renuncien: el benefici de menor d'edat, de debilitat o inexperiència; les lleis a favor dels interessos de la dona; els beneficis "de cautione" o de "restitutione in integrum"; les excepcions "propter metum, dolum, malam fidem, vim"; les dilatòries, el privilegi de fur o d'asil, el diner no comptat, ...

Clàusules penals. Per fer més eficaç el compliment de tot allò que disposa el document, de vegades es fan servir mesures comminatòries, amb l'enunciat de penes i càstigs contra aquells que no respectin el que s'ha compromès, si bé és natural que traspuin més aviat un sentit teòric i rutinari que pràctic. Podem classificar-les en espirituals i pecuniàries (els càstigs corporals no tenen presència en els documents que tractem). Tant les penes espirituals com les pecuniàries s'anuncien, gairebé sempre juntes, al final del cos documental, abans de l'escatocol. Les paraules "Siquis vero" o "Quod si" acostumen a encapçalar la clàusula corresponent.

Quod si ego donator aut ullusque homo super terra uel subrogata persona qui hoc quod superius

insertum est inquietare se presumserit non hoc ualeat uindicare set in primis ira Dei incurrat et peccatis meis animo illius sit obligato et ad limen sancte Dei Ecclesie se regognoscat extraneum et qum Iuda traditore se regosnoskat condemnatum et cum illo porcionem habeat in infernum, amen. Et postea in quadruplum componere faciam. Et in antea ista donacio firma et stabilis permaneat uidelice modo et omnique tempore (Barcelona, ACA, Monacals, fons de Sant Benet de Bages, núm.2257 -978, desembre, 1-)

Siquis ergo hanc constitucionem et remissionem uoluerit disrumpere aut ego aut aliquis ex successoribus meis aliquisque hoc si non digne satisfecero aut fecerint Deo et Sancto Benedicto absoluo ego ut ex tunc ex parte Dei omnipotentis et omnium sanctorum permaneamus aut permaneant excommunicati per excommunicationem omnium epischoporum quorum nomina in hac karta fuerint scripta. Et ut simul cum Iuda Scariot in infernum consimilis fiat et sicut Datan et Abiron uiuos eos in terra degluciat. (Barcelona, ACA, Monacals, fons de Sant Benet de Bages, núm. 2271 -1045, maig, 1; trasllat: 1335, juliol, 21-)

Les penes espirituals (*poenae spiritualis*) consisteixen des d'incórrer en la ira de Déu omnipotent fins a l'excomunió i l'anatema corresponent, seguint la tradició enunciada en els cànons conciliaris:

Et ab Iudas, qui Dominum tradidi, abeat porcionem et a limina sancta Dei Ecclesia se recognoscat et a sacro chanulos fiat excommunicatus (Barcelona, ACA, Monacals, fons de Sant Benet de Bages, núm. 2258 I -1050, setembre, 13-)

El seu estil és sovint retòric.

Tenen origen eclesiàstic, concretament papal i episcopal, essent després emprades en documents expedits per senyors, eclesiàstics o laics, i persones privades i, fins i tot, per les diverses cancelleries reials. El seu ús decau a partir del segle XII.

Les penes pecuniàries (*poenae pecuniariae*) són presents en els documents privats des de l'època tardoromana. El diner corresponent, amb quantitats i qualitats adaptades a cada època i regió, s'havia de pagar en part a l'erari públic i en part a la part perjudicada per l'incompliment de les clàusules documentals.

Clàusules corroboratives. Serveixen per anunciar expressament que s'han complert totes les formalitats exigides perquè el document adquireixi la seva perfecció legal. Les formalitats més importants poden ser aquestes: haver donat ordre que es faci el document (“*hanc cartam fieri iussi*”, és a dir, “he manat fer aquest document”); que el document hagi estat suscrit per l'autor i per l'escrivà o notari; que hagin intervingut els testimonis escaients per confirmar el document; que el document tingui el signe o el segell com a element de validació. Des del punt de vista crític interessa comprovar si s'ha donat compliment, i en quines condicions, als anuncis de formalitats i requisits que s'anuncien.

Protocol final o escatocol. Els elements que donen caràcter i fesomia propis a aquesta part del document s'integren en dos grups ben definits: el de la data, que aplega la informació relativa al temps i al lloc on ha estat fet el document, i el de la validació o autenticació, que recull les dades que serveixen especialment per donar al document forma jurídica, sense els quals no hi ha document pròpiament dit. Això justifica que els autors de tractats medievals emprin els verbs “*absolvere*” i “*complere*” per referir-se a aquesta part del document que normalment se situa al final. Aquesta part del document és del tot imprescindible jurídicament, fins al punt que si manqués absolutament no es podria parlar veritablement de document.

Data. La data és l'expressió del temps i del lloc relatius a la confecció del document. Per tant, hem de parlar de data de temps o cronològica i data de lloc o topogràfica.

La paraula "data" prové del verb llatí "do" ("donar"), concretament del seu participi, "datum", és a dir, "donat".

Tanmateix, també s'empra sovint el participi d'un altre verb, "facere": "factum", "fet".

Els documents, redactats en llatí, empen un o altre participi, en masculí o en femení, segons el substantiu al qual fan referència: per exemple, en femení si es tracta d'una "charta" i en masculí si és un "privilegium".

La data té una importància extraordinària, tant jurídicament, on és indispensable, com històricament, perquè és entorn de la data on s'interpreten les demés informacions, i diplomàticament, pel fet d'ésser un dels aspectes documentals que dona més joc i que pot presentar més dificultats d'interpretació.

Validatio i authenticatio.

La *validatio* i l'*authenticatio* constitueixen la segona i darrera part del protocol final o escatocol, i comprenen els elements necessaris per conferir al document validesa i autenticitat. La seva funció és, per tant, confirmatòria de tot el que conté el document.

Externament, els elements que el constitueixen són cadascuna de les subscripcions (*subscriptio*) i els signes o les signatures (*signum*) de l'autor o dels autors del document, dels testimonis i de les persones a les quals pertoca per ofici (cancellers o notaris) compondre'l textualment i escriure'l materialment, certificant de forma correcta la fi del procés documental. Tant la *subscriptio* com el *signum* poden ser veritablement autògrafs de les persones a les quals fan referència, o substituïdes per una fórmula acceptada i reconeguda que faci la mateixa funció, o per simples llistes de noms de les mateixes persones, expressant la seva relació amb el document, o per l'aposiició d'un objecte emblemàtic i significatiu, anomenat segell.

Subscriptio i signum.

Examinarem per separat les subscripcions i els signes o signatures de cadascun dels grups als quals acabem de fer referència.

1. *De l'autor o autors del document.* Convé distingir entre documents públics i privats, amb sistemes que varien segons l'època, la regió i el tipus de document.

a) *En els documentst públics.* Per una llei de l'any 470, l'emperador Lleó manava que cap decret imperial fos tingut per autèntic si no anava signat per l'emperador amb tinta de púrpura o d'argent, de les quals, d'altra banda, ningú més podia fer-ne ús. Aquesta norma de la cancelleria romanobizantina va passar essencialment tant a les cancelleries dels regnes coetanis i successors de l'Imperi (els dels ostrogots, visigots, llombards, francs -merovingis i carolingis,...) com a la cancelleria pontificia.

1. El rei Teodoric dels ostrogots subscrivia amb una làmina d'or on hi havia incises les lletres de la

paraula “legi”. Entre els reis llombards la subscripció se substituï per una fórmula que reflecteix l'ordre de la llei: “ex dicto domini regis”. Entre els francs merovingis la subscripció era autògrafa de debò o semblava que ho fos, sempre amb la fórmula “[nom del rei] rex subscripsi”. Amb els reis de la dinastia carolíngia aquesta fórmula fou substituïda per un signe i la fórmula “Signum manus [nom del rei] gloriosissimi regis”. Els reis visigots consta que donaven validesa als seus diplomes mitjançant la impremta d'anells signataris.

2. El signe d'aquests primers documents reials consistia en una simple creu o en un monograma, és a dir, un dibuix o una figura de lletres més o menys dissimulades, les quals un cop desenredades i refetes es veu que corresponen a un nom, un títol o una fórmula. És important saber distingir en els monogrames les lletres pròpiament dites dels nexes o línies que les uneixen. Les primeres han estat dibuixades per la mateixa mà que va escriure la resta del document, o per un altre oficial de la cancelleria; però entre les segones pot haver-hi alguna traça més caracteritzada, atribuïble al propi autor del document, que el va estampar amb la seva mà, demostrant d'aquesta manera la seva participació immediata i directa en la conclusió o tancament del document.

3. En els documents pontificis la *subscriptio* i el *signum* de l'autor donen més joc. Els més antics reflecteixen la *subscriptio* en una fórmula de salutació o benedicció, escrita ordinàriament per mà del papa; la de sant Gregori el Gran, al segle VI, era: “Deus te incolumen custodiat”. Més endavant, i a mesura que van apareixent tipus més solemnes de documents, la participació gràfica de l'autor, en aquest cas el papa, pren major força i té triple manifestació: la subscripció pròpiament dita en el centre, el signe rodat a l'esquerra i la salutació a la dreta.

La salutació, l'element més antic dels que serveix per donar validesa al document, adopta en els grans privilegis la fórmula típica coneguda per “Bene valete”, tant si ambdós mots van junts com separats, escrites amb un tipus de lletra clarament diferent de la del text. Al segle XI, amb les reformes del papa Lleó XI, aquesta fórmula esdevé un monograma, fet primer per un dels familiars del papa i després per funcionaris de la cancelleria.

Més o menys al mateix temps que el monograma del “Bene valete” es dibuixa, a l'esquerra del diploma, un signe de forma rodona, anomenat tradicionalment “rota”, és a dir, roda, fet amb dos cercles concèntrics, amb l'àrea del cercle interior dividida en quadrants pels quatre braços d'una creu, en cadascun dels quals hi ha una breu llegenda amb lletres majúscules. Durant el pontificat d'Urbà II s'adopta la llegenda de “sanctus Petrus sanctus Paulus”, on el nom de cadascun dels dos apòstols apareix a un costat i altre del nom del papa, per exemple “Alexander papa III”.

A l'espai intermedi entre els dos cercles hi ha escrita la divisa pròpia de cada papa; la de Pasqual II, per exemple, era “Verbo Domini caeli firmati sunt”, i anava precedida d'una petita creu. La divisa no acostumava a ser autògrafa, sinó que era feta de mà d'un mandatari especial del pontífex, fet que implica, certament, la seva particular participació en aquesta part concreta de la *validatio*.

La *subscriptio* personal del papa, entre la *rota* i el *benevalete*, es troba en temps de Pasqual II amb aquesta fórmula: *Ego [nom del papa] catholicae ecclesiae episcopus subscripsi*”. Si bé al començament era feta bé pel propi papa, o bé pel personal ordinari de la cancelleria, després fou delegada en un representant personal del subscriptor.

Això és vàlid en el cas de les grans butlles i els privilegis. Tanmateix, la *subscriptio* i el *signum* desapareixen en les butlles comuns, i l'únic element de l'*autenticatio* és el segell de plom; això també es pot aplicar als breus, en els quals el segell, amb la impremta de l'anell papal (“annulo piscatoris”) que tanca el document, representa la intervenció personal del papa.

b) *En els documentst privats*. Una altra llei romanobizantina, de l'any 528, recopilada en el Codi de Justinià, es pot considerar la causa immediata de les subscripcions o signatures autògrafes, amb els seus signes, que es troben en els documents privats medievals (vendes, donacions, commutes, etc.), que són escrites per mà de l'autor del document.

1. Convé fer una diferència entre els documents de prova -que consignen i perpetuen els fets que es narren- i els documents dispositius -que han concorregut a la realització del fet en qüestió, amb els consegüents efectes jurídics-. Els primers no cal que hagin estat subscrits per l'autor, sinó només pel rogatari, és a dir, per la persona que a petició d'aquell ha estat la causant de la producció del document. En canvi, en el cas dels documents dispositius, normalment -tot i que hi ha nombroses excepcions- és l'autor mateix qui subscriu o signa el document.

2. A la baixa edat mitjana cau en desús considerablement la presència de l'autor, a favor del rogatari, que és qui realment, tot i que no deixi de referir-se a aquell, subscriu i signa després exclusivament. A l'època moderna s'adopta una solució aparentment més raonable, i subscriuen alhora el rogatari i els autors.

3. Sobre el fet de si les subscripcions i els signes de les parts -que és com s'anomenen sovint els autors- són o no autògrafs, cal distingir entre les primeres i els segons. Així, mentre les subscripcions poden ser-ho, i adopten aleshores el mode subjectiu "+ ego [nom de l'autor] subscripsi", els signes, en canvi, molt poques vegades ho són, i s'embolcallen amb el mode objectiu "signum + manus [nom de l'autor]", escrit per l'escrivà. Aquest "signum manus" és representat ordinàriament per una creu.

4. Prescindint del fet que el signe i la subscripció siguin o no autògrafs, l'autor del document podia haver delegat en una altra persona perquè subscrigui en nom seu, per la raó que fos, que pot constar fins i tot en el document, si bé és excepcional: "propter ignorantiam litterarum", "propter caliginem oculorum",

2. *De les altres persones que participen en el document*. Les altres persones que participen en el document, és a dir, en la *interventio*, la *consentio* i la *testificatio*, acompleixen les funcions de consentir o autoritzar el fet documentat i donar testimoni tant de la veracitat d'aquest fet com del compliment de tots els requisits formals necessaris perquè sigui vàlid.

Aquest consentiment i aquesta autorització, són regulats per un sistema concret, que té en compte el tipus de document.

a) *En els documents públics*. Normalment, l'autoritat pública, sobretot la reial i suprema, no té necessitat de sotmetre els seus actes documentals a consentiment o testimoni de ningú. Excepcionalssón, doncs, els casos en què per debilitament o confusió del poder públic, havien els documents de reforçar la seva eficàcia amb la participació de detrmnades persones o institucions, amb la consegüent impossibilitat d'establir regles al respecte d'abast general. Conseqüentment, aquestes llistes de noms i títols que sota diverses fórmules apareixen en els documentst medievals com a subscriptes, testimonis o confirmants, acompanyats a vegades dels signes respectius, ni són necessàries ni suposen, d'ordinari, la presència de les persones que s'esmenten al tancament i finalització del document. Copiades pels escrivans rutinàriament i automàtica, la seva funció és, més que jurídica, retòrica i il·lustrativa.

El mateix pot dir-se dels documents pontificis, on de fet els signes i les subscripcions de prelats i cardenals, autògrafs o no autògrafs, són presents només en cert tipus de documents solemnes, i fins i tot en aquests no són sempre habituals ni freqüents.

b) *En els documents privats.* És en aquests on hi tenen més presència real les persones que concorren amb l'autor al tancament del document, i contribueixen a donar-li força i valor jurídics. Prescindint de les disposicions legals al cas, per la naturalesa de molts afers documentats aquest concurs i aquesta intervenció no són gens teòrics ni formals, sinó absolutament necessaris. És el cas dels pares amb relació a documents dels fills; dels tutors envers llurs pupils; dels senyors amb relació a llurs servents; dels capítols dels canonges envers llurs bisbes; dels monjos amb relació a l'abat.

Es troben casos en els que la participació d'aquestes persones i institucions s'anuncia de manera genèrica en el text, i res més; però prescindint del fet que hagin estat anunciats prèviament o no, ens interessa comprovar que signin i subscriguin el protocol final, amb la fórmula adient, sovint amb el verb "subscripsi", seguit de "consensi" o una altre de semblant. Més que els que donen llur consentiment o autoritzen, el protagonisme l'acaparen en aquests documents els testimonis i la fórmula signatòria o subscripcional que corresponent.

En relació a la participació dels testimonis en els documents privats:

1. Els documents privats de l'època romana (segles I i II) escrits en tauletes de cera són subscriptos de forma probablement autògrafa pels testimonis pertinents, que en alguns tipus documentals poden arribar a ser set.

2. Durant l'alta edat mitjana (segles V a XII), la incorporació dels testimonis al protocol final revesteix dues formes diferents: una, a base de subscripcions personals i possiblement autògrafes, que precedeixen la firma del rogatari; una altra a base de llistes de testimonis, redactades i escrites pel rogatari.

3. *Dels cancellers i notaris.* Entenem per canceller tant el canceller mateix com qualsevol oficial o funcionari de la cancelleria que té les atribucions d'escriure i signar documents, entre d'altres. Aquestes subscripcions en els documents públics, com les del notari en els privats, constitueixen un element de crítica diplomàtica de primer ordre. Mentre que les subscripcions dels documents públics solen presentar formes característiques i pròpies segons la cancelleria, les dels documents privats són un reflex de les idees i institucions jurídiques de cada època.

L'absència de la subscripció del personal de la cancelleria no resta vàlida al document; tan sols serveix per assegurar la seva legitimitat i correcció. En canvi, la subscripció del rogatari, anomenat notari en els documents privats, d'una manera o altra és imprescindible, perquè de la seva presència o absència en depenen els efectes jurídics del document.

Dins dels documents privats, aquells que anomenem de tipus dispositiu, que en el llenguatge romà i altmedieval s'anomenen "chartae", la subscripció del rogatari o notari és decisiva i fonamental perquè tingui vàlida jurídica.

L'element principal de la subscripció dels documents dispositius privats i notariais anteriors al segle XII és el signe, que precedeix la subscripció pròpiament dita. Altres elements que hi tenen relació són els segells i els quirògrafs.

1.2 Context documental: el monestir de Sant Benet de Bages

1.2.1 L'establiment. Els temps previs a la fundació

Al final del govern del comte Guifred *el Pilós* -traspassat el 897-, i durant el govern dels seus fills i successors, Guifred II Borrell i, especialment, Sunyer, això és, els anys compresos entre la fi del segle IX i la dècada de 940, es restaurà l'*oppidum* i s'atermenà de nou l'antiga *ciuitas* de Manresa, que esdevingué el centre polític i religiós, a més de comercial, del Pla de Bages i els sectors a llevant del riu Llobregat fins a Collsuspina (Moià, Castellterçol, ...).

Aquest procés culminà amb la consagració i dotació de l'església de Santa Maria de Manresa, dotada d'un terme que coincideix, *grosso modo*, amb el Pla de Bages. Hi intervingueren el comte Sunyer i el bisbe Jordi de Vic. Fou vers el 937, en qualsevol cas abans del 947, any en què Sunyer abdicà i es retirà a l'abadia de la Grassa, al Llenguadoc, essent succeït en les tasques de govern pel seu fill, el comte Borrell II el mateix any, mentre Sunyer finiria els seus dies a la Grassa probablement l'any 953.²⁶

La xarxa parroquial es devia estructurar contemporàniament a aquests fets. La parròquia més propera a Sant Benet de Bages, la de Sant Fruitós de Bages, situada a la mateixa riba del riu Llobregat que el monestir, i, com ell, en el terme de la ciutat de Manresa, és documentada en aquest període prefundacional.

Quan Sala, veguer comtal, decidí establir un monestir, el terme de la ciutat de Manresa, a mitjans del segle X, no tan sols era relativament poblat, sinó que estava dotat d'una organització eclesiàstica i senyorial.

1.2.2 La fundació

Recents estudis arqueològics reforcen la hipòtesi que va ser una fundació *ex novo*, tot i que els seus voltants són plens de vestigis d'èpoques ibèrica i romana.

El monestir benedictí ideat a mitjans del segle X pel veguer comtal Sala i la seva segona esposa Ricarda, adquirí carta de naturalesa amb l'acta de consagració del temple i de dotació del monestir, el 3 de desembre de 972 (Doc. 213).

Aquesta és la data oficial de la seva fundació, duta a terme pels fills i filles d'ambdós cònjuges: Isarn -el primogènit-, Guifred -que no va poder-hi assistir per malaltia-, Ajo i Quíxol -juntament amb la seva filla Filmera, abadessa del monestir benedictí de Sant Pere de les Puel·les, de Barcelona-.

1.2.3 Existència

Des de la seva creació, Sant Benet de Bages inicià una vida independent amb abats propis (salvant un breu període de temps al darrer quart del segle XI, en què fou governat amb priors), fins el dia 9 de novembre de 1593, quan va ser incorporat a Santa Maria de Montserrat per mitjà d'una butlla del papa Climent VIII, a petició del monarca Felip II, de la dinastia dels Àustries hispànics.

²⁶ *Recueil des chartes de l'abbaye de la Grasse*, t. I: 779-1119, éd. Elisabeth MAGNOU-NORTIER et Anne-Marie MAGNOU, Paris, 1996 (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et philologie, série in-8°, vol. 24), Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Introduction, XVII et XIX, note 20.

Així doncs, en el context de la Contrareforma, el monestir va ésser subjectat a Santa Maria de Montserrat, creació de Santa Maria de Ripoll a inicis del segle XI, que no s'independitzà de l'abadia mare fins al segle XV. Fins aleshores, el monestir més destacat havia estat el de Santa Cecília de Montserrat, fundat poc abans que el de Sant Benet de Bages.

Entre aquella data i 1835 tingué encara una vida monàstica plena, si bé sense l'esplendor de quan era abadia independent de l'època medieval anterior, quan intervingué decisivament en els destins d'una gran part de la Catalunya comtal.

L'església i el claustre, a més d'altres edificacions pertanyents al monestir, datades dels segles XII i XIII en endavant, amb alguns vestigis anteriors -la cripta, dos capitells del claustre, la base de la torre-campanar, ...- perviuen encara en el mateix lloc on s'alçava el monestir dels segles X i XI, en l'actual municipi de Sant Fruitós de Bages, a la comarca de Bages.

1.2.4 Funció

La fundació del monestir venia a omplir un buit eclesiàstic, concretament d'una institució regular benedictina, en un terme, el de Manresa, on no n'hi havia cap fins aquell moment.

Això anava estretament lligat amb una visió també econòmica, perquè a l'Europa d'aquells temps, que s'omplia de fundacions benedictines, era una clara aposta per a la reactivació de l'explotació d'uns territoris, els circumdants al centre benedictí i els nous espais que, en el cas de Catalunya, s'anaven incorporant a la dinàmica comtal i feudal, del qual el mateix monestir n'era un engranatge més, i no tan sols això, sinó que assegurava més que cap altra institució la continuïtat de l'empresa conqueridora i repobladora auspiciada pels dirigents de la societat, tant civils com eclesiàstics.

1.2.5 El fundador: Sala, veguer comtal

Sala era fill d'Unifred *Falquet*, vescomte de Conflent, i de Guinedell. El matrimoni havia tingut, abans que ell, un altre fill mascle, Isarn, que en qualitat de primogènit fou vescomte de Conflent a la mort del seu pare (després de 947).

A més, tingueren almenys dues filles més, Elo i Àuria/Òria.

Sala no heretà, com veiem, el càrrec vescomtal, que el 959 ja exercia el seu germà gran Isarn, quan els comtes Sunifred II i Oliba *Cabreta*, fills del comte de Cerdanya Miró II *el Jove*, li donaren el lloc d'Aiguatèbia, que havien confiscat al seu pare Unifred *Falquet*, destituït per traïció, confiscació que fou confirmada després per precepte reial.

Sala es casà amb Filmira. Vidu al cap d'uns anys, es tornà a casar amb Ricarda, de la família dels vescomtes d'Osona, àvia del vescomte Guadall d'Osona i del bisbe d'Urgell, Guisad.²⁷ Ricarda,

²⁷ Vegeu l'acta de consagració de l'església i dotació del monestir de Sant Benet de Bages (Doc. 213), on ambdós germans són anomenats *nepotes* en relació amb els fundadors. Altres autors els consideren nebots, que en aquella època haurien d'haver-se anomenat *sobrinos*, perquè *nepotes* encara no tenia el significat nou i actual de nebot, sinó que era el mateix que a l'època romana de 'nèts' o 'descendents'. En canvi, la bibliografia actual sobre els fundadors considera sempre a Guisad, bisbe d'Urgell -i, de retruc, també al seu germà Guadall, vescomte d'Osona-, nebots de Ricarda: PONSICH, Pere: "Conflent, vescomtat de" a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5 (Barcelona 1973 -1ª ed.-), p. 476 / BENET I CLARÀ, Albert: "genealogia dels fundadors de Sant Benet de Bages" a PLADEVALL I FONT, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XI: *El Bages*, Fundació Enciclopèdia Catalana (Barcelona 1984), p. 409 / PONSICH, Pere - FLUVIÀ, Armand de: "Els vescomtes de Conflent (arbre genealògic)" a PLADEVALL I FONT, Antoni [dir.]:

també vídua, de la família vescomtal d'Osona, havia estat casada amb Alienard, vassall dels comtes de Besalú. Sala fou veguer, és a dir, representant del comte (*uicarius* vol dir substitut) en una circumscripció determinada,²⁸ que en el seu cas comprenia un sector del comtat d'Osona, el de les Guillerries.²⁹

Tot i que l'arxiu original de Sant Benet de Bages contenia escriptures des de l'any 898 (Doc. 1), la primera notícia de la intenció de fundació d'un monestir a l'indret on hi ha encara les edificacions monàstiques és del 18 d'octubre de 950 (Doc. 76), i l'existència de la comunitat religiosa és testimoniada des del 28 de maig de 960 (Doc. 140), i no és fins el 30 de gener de 964 que documentem el seu primer president, Ab (Doc. 157), un clergue (levita i monjo). [Doc. 244]

Sala i Ricarda són, aquesta primera meitat de segle, els artífexs de la nova fundació, juntament amb Guadamir, levita -per tant, un clergue-, fill del primer matrimoni de Sala amb Filmera. Guadamir degué morir a començaments de 964, i el 31 d'agost i el 26 de setembre d'aquell any els seus marmessors feren donar al monestir alous a Maians i a Òdena (Docs. 159 i 160), vers ponent i la Marca, restant definits els interessos futurs del monestir.

El 28 de setembre de 966 Sala donà a Sant Benet de Bages diverses propietats, entre les quals el castell de Maians, i posà com a condició que els “servents de l'esmentada església de Sant Benet” havien de donar anualment trenta sous a Sant Pere de Roma (Docs. 172 i 173), recordant que havia posat el monestir directament subjecte a Roma, passant per alt el poder dels bisbes d'Osona, la seu dels quals havia estat des de l'època visigòtica a Vic.

El darrer esment de Sala és de l'any 967, que és la data de la minuta o esborrany que preparà per a la dedicació solemne del temple (Doc. 182), que no es féu fins al cap de cinc anys, el dia 3 de desembre de 972 (Doc. 213), tal com hem dit. Ricarda també havia mort abans de la consagració de l'església del monestir que havia cofundat.

Com que l'interès de la tesi va en la direcció d'oferir el Diplomatari, hem volgut tan sols donar unes pinzellades generals de la història del monestir i del seu fundador, sense pretendre estendre'ns més. Remetem a la bibliografia que hi ha sobre el tema, i al Diplomatari que tot seguit presentem.

1.2.6 La geografia

El monestir benedictí de Sant Benet de Bages tingué, en els dos darrers anys del segle IX, els segles X i XI i les dues primeres dècades del segle XII, una implantació territorial de considerable extensió que abraçava aproximadament un terç dels territoris que conformen la Catalunya Vella, la dels comtats originals, això és, els comtats centrals de Barcelona i Osona-Manresa, on fou fundat el monestir, el d'Urgell i el bloc Besalú-Vallespir-Fenolleda (excloent-ne tanmateix el Perapertusès).

Els límits geogràfics dins els quals se situa el seu patrimoni en aquest espai temporal inclouen el

Catalunya Romànica, vol. VII: *La Cerdanya, El Conflent*, Fundació Enciclopèdia Catalana (Barcelona 1995), p. 265.

²⁸ Aquest és el contingut del càrrec segons la *Lex Visigothorum*, la *Lex Langobardorum*, les *Leges Burgundionum* i els capitulars francs, que mantindrà al segle X. [LOPE POCH, Eva: *El desenvolupament del vocabulari tècnic feudal en els documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona. Estudi dels fons ACA, cancelleria, pergamins, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I, Ramon Berenguer I, Ramon Berenguer II, Berenguer Ramon II i Ramon Berenguer III*. 1 t. Tesi doctoral dirigida per QUETGLAS NICOLAU, Pere Joan. Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Llatina, 2008, p. 170 i 171].

²⁹ PLADEVALL I FONT, Antoni: “Les Guillerries: síntesis històrica y evolución demogràfica” a *Ausa*, III (Vic 1958-1960) “El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i de la vall d'Osor (s. X)” a *Quaderns de la Selva*, 6 (Santa Coloma de Farners 1993).

terme del castell de Ceuró (Castellar de la Ribera, comarca de Solsonès),³⁰ [comtat d'Urgell] fins al de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Alta Segarra, comarca de Conca de Barberà) [comtat d'Osona-Manresa]³¹ pel cantó occidental, i del terme de *Ciuitas fracta* (Mataró, comarca de Maresme)³² [comtat de Barcelona] fins al castell de Tornafört, a la vall de l'Aglí (Rasiguèras, comarca de Fenolleda),³³ [comtat de Besalú-Vallespir-Fenolleda-Perapertusès] per l'oriental.

Cal afegir tot seguit que la major concentració de patrimoni es dona en els comtats d'Osona-Manresa, i, en aquest segon territori del comtat bicèfal, en major proporció encara. En segon lloc el comtat de Barcelona, on el monestir rebé importants alous al Vallès, al Maresme i a la mateixa ciutat de Barcelona, la capital del bloc comtal governat pel Casal de Barcelona.

Resten exclosos de la presència del monestir de Sant Benet de Bages, on no hi documentem cap bé territorial, els comtats occidentals de Pallars i Ribagorça, els septentrionals de Cerdanya-Conflent-Berguedà i els orientals de Girona (que formava part del bloc comtal governat pel Casal de Barcelona), Empúries-Peralada i Rosselló.

Sembla que l'explicació de l'absència territorial en aquests comtats respon a tres causes diferents: en el cas dels comtats de Pallars, Ribagorça, Empúries-Peralada i Rosselló per la llunyania, la manca de lligams familiars i, per tant, de fluïdes relacions polítiques, i fins i tot d'enemistat entre llurs Cases comtals i la de Barcelona.

Pel que fa al comtat de Girona, la més plausible és el poc interès que devia tenir per al bisbat de Girona, el principal poder del comtat, un monestir de fundació no comtal del comtat veí d'Osona-Manresa, quan en la diòcesi gironina hi havia una xarxa òptima de monestirs, d'implantació molt més antiga.

En el cas del bloc governat pel comtes de Cerdanya, que controlaven el Conflent -terra del fundador Sala- i el Berguedà, l'explicació no sembla tant senzilla, i segurament s'hi barregen diversos motius, entre els quals la competència i, encara, l'enemistat entre els Casals de Cerdanya i Barcelona, especialment des de la fi de l'indivís de l'herència d'Oliba I *Cabreta* (+ 988), la segona meitat de l'any 993, quan llur vídua, Ermengarda, es retirà al Vallespir, als dominis que li pertocaven per sponsalici.

Des d'aleshores, Bernat I *Tallaferro* (+1020), el primogènit, governà Besalú-Vallespir-Fenolleda-Perapertusès, mentre al fill segon, Guifred II, [fins 1035 (+1050)] li correspongueren Cerdanya-Conflent. El 1003, per la renúncia d'Oliba, que es féu monjo -el futur bisbe de Vic i abat de Cuixà i Ripoll-, germà d'ambdós comtes, Bernat I *Tallaferro* incorporà el comtat ripollès i Guifred II el comtat berguedà als que ja governaven des del 993.

Aquesta situació es perllongà fins el 1111 i 1117, quan per extinció de llurs dinasties, els comtats de Besalú i Cerdanya, respectivament, foren units pels comtes de Barcelona a llurs dominis, i alienats a llur conveniència. La Fenolleda i el Perapertusès, per exemple, foren concedides el 1226 a perpetuïtat en feu per Lluís VIII de França al comte de Cerdanya Nuno Sanç, el qual, al seu torn, el 1239, vengué al seu successor Lluís IX, el rei que el 1258 obligà Jaume I a signar el tractat de Corbeil, pel qual el monarca català i els seus descendents hagueren de renunciar a llurs drets en

³⁰ Doc. 491(997, maig, 25).

³¹ Doc. 809 (1021, agost, 13).

³² Doc. 731 (1016, juny, 12).

³³ Doc. 1006 (1038, novembre, 6).

aquests territoris, i als que tenien al Rasès i a Carcassona, entre d'altres.³⁴

El patrimoni territorial que el monestir de Sant Benet de Bages adquirí des de la seva fundació es concentrava, tanmateix, en l'àrea geogràfica integrada en els comtats d'Osona i Manresa, on tenia la seva raó de ser fonamental, amb una destacada funció espiritual i econòmica.

El protagonisme que adquiriren els nous territoris incorporats, degut a l'avanç comtal cap a les marques que s'anaven acotant i llevant en direcció a Espanya, pren una significació rellevant, i aquest és, al nostre entendre, un dels mèrits del Diplomatari del monestir de Sant Benet de Bages, que dona protagonisme a territoris oblidats que històricament, fins a l'actualitat, han mantingut uns nivells demogràfics febles i de representativitat poc més que nula en el conjunt del país.

1.2.6.1 La geografia del domini monàstic

La delimitació del terme o territori de la ciutat de Manresa, que s'assenyalen a la butlla en paper - que es conserva a l'Arxiu Capitular de Vic- expedida el 978 pel papa Benet VIII a favor del bisbe Frujà d'Osona, va ser duta a terme els primers anys del segle X, en qualsevol cas després de l'any 900, pels dos comtes germans, fills de Guifred *el Pilós*, Guifred II *Borrell* i Sunyer. Aquest darrer, juntament amb el bisbe Jordi d'Osona, seria l'artífex de la dotació de l'església de Santa Maria de la ciutat de Manresa, vers el 920, i assajaria, amb resultats minsos, de consolidar la població per tota la Conca d'Òdena fins a Tous, al límit amb el Penedès (comtat de Barcelona) per una banda i l'Alta Segarra, per l'altra. Aquesta tasca no reeixiria completament i definitiva fins a darreries del segle X i inicis de l'XI.

És en aquestes circumstàncies històriques i en aquest context geogràfic que cal incloure el sentit de la fundació i de l'esdevenir del monestir de Sant Benet de Bages, les passes físiques de la influència que exercí i trobem reflectides en la seva producció pròpia i la que conservà en el seu arxiu.

Pel fet de tractar-se de la documentació privada de la gestió patrimonial d'una institució religiosa que tingué una llarga vida, gairebé nou-cents anys, a la qual els historiadors contemporanis li han esmerçat molt poca o gens d'atenció, circumstància a la qual cal afegir el fet que bona part del territori documentat ha restat gairebé despoblat en el darrer segle i mig, amb la consegüent pèrdua de la microtoponímia (elements físics del relleu, masos, paratges, ...), la tasca d'identificació ha estat considerada una prioritat indefugible per establir un cos de documentació ben sòlid per a futures recerques històriques. Moltes de les notes de l'aparell crític, ultra la seva funció lingüística, paleogràfica i diplomàtica, a compleixen l'objectiu de voler posar de relleu -valgui el joc de paraules- la geografia del territori que la documentació va posant al descobert.

1.2.6.2 El monestir

Segons les autores del *Recueil des chartes de l'abbaye de la Grasse*,³⁵ la Septimània va ser, des de la fi del segle VIII fins a començaments del segle IX, una regió propagadora del monaquisme.

És potser en aquest vast conjunt territorial dellà dels Pirineus, relligat amb els comtats deçà dels Pirineus, on hem de trobar la raó última dels establiments monacals propiciats pels Casals comtals

³⁴ SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago, *Els grans comtes de Catalunya*, Vicens Vives (Barcelona 1961) / “Bernat I de Besalú dit Tallaferró”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3 (Barcelona 1971 -1ª ed.-), p. 484

³⁵ *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*, t. I: 779-1119, éd. Elisabeth MAGNOU-NORTIER et Anne-Marie MAGNOU, Paris, 1996 (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de philologie, série in-8°, vol. 24), Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, XVII

catalans des del segle IX a Besalú, Cerdanya i, posteriorment, a Osona, entre d'altres regions.

En un segon moment, des del segle X, aquestes fundacions van augmentar i es van estendre territorialment, amb la participació dels nobles col·laboradors dels comtes.

És en aquest context que a mitjans del segle X, Sala, veguer comtal, va decidir fundar la seva pròpia abadia al comtat de Manresa, territori occidental obert a la Marca, que formava una unitat amb el comtat d'Osona, un i altre en poder del comte de Barcelona.

1.2.6.3 Període fundacional

Disposem de tota la seqüència documental que ens permet conèixer pas a pas el procés fundacional de Sant Benet de Bages: des de l'adquisició dels terrenys fins a l'acta de consagració. Un procés que va perllongar-se uns vint-i-dos anys i que podem seguir detalladament.

Com ja hem anunciat, el 18 d'octubre de 950 (Doc. 76), Sala, el fundador, que pertanyia a la casa vescomtal de Conflent -tant el seu pare com el seu germà foren vescomtes- va adquirir per permuta el predi on hi foren bastides les edificacions conventuals (església, claustre, ...).

Durant els anys posteriors, Sant Benet de Bages rebé les primeres donacions per al manteniment de la comunitat, formada per monjos, sacerdots i altres. La primera cessió important fou la de la fundadora Ricarda, de la casa vescomtal d'Osona, que consistí en la parròquia i la vila de les Preses, amb altres viles i vilars del seu terme, que tenia per donació del difunt Alienard, amb qui havia estat unit en matrimoni en primeres noces.

El seu segon espòs, el fundador Sala, donà al monestir de Sant Benet el castell de Maians amb el seu terme, excloent-ne una petita part, amb el consentiment del seu senyor, el comte Borrell II, per compte del qual l'havia aprisiat.

Tant a la parròquia de les Preses, a la vall de Bas, al comtat de Besalú, com al castell de Maians, al d'Osona-Manresa, en el sector muntanyós entre el Pla de Bages i la Conca d'Òdena, Sant Benet de Bages exercí la potestat jurisdiccional, salvant la superior dels respectius comtes, fins a la fi de la seva existència, l'exclaustració de 1835!

A més de ser beneficiari d'aquestes importants donacions de part dels fundadors, també rebé la munificència de molts altres fidels dels representant del poder públic -bisbes i comtes- i particulars diversos que tenien una relació amb la nova institució, ja fossin levites, sacerdots o monjos. Aquesta multiplicació de dons produí un efecte de crida, mimètic, que no s'apaivagà i continuà amb força en començar el segle següent.

Com també hem avançat, la cerimònia de la consagració de l'església tingué lloc, segons ens narra l'acta solemne que redactà el sacerdot Sunyer, el 3 de desembre de 972 (Doc. 213). Uns anys abans s'havia produït el decés tant de Ricarda com de Sala, que degueren morir l'any 969 o el 970. Foren llurs fills, consegüentment, els seus descendents, encapçalats per Isarn, el fill primogènit del matrimoni fundador -mentre Guifred no hi pogué assistir per malaltia-, i les filles Ajo i Quíxol, juntament amb Filmira, abadessa de Sant Pere de les Puel·les i filla d'Ajo, acompanyats d'una gran gernació de fidels de tota condició, qui procediren a la consagració del temple i a la confirmació de la dotació de la casa monàstica benedictina.

Els darrers anys del període fundacional, després de la consagració del temple, estigueren

condicionats per la política dels dos abats de la família dels fundadors, Adalbert i Senfred, la gestió dels quals certa documentació posterior deixa força malparada, acusant-los de mirar pel seu profit abans que pel de la comunitat que dirigien, i de dur una vida poc admirable. Tanmateix, aquesta valoració va ser feta en un context de canvi sobtat d'orientació en el govern del monestir per la intromissió dels poders episcopal i comtal, en contra del desig dels fundadors, que havien previst que el monestir fos regit per familiars seus, com corresponia a una fundació particular, cosa que no constituïa de cap manera un fet aïllat a l'època. Ab, el primer president de la comunitat, que només a la fi de la seva vida emprà el títol d'abat -de fet el seu nom ja vol dir 'abat', procedent de la veu semítica que vol dir 'pare'- ja devia ser una persona de confiança de Sala, un fidel col·laborador seu en els afers espirituals. Després d'ell, segons la voluntat de Sala, el monestir havia de ser governat per familiars seus. Sala ja havia disposat també que el monestir despengués directament de la seu romana, amb el propòsit de defugir el poder de l'altra seu, la vigatana, que li hauria correspost. Aquest apropament a Roma, avantatjós en tots els aspectes importants de la vida d'una casa monàstica, perquè li donava independència i protecció, també era recurrent a l'època, i la sol·licitada i atorgada al monestir de Sant Benet de Bages, que aconseguí preservar, és una de les primeres conegudes a Catalunya.

Una i altra voluntat dels fundadors, que fos governat per familiars i que depengués directament d'ella seu romana, obrien un camí que feia difícil als poders fàctics del país, el comtal i l'episcopal, el seu control efectiu. Aquest, crec, és el motiu no confessat i real del canvi forçat d'orientació que el bisbe de Vic i el comte de Barcelona, Girona i Osona-Manresa, amb la seva influència, acabaren imposant a la comunitat, disposada a seguir el consell i la voluntat dels poderosos, els seus veritables i darrers patrons, a qui el mateix papa hauria reconegut en cas de disconformitat. En el futur, la defensa de la independència envers la seu vigatana i la seva única dependència envers Roma seran recurrents en la història del monestir, que maldarà per fer respectar. El temps, tanmateix, jugà en contra dels interessos de Sant Benet de Bages.

1.2.6.4 L'època de plenitud: la formació del patrimoni

En temps de l'abat de Ràmio (1002-1032), que en el moment de l'elecció abacial era canonge de la catedral de Vic, el monestir de Sant Benet de Bages va experimentar una gran expansió, tot rebent propietats (terres, cases, molins, ...) una mica arreu dels tres comtats centrals -en termes geogràfics, en relació amb la Catalunya d'aquells temps-, especialment al d'Osona-Manresa, on era situat, però també, i molt, al de Barcelona. La protecció del Casal comtal de Barcelona es féu evident. Aquest lligam, que ja existia des del període fundacional, amb la intervenció del comte Borrell II, acresqué amb motiu de l'elecció de l'abat Ràmio, en la qual la intervenció del comte Ramon Borrell fou directa.

Segons l'acta de proclamació de Ràmio com a abat de Sant Benet de Bages, datada el 13 d'octubre de 1002, la comunitat la formaven catorze monjos, però també cal comptar-hi dos sacerdots i un levita.

El monestir, governat eficientment durant trenta anys per Ràmio, arribà a un alt nivell d'implantació territorial i, per tant, a uns nivells molt elevats de renda.

A part d'explotar els molins del Llobregat i de les rieres de Calders i de Marfà, on sembla que s'hi féu una important inversió, el monestir adquireix drets a les noves terres de les planes de la Baixa Segarra, en els sectors inclosos tant en els comtats d'Osona i Manresa (a Cervera la primera notícia de la seva repoblació és del 1026, promoguda pels comtes de Barcelona) com dels comtat d'Urgell (Talteüll) o del de Berguedà (especialment als termes dels castells de Bellveí i Tudela, amb les

fortaleses subsidiàries de la Prenyanosa i Queràs).

1.2.6.5 La unió a Sant Ponç de Tomeres

Després dels abadiats dels dos successors de Ràmio: Bonfill (1032-c. 1042) i Mir (c. 1045-1074), a la fi del segle XI, el patrimoni de Sant Benet de Bages arribava a territoris tan allunyats del centre monàstic com ara el *pagus* de Fenolleda -unit al comtat de Besalú-, al comtat de Cerdanya i al d'Urgell, les famílies comtals dels quals compartien nombrosos vincles familiars amb els comtes de Barcelona. És de destacar l'absència total de béns en el *pagus* o comtat veí de Berguedà -de la casa comtal de Cerdanya-, que compartia amb el monestir de Sant Benet i el Pla de Bages l'artèria fluvial del Llobregat, que els travessava de nord a sud. Resta així al descobert la competència que existia, alhora que els lligams familiars, entre les dues cases comtals pel control de territoris i recursos d'Espanya, amb la qual el comtat de Berguedà tenia la frontera oberta.

No és tan estranya la inexistència absoluta de possessions en els comtats perifèrics -respecte dels centrals, en accepció estrictament geogràfica- tant dels comtats d'Empúries-Peralada i Rosselló, al nord-est, com dels de Pallars i Ribagorça, al nord-oest, amb els quals el comte de Barcelona no hi tenia pràcticament cap relació i, si hi era, solia ser poc amistosa. Malgrat això, en una ocasió documentem unes terres que els monjos de Sant Pere de Rodes havien rebut al bell mig del Pla de Bages, que aviat degueren desprendre's.

La política subjacent a les expansions dels monestirs, que feia que hi haguessin “zones vedades” a la seva presència, afectava també les grans abadies del Llenguadoc, com la de la Grassa, l'àrea d'expansió de la qual fou, d'una banda, Carcassona, Rasès i Foix, i, de l'altra, els comtats catalans (en temps de l'abat Berenguer, germà del comte de Barcelona Ramon Berenguer), però mai, en canvi, el Tolosà, l'Albigès i el Narbonès. Això tenia a veure amb els interessos particulars, condicionats pels seus patrons i “protectors” (o “depredadors”, segons el cas), que eren d'una casa comtal i no d'una altra. Aquest joc d'interessos creava automàticament desafeccions i impediments d'expansió als territoris governats per les cases comtals veïnes.

El darrer quart del segle XI i els primers anys del segle XII el monestir de Sant Benet de Bages estigué gestionat directament per Sant Ponç de Tomeres, una abadia del Llenguadoc, en concret del vescomtat de Menerbès, a l'àrea d'influència del comtat de Narbona.

El seu abat, Frotard, actuà a més com a legat papal als comtats catalans, en la tasca reformadora que havia emprès l'Església romana, anomenada “gregoriana” pel papa Gregori VII (1073-1080), que li donà un gran impuls. Al llarg d'aquests anys, uns vint-i-cinc aproximadament, Sant Benet de Bages tingué priors, que actuaren com a “segons”. El primer dels quatre documentats fou Sanç, germà del comte de Barcelona Ramon Berenguer I.

El patrimoni del monestir de Bages continuà augmentant amb importants donacions, com la que rebé el 2 de gener de 1101 (Doc. 1246) a l'interior del comtat de Barcelona per part d'Oda, vídua, d'acord amb el seu fill Pere Mir. Els béns eren a sis parròquies del terme del castell de Montbui (Santa Justa, Sant Julià de Lliçà, Sant Genís de l'Ametlla, Santa Eulàlia de Ronçana, Sant Pere de Bigues i Santa Maria de Caldes), que el 1059 els comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis havien infeudat al seu marit Mir Geribert, “príncep d'Olèrdola”. Aquella data és també la darrera en la qual trobem l'abat Frotard al capdavant del cenobi bagenc.

1.2.6.6 Reton a la independència

Al cap de poc més de dos mesos, a finals d'hivern, i sense que la seqüència documental que constitueix el fons documental del monestir ens expliqui quin va ser el procés, aquest recobrà l'autogovern. El primer abat és Benet, darrer que documentem en el Diplomatari de Sant Benet de Bages.

Aquella data de 16 de març de 1101 (Doc. 1248), Bernat de Talamanca, d'una part, i el senyor Benet, abat del monestir de Bages, i els monjos, d'altra, que estaven enfrontats per diversos drets en relació a Sant Fruitós, [de Bages] aconsellats pel senyor Ramon, bisbe d'Osona; Guillem de Lluçà; Guillem Humbert; Ramon Guillem de Boixadors i molts altres nobles, els evacuaren a favor del Senyor Déu i de Sant Benet [de Bages] i del senyor Benet, abat, i els monjos.

El 1099, sota l'abat (coadjutor ?) Pere, documentem un prior, Gerbert (Doc. 1241), que retrobem l'agost de 1105 (Docs. 1250 i 1251), quan Sant Benet de Bages ja s'ha deslligat de la dependència de Sant Ponç de Tomeres. Gerbert, que manté el càrrec sota l'abat Benet, ja independent, realitza dos contractes de complantació en nom del monestir al terme de la ciutat de Manresa.

1.2.6.7 Creixement i estancament

Sant Benet de Bages continua rebent importants donacions, de part sobretot dels nobles del país, com els Calders: entre 1075 i 1105, Ramon Guadall i el seu fill Guillem Ramon³⁶ li cediren els drets que com a senyors tenien a la parròquia de Sant Fruitós de Bages, una de les més properes del monestir, per mitjà de llurs disposicions testamentàries (Docs. 1170, 1172, 1205 i 1252), donacions que foren completades el 1117 per l'esposa d'aquest darrer, anomenada Guilla, filla de la vescomtessa Ermesenda de Cardona.³⁷

Aquesta família, juntament amb els Mura, els Talamanca, els Viladecavalls i, més endavant, els Rocafort, seran les principals cases nobles de la terra que, des de la fi segle XI, beneficiaran amb els seus donacions el monestir de Sant Benet de Bages, a qui lliuraran els seus fills per a monjos i que triaran sovint com a lloc d'enterrament, de repòs dels seus cossos en panteons i urnes que s'han conservat al claustre des del segle XIII, quan fou construït.

El creixement del monestir segueix, si bé s'entreveu una nova orientació administrativa i econòmica, amb la intenció de crear una senyoria (o baronia) més compacta, que serà l'origen de la baronia de Bages, conformada en el seu nucli per un nombre reduït de parròquies, bàsicament les de l'entorn del monestir -el mateix monestir fou parròquia-, amb l'excepció de la de Sant Pere de les Preses, que li donà Ricarda. El castell de Maians, que li donà Sala, en formarà també part.

Al llarg del segle XII, Sant Benet de Bages s'anirà desprenent de molts béns adquirits en el segle i mig anterior, com ara la majoria dels que tenia al Maresme -conservant-ne tanamteix alguns- i potser tot el que tenia a la Fenolleda, però n'adquirirà d'altres. Així ens ho corrobora la butlla de Celestí III de 1196 i una altra de confirmació deguda a Gregori IX, de 1232, on hi llegim l'expressió *quidquid habetis in Ceritania* ("tot el que teniu a Cerdanya").³⁸

³⁶ SOLÀ I MORETA, Fortià, *El monestir de Sant Benet de Bages*, Centre Excursionista de la comarca de Bages (Manresa 1955), p. 131 i 132 i 154 i 155) data erròniament el testament de Guillem Ramon el 1107, dos anys després.

³⁷ Op. cit., 131 i 132 (traducció parcial en català del testament de Guilla, extret de l'Arxiu Guitart; còpia del notari J. Enrich, de Manresa, any 1790).

³⁸ Op. cit., p. 144 i 146 (transcripció sencera la butlla de Celestí III en el llatí original) i p. 142-146 (traducció en català).

A començaments del segle XII són freqüents els documents que ens informen de les tasques dels monjos en relació a l'explotació dels recursos de què disposaven. Així, el 3 d'octubre de 1110 (Doc. 1253), Berenguer Pere, el sagristà (que a més era jutge), confirmà a Amat, anomenat Maianfred, i a la seva esposa Ermesenda, el mas Pla, que ja treballaven, i que era del monestir, a més d'un molí, tot a la parròquia de Sant Joan d'Avinyó. Els receptors havien de treballar-ho bé i donar, cada any: la tasca del blat i el braçatge de vi, i, del molí, tres mitgeres de forment a la mesura del castell d'Avinyó.

El mateix Diplomatari finalitza el 1123 (Doc.1268) amb l'evacuació i definició d'un alou, fruit d'una sentència judicial ferma, que uns particulars han de realitzar a favor dels interessos del monestir de Sant Benet de Bages -aleshores governat per l'abat Benet, el prior Bernat i el cambrer Ponç-. Per a dictar la sentència pertinent al cas, el jutge Pere Guillem -que també és el prior de Sant Jaume de Calaf-, s'ha servit de documents de l'arxiu del monestir de Bages.

Des del segle XII, amb l'obertura de nous espais (sobretot des de mitjans del segle, amb les conquestes de Tortosa i Lleida), l'èxit i puixança de nous ordes (cistercencs, Templers i Hospitalers), que s'afegiren als ja existents, el desenvolupament comercial i industrial de la draperia -àvida de recursos hidràulics, fins aleshores explotats en bona part pels monestirs per concessió comtal- i el fenomen urbà, presentaren nous reptes als monestirs benedictins, alhora que no podien satisfer les necessitats de treball d'una tan gran extensió de territori. Així, les noves terres recentment conquerides als musulmans a la Plana d'Urgell ja no foren cedits als monestirs benedictins.

Pel seu testament, de l'any 1193, Pere de Calders afavorí, ultra Sant Benet de Bages, on volgué ser enterrat, seguint la tradició familiar, i altres monestirs benedictins i esglésies, com era costum, les cases cistercenques de Santes Creus i Poblet i els ordes del Temple -al quals confirmà l'honor que ja els havia donat a Barbens- i de l'Hospital, com mostra un document que no és inclòs al Diplomatari.³⁹

1.2.6.8 L'origen dels pobladors

Els senyors jurisdiccional i els patrons de la parròquia de Sant Fruitós de Bages, a l'oest del monestir i veïna, eren els Calders, que, com el seu nom indica, eren senyors d'aquest castell, situat a l'est, a l'altra banda del Llobregat. Tanmateix, el nom el prengueren del fet d'haver aprisiat aquest terme, en una data que podem situar força clarament a la fi del segle IX o els primers anys del segle X, és a dir, a l'època de la conquesta, durant els governs de Guifred *el Pilós* i el seu primogènit i successor, Guifred II *Borrell*, veritable artífex de l'assumpció del comtat de Manresa després de la conquesta realitzada en temps del seu pare. Aquest comte governà directament, fins el 913, els comtats de Barcelona, Girona i Osona-Manresa i controlà també el de Besalú, mitjançant la tutela del seu germà menor Sunyer -futur comte Sunyer I de Barcelona, Girona i Osona-Manresa-. En canvi, el bloc comtal de Cerdanya-Conflent-Berguedà passà a l'altre germà, Miró *el Jove* (913-927), que també inclogué el comtat de Besalú, els destins del qual es deslligaren del bloc dirigit per Barcelona per passar a ser-ho pel de Cerdanya, almenys durant vuitanta anys, fins el 993.

L'origen de la família Calders cal cercar-lo en els Castelltort, senyors d'aquest castell de la Vall de Lord, al comtat d'Urgell, i com a tals, fidels dels comtes urgellencs. No debades Guifred *el Pilós* era, primer de tot, comte d'Urgell -també de Cerdanya-, abans d'emprendre la conquesta dels *pagi* o territoris d'Osona i Manresa.

³⁹ Op. cit., p. 155-157.

El cas dels Calders no és aïllat. L'origen berguedà o confletà també el compartien altres famílies nobles presents al Pla de Bages: els vescomtes de Berguedà, vassalls dels comtes de Cerdanya, són documentats en el present Diplomatari de Sant Benet de Bages, i el mateix fundador, Sala, pertanyia a la família dels vescomtes de Conflent.

La toponímia ens pot donar algunes indicacions sobre l'origen d'aquests pobladors: així, el nom de Montdony/Montdó (*Montedon*), que era el nom primitiu del castell de Castelltallat (actual municipi de Sant Mateu de Bages, comarca de Bages), al límit del comtat de Manresa amb el de Berguedà, i també el d'un indret de la vall d'Artés, al mateix comtat de Manresa, tingui probablement el seu origen en el castell de Montdony del Vallespir (actual municipi dels Banys d'Arles), *pagus* o territori del comtat de Besalú. Malgrat que els del Bages siguin documentats el segle X⁴⁰, mentre el del Vallespir ho sigui al segle XI, el 1020⁴¹, en una època en què el castell de Castellnou i el de Montdony eren les fortaleses més importants del Vallespir, creiem més plausible la prioritat d'aquest sobre d'aquell.

Un altre cas exemplificador d'aquesta presència besaluenca primitiva a les terres circumdants del Pla de Bages ens el proporciona el castell de Rocafort, veí dels de Mura i de Talamanca, al territori manresà de la vall de Nèspola.

El més probable és que el topònim Rocafort (Ròcafòrt en occità) sigui d'importació al sud dels Pirineus, procedent del nord d'aquesta serralada. A més del Ròcafòrt de las Lanas, a Gascunya (famosa dels dels temps dels romans pel seu formatge), hi ha un altre Ròcafòrt (Santa Colòmba de Ròcafòrt, a la Fenolleda), que abans de dependre de Besalú formava part del comtat de Rasès.

Aquest podria ser l'origen dels repobladors dels dos castells homònims documentats a la tradicional línia fronterera que assenyalava el Llobregat entre les posteriors Catalunya Vella i Nova: el de Rocafort de la vall de Nèspola, i un altre, en un puig sobre l'Anoia, afluent del Llobregat (Martorell, comarca de Baix Llobregat), just abans de travessar el congost de Martorell, darrera barrera natural amb què topa abans de recórrer l'ampla plana litoral fins a desembocar al mar, a ponent de la ciutat de Barcelona.

Els altres tres, dos a la Segarra, un a l'Alta Segarra (Rocafort de Queralt, comarca de Conca de Barberà) i un altre a la Baixa Segarra (Rocafort de Vallbona, comarca d'Urgell), inclosos al comtat de Manresa, i un tercer a la plana lleidatana, a la Llitera (Rocafort de Llitera), de quan els comtes d'Urgell organitzaren Tamarit i el seu rodal, en temps d'Ermengol IV (1066-1092), deuen ser de la segona propagació del topònim.

Hi ha altres topònims dobles, originaris d'algun territori del Llenguadoc, que trobem a Catalunya. Probablement prové d'aquest temps el castell de Durfort, prop de Calaf, a l'Alta Segarra (comarca d'Anoia), que té sengles equivalents al Llenguadoc: el primer és el castell de Durfòrt, al Termenès, territori històric entre el Perapertusès, el Rasès, el Carcassès i el Narbonès, al vessant septentrional de les Corberes, centrat pel castell de Termes i que arriba fins prop de la Grassa (Aude).⁴² Un segon

⁴⁰ El castell de Montdony/Montdó -després anomenat de Castelltallat- és documentat el 948, en la donació del comte Borrell II de Barcelona-Osona al monestir de Santa Cecília de Montserrat d'unes parellades al seu terme, i, en el Diplomatari de Sant Benet de Bages, el 982 (document núm. 323). El lloc homònim de la vall d'Artés és documentat el 30 de setembre de 963 (*Catalunya Carolíngia*, vol. IV, segona part, doc. 934, p. 965).

⁴¹ El 1020, en la publicació del testament del comte Bernat I *Tallaferro* de Besalú-Vallespir- Fenolleda-Perapertusès.

⁴² *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*, t. I: 779-1119, éd. Elisabeth MAGNOU-NORTIER et Anne-Marie MAGNOU, Paris, 1996 (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de

és força més a l'oest, al sud del territori i diòcesi de Tolosa, a l'àrea d'influència del monestir de Lesat, entre la Garona i l'Arieja (Ariège).⁴³

Un altre topònim, el de Talteüll (841, publicació de testament -1023, febrer, 25-), a la vall del Riubregós o Llobregós, a la zona nord-occidental de la Segarra, conquerida a començaments del segle XI des del comtat d'Osona -Manresa paral·lelament a la conquesta de la plana de Guissona, més a l'oest, per les mainades del bisbe Ermengol d'Urgell, també té un doblot al nord dels Pirineus, al Perapertusès, que al segle XI, quan es documenta (1011), se separà del comtat de Besalú per integrar-se al comtat de Rosselló.

Els lligams familiars entre els comtes i les línies de col·laboració que establiren entre ells són bàsiques per entendre l'origen dels repobladors.

En el context de les hostilitats contra els musulmans d'Espanya, poc temps després de la contraofensiva d'Abd al-Malik ('servidor del Senyor') a Albesa (comarca de la Noguera), entre Balaguer i Lleida -sota sobirania musulmana-, en la que hi havia mort el seu germà Berenguer, bisbe d'Elna, el 1003 Bernat I *Tallaferro*, comte de Besalú-Vallespir-Fenolleda-Perapertusès, comandà una altra expedició a Torà (comarca de la Segarra). Un cronista francès de l'època assenyala que en aquella ocasió, en la host del *regnum Barchinonense* guerrejaven sota les seves ordres el seu germà Guifred II, comte de Cerdanya i Conflent, i el comte de Barcelona, Girona i Osona-Manresa Ramon Borrell.

Bernat I *Tallaferro* era germà, ensems, de l'abat de Cuixà i Ripoll i bisbe de Vic Oliba, fundador també del monestir de Santa Maria de Montserrat, com a dependència del de Santa Maria de Ripoll, on fou sebollit el 1020, traslladat el seu cos des de Provença, on havia mort negat en les aigües de la Roina.⁴⁴

Probablement coetàniament a la presència de nobles urgellencs, cerdans, berguedans, conflentans i, fins i tot, vallespirencs, que degueren sens dubte venir acompanyats de familiars, fidels, cavallers i grups de pagesos dels respectius llocs d'origen i actuació, documentem la vinguda continuada de gent de tots els estaments procedent del comtat d'Osona i els seus diversos territoris: Ripollès, Cabrerès, Plana de Vic, Sevedà, Guillerics i Lluçanès. Els vescomtes de Cardona, originàriament d'Osona, tenien propietats també al Pla de Bages.

Aquests dos eixos bàsics de transvassament de població, nord-sud i est-oest, foren els més actius durant els segles IX i X i probablement també els següents. Així ens ho sembla per l'estudi previ que havíem realitzat sobre l'època medieval al territori de la parròquia de Sant Fruitós de Bages, on fins ben entrat el segle XV, els pocs casos en què s'explicita l'origen dels nouvinguts, aquest és sempre del nord i de l'est. Al segle XIV, un pagès de la Vall de Lord jussana (antic comtat d'Urgell) entrà al mas Planca de la parròquia de Sant Fruitós de Bages per raó del seu matrimoni amb l'hereva i s'hagué de fer vassall de l'abat de Sant Benet de Bages, senyor del mas.⁴⁵ Durant la major part del

philologie, série in-8°, vol. 24), Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Planches, LXXX et Indices, p. 318

⁴³ *Cartulaire de l'abbaye de Lézat*, t. I, éd. Paul OURLIAC et Anne-Marie MAGNOU, Paris, 1984 (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de philologie, série in-8°, vol. 17), Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques, Avant-propos, IX

⁴⁴ SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago, "Bernat I de Besalú dit *Tallaferro*", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3 (Barcelona 1971 -1ª ed.-), p. 484

⁴⁵ SALVADÓ I MONTORIOL, Joan (2003): *Història medieval d'un territori: Sant Fruitós de Bages (segles X-XVI)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, 253, p. 161.

segle XIV l'abadia de Bages fou governada per membres de la família Sanespleda, procedents de la vall de Bianya (comtat de Besalú), que vingueren acompanyats de familiars i homes de la mateixa vall, de la de Bas i d'Olot, que coparen els oficis de confiança, com ho eren els de batlle i ferrer, de la vila i parròquia de Sant Benet i de les parròquies de Sant Fruitós, Santa Maria de Claret i Santa Maria de Navarcles, o sia, de la baronia del monestir.⁴⁶

El 1381 Bernat Guerau, tot i ser oriünd de Sant Fruitós de Bages, residia a la vila de Ripoll.⁴⁷

Al segle XIV, també, documentem un sol mercader que no és ciutadà de Manresa ni de Barcelona, sinó de la vila de Perpinyà: Guerau de la Pesa, els anys 1391 i 1392.⁴⁸

Les primeres notícies d'occitans a la Catalunya central, residents al mateix monestir de Sant Benet de Bages, són del segle XV: Ramon de Flos, de Marcilhac (1435) i Joan Peset, del bisbat de Rodés (1452).⁴⁹

Fins i tot al segle XVI (1571) els cognoms dels sastres Joan Delsoncles i Gracià Scossi, ciutadans de Manresa, delaten llur provenença nordpirinenca, concretament vallespirenca.⁵⁰

Aquest moviment de nord i est a sud i oest té una continuïtat vers l'oest, per tal com documentem els mateixos noms de les famílies prèviament instal·lades al Pla de Bages vers la Segarra.

La presència dels Calders -originaris de la Vall de Lord, al comtat d'Urgell- a la Segarra occidental, documentada des de mitjans del segle XI; o la noble dama Engilberga, marit de Guifred Ervic de Balsareny i germana de Gombau de Besora, que per la publicació del seu testament, el 2 de gener de 1039 (Doc. 1015), a l'altar de santa Maria de l'església de Sant Andreu del Buc (Castellnou de Bages, comarca de Bages) al comtat d'Osona o Manresa, ens mostra l'ampli desplegament geogràfic del patrimoni que disposà a la fi dels seus dies, i que abasta els comtats de Besalú, de Girona, de Barcelona i d'Osona-Manresa, fins a la mateixa Marca del comtat de Manresa (Copons, Alta Segarra, comarca d'Anoia), per citar dos exemples.

Engilberga volgué ser sebollida al monestir de Sant Benet de Bages.

1.2.6.9 Les *pausatats*, punts de suport a la Marca de les expedicions militars a Espanya

Les rutes que els cavallers (*militēs*) i llurs mainades seguien, d'est a oest: des dels comtats d'Osona i Manresa fins a la Marca, en llurs expedicions a Espanya, eren assegurats per les *pausatats*, que han esdevingut els masos actuals anomenats 'Passada'.

Hem pogut documentar dues cases d'aquest nom i sabem de l'existència d'una tercera: la primera és als afores del poble de Sant Martí de Tous, que trobem escrita el 960 com a *ipsa Pausada de ienitori meo qui fuit condam bone memorie Suniario chomite*. [comte de 911 a 947] La segona és a l'actual municipi dels Prats de Rei, i és documentada el 7 de gener de 1031 com a *ipsa Pausada/Pausata* (Doc. 920). És situada a la cruïlla de camins, molt fressats als segles IX-XII, que relacionaven el Bages -des de la vall de Rajadell, seguint la riera de Maçana i des de Castellfollit del Boix per la serra de Rubió- i la Conca d'Òdena amb la torre de la Manresana i tota l'Alta Segarra.

⁴⁶ Op. cit., p. 164, 247, 288, 354-356, 479-480.

⁴⁷ Op. cit., p. 220.

⁴⁸ Op. cit. p. 196 i 197.

⁴⁹ Op. cit. p. 224 i 225.

⁵⁰ Op. cit., p. 493.

Encara en trobaríem una altra, existent actualment, a la Molsosa, al sud de la serra de Pinós, malauradament no documentada.

Totes elles són un signe evident de la desestabilització de les zones de marca originades al segle X i que es mantingueren al segle XI, mentre al centre dels comtats es protegia la rereguarda.

1.2.7 Els abats i els priors

Fins ara hem parlat breument dels abats i d'alguns priors que governaren l'abadia de Bages durant aquests dos-cents vint-i-cinc anys. Ara oferirem uns succints abaciologi i priorologi perquè serveixin de guia en la lectura d'aquesta introducció:

ABACIOLOGI

Ab (c. 960-c. 980)
Adalbert (c. 980-c. 990)
Senfred (c. 990-1000)
Ràmio (1002-1032)
Bonfill (1032-c. 1042)
Mir (c. 1045-1074)
Frotard (1074-1101) [Pere, abat coadjutor (1099)]
Benet (1101-1152)

PRIOROLOGI (època de la unió a Sant Ponç de Tomeres)

Sanç Berenguer (1075-1089)
Gerbert (1099-1105)

1.2.7.1 Abans de la fundació, la consagració i dotació i els primers anys del monestir. El primer abat: el levita i el monjo Ab

Des de l'any 898 (Doc. 1) fins al 960 (Doc. 140), amb la donació per part de Ricarda de l'alou de les Preses, a la vall de Bas, al comtat de Besalú (comarca de la Garrotxa), quan es materialitza el projecte de Sala i la seva segona esposa Ricarda de fundar un monestir benedictí, el territori dibuixat és aquest:

Comtat d'Osona:

-Vallès Oriental:
Castellterçol i Granera.

-Bages:
Vall de Nèspola (Rocafort i Mura)
Pla de Bages (Manresa, Navarcles i Sant Fruitós de Bages)
Vall del Llobregat (Castelbell)
Vall del Cardener (Callús)
Rajadell

Santa Maria d'Oló
Sant Salvador de Guardiola
Castellnou de Bages
Calders

-Vallès Occidental: Gallifa

-Selva: Guillerries (Osor, Sant Hilari Sacalm, Arbúcies, ...)

-Osona:

Plana de Vic (Roda de Ter, Manlleu, Gurb, ...)

Cabrerès o Collsacabra (Santa Maria de Corcó -l'Esquirol-,...)

-Anoia:

Conca d'Òdena

Comtat de Besalú:

-Garrotxa: Vall de Bas (les Preses)

La Conca d'Òdena, una zona insegura prop de la Marca, no és documentada fins el 957 (núm. 115).

Des de l'any 960 (Doc. 140) fins a finals del segle X (Doc. 536), el territori que ens dibuixa la documentació no varia gaire. A destacar l'ampliació del territori dibuixat adés en dues modalitats: una a l'interior dels territoris comtals, tot remuntant els dos eixos fluvials principals que conflueixen i afaïçonen el Pla de Bages, on radica el nou monestir: d'una banda el riu Llobregat, fins a Balsareny (Docs. 174, 176, 189, 191, 498 i 504), darrer castell del comtat de Manresa al límit amb el de Berguedà; i d'altra el riu Cardener, fins a Callús (Docs. 51, 66, 71, 73, 77, 80, 204, 247, 267, 304, 314, 326, 335, 396, 397, 398, 426, 430, 434, 442, 477, 483, 492 i 499) i Súria (Docs. 247 i 442), darrers castells del mateix comtat, al límit amb el de Berguedà i Cardona, fortificació estratègica del comtat d'Urgell ben aviat detinguda pels vescomtes d'Osona, sota el vassallatge dels comtes de Barcelona.

I també cap a l'exterior d'aquest mateix territori, fins als límits de la Conca d'Òdena amb la Segarra: Jorba (Doc. 224).

En relació amb Sant Benet de Bages, a l'inici d'aquests anys el mateix Sala fa passes decisives per a afermar la nova fundació: el 966 (Docs. 172 i 173), amb el consentiment del comte Borrell II, dota el monestir de Sant Benet amb el castell de Maians (Castellfollit del Boix, comarca de Bages), precisament a la segona meitat del segle X deixaria de ser avantguarda del comtat de Manresa des del seu mirador vers la Conca d'Òdena, també protegida de la Marca. La donació fou confirmada el 979 (Doc. 288) per Enegó, sacerdot, i Sesnanna, casada amb un dels fills de Sala (el qual aleshores ja feia nou o deu anys que era mort).

L'any 967 (Doc. 182) és la redacció de l'esborrany de la consagració de l'església monacal, que ja devia ser bastida. Però no fou el bisbe de Girona i abat de Ripoll Arnulf qui presidiria la cerimònia, sinó el bisbe d'Osona, Frujà -juntament amb el bisbe d'Urgell, Guisad -nét de Ricarda-, i el de Barcelona, Pere-, cinc anys més tard, quan tant Sala com Ricarda ja havien mort. Des d'aquesta mateixa data es documenten les donacions a favor de Sant Benet (Docs. 184, 206, 222, 223, 225, 231, 241, 250, 260, 261, 264, 265, 268, 279, 280, 281, 286, 287, 288, 292, 293, 299, 301, 303, 310,

323, 327, 328, 333, 334, 341, 347, 349, 350, 352 i 356).

També des d'aleshores apareix el nom d'Ab, un levita que encapçala la comunitat (Docs. 190, 203, 220, 233, 239, 240 i 244 -en aquests cinc darrers és esmentat també com a monjo-). I el de Sendred, un altre clergue i levita que fa compres, sobretot entorn del monestir, a títol particular (Docs. 158, 186, 192, 197, 198, 199, 207, 208, 209, 211, 212, 218, 251, 252 i 274) i dues commutes (Doc. 209 i 273). Només ven una única vegada (Doc. 219). Tenim motius per creure que aquests negocis els fa a profit dels monjos (Doc. 264). I ell no és l'únic, perquè de fet molts d'aquells que adquireixen béns aquests anys tenen relació amb la nova fundació monàstica: o bé són familiars dels fundadors (Guisad -bisbe d'Urgell-, Isarn, Guifred i Guadamir -levita- i Sesnanna) o són sacerdots al servei de la comunitat allà instal·lada (Basleu, Danla, Mascaró, Baldomar, Mir anomenat Marcuç/Marcús, Adroer, ...). Un d'ells, Adroer, sacerdot i monjo, és un fidel de Guadamir, a qui anomena senyor (Doc. 287). Guadamir, un dels fills de Sala, el fundador, era levita, i el seu patrimoni original era al sud de la Plana de Vic, al Sevedà.

El monestir dirigit per Ab sembla interessat a formar un domini compacte al seu entorn, adquirint propietats (Docs. 220, 239 i 240) o recuperant-les (Doc. 244) mitjançant commutes fetes amb particulars.

1.2.7.3 Els abats Adalbert i Senfred. Continuïtat i noves perspectives en el creixement del patrimoni del monestir

Des del 31 de desembre de 984 tenim notícia d'un nou abat, Adalbert (Doc. 375). Les donacions a favor del monestir no s'aturen (Docs. 376, 380, 381, 382, 383, 389, 395, 399, 405 i 432).

El patrimoni del monestir es manté per la mateixa geografia coneguda, amb una representació més que destacada de la zona propera al monestir, si bé des del 985 tenim notícia d'un nou lloc, que serà de cabdal importància per a l'economia del monestir en el futur: la vall de Marfà (Castellcir, subcomarca de Moianès, comarca de Vallès Oriental). Ho serà pels molins hidràulics (Docs. 377 i 404).

De fet, durant els abadiats d'Adalbert i Senfred, es refermà la propietat per part del monestir dels molins del Llobregat, com els de Planca, ben documentats des de l'any 975 (Docs. 251, 252, 368, 415, 441, 513, 514 i 534), i el molinar del seu afluent, el riu de Sant Fruitós -l'actual riu d'Or- (Doc. 478), situat molt aprop també dels anteriors, a poca distància, vers el sud, de les edificacions monàstiques.

Des de l'any 990 documentem per primera vegada un altre lloc nou: els Calmeixs, al terme del castell de Montdony, o Montdó, més conegut pel seu sobrenom de Castelltallat (Sant Mateu de Bages, comarca de Bages). Situat a la serra de Castelltallat, que constituïa una frontera entre els comtats de Manresa i Berguedà vers la Marca que avançava, tenia un doble valor estratègic. És força documentat aquella fi de segle X (Docs. 420, 435 i 461) i durant la primera meitat del segle XI (Docs. 563, 598, 719, 757, 782, 798, 800, 816, 893, 907, 1028 i 1111).

Adalbert fou succeït per Senfred. La primera notícia d'aquest abat és del 23 de febrer de 993, quan apareix acompanyat d'un vell conegut, [el sacerdot i monjo] Adroer: *Seniofredus, abba, et Adroarius uel ad cuncta congregatione Sancti Benedicti* (Doc. 449).

Tot i que les donacions no manquen, el seu nombre es redueix progressivament (Docs. 452, 453,

467, 468, 469, 476, 481, 486, 488, 490, 494, 496, 502, 504, 519, 527, 531 i 533). La donació més destacada és la que fa el mateix abat, Senfred, al seu monestir d'alous als comtats d'Urgell, Manresa, Berguedà i Osona, l'any 997 (Doc. 491). En canvi, durant aquests abadiats s'efectuaren algunes compres per bastir un patrimoni que, com hem dit, es volgué assegurar a la riba mateixa del Llobregat, molt aprop de les edificacions monàstiques (Docs. 509 i 512). També s'hagueren de defensar acèrrimament, per via judicial (Docs. 513, 514 i 534) els drets sobre la Planca que provenien de la donació que havia fet el sacerdot Danlà el dia de la dedicació de l'església i la dotació del monestir.

L'abat Senfred és encara documentat dues vegades més, el 999, defensant els interessos del monestir (Docs. 509 i 514).

1.2.7.4 La comunitat en temps de l'abat Ràmio

Ja el 18 de desembre de l'any 1000 (Doc. 532) documentem el futur abat de Sant Benet de Bages en la compra d'una quartera de vinya que dos homes tenien per complantació a Montpeità, darrere el monestir que aviat regiria. Efectivament, el 13 d'octubre de 1002 fou proclamat abat de Sant Benet de Bages el levita i canonge de Vic anomenat Ràmio (Doc. 562), molt probablement amb el suport de les més altes instàncies de poder, el comte Ramon Borrell I i el papa Silvestre II -Gerbert d'Orlhac-. Signaren la proclamació catorze monjos, dos sacerdots i un levita.

Tota la historiografia es desfà en lloances vers l'home que guiarà la comunitat durant trenta anys i elevarà el monestir de Sant Benet de Bages a cotes molt altes de popularitat. De fet, el memorial de la seva elecció, datat el 20 de març de 1005 (Doc. 586), fa un panegíric d'aquest home, oposant-lo a la desídia que covava en els cors dels abats familiars del fundador, o sia, Adalbert i Senfred/Sinfreu.

En qualsevol cas, el llarg abadiat de Ràmio fou profitós per a la vida espiritual i material del monestir, d'això no n'hi ha cap dubte. Del que si es pot dubtar és de la bona fe en la valoració tan negativa que l'acta esmentada fa dels dos abadiats anteriors.

La part central del Diplomatari de Sant Benet de Bages, amb quatre-cents disset documents (Docs. 532 a 948) pertanyen a la seva època, els trenta-dos anys que s'escolen de l'any 1000, quan encara no havia estat elegit abat, fins a 1032, darrer any de la seva vida terrenal, els més decisius per a la vida espiritual i material del monestir. Aquest és, creiem, una de les principals contribucions de la tesi que tenia a les vostres mans a la història medieval catalana i europea.

Entre l'any 1000 i el 1025 la geografia del patrimoni del monestir s'eixampla notablement:

Comtat de Barcelona

- Vallès Oriental: Corró d'Avall, Lliçà d'Amunt.
- Maresme: Mataró.
- Alt Penedès: Mediona.
- Barcelonès: Badalona, Barcelona.
- Vallès Occidental: Terrassa.
- Conca de Barberà: Pontils.

Comtat d'Osona

Alta Segarra

-Anoia:

els Prats de Rei, Copons

-Bages:

Aguilar de Segarra -o de Boixadors-

Manresa

Comtat d'Urgell

-Segarra:

Talteüll (Massoteres).

La comunitat de Sant Benet va creixent amb noves professions de monjos, que aporten llurs béns (Doc. 612).

L'abat Ràmio és el destinatari del primer privilegi pontifici, expedit per la cancelleria de Benet VIII el 16 de desembre de 1016 (Doc. 741), pel qual és confirmada l'exempció de qualsevol jurisdicció i la sola subjecció a Sant Pere de Roma.

La popularitat del monestir de Sant Benet de Bages, que a més té el cos de sant Valentí, màrtir, augmenta i és recordat, entre altres institucions religioses, pels testadors, que li fan nombroses donacions de béns immobles, tot i que observem una inflexió pels volts del 1012, any a partir del qual les donacions descendeixen sensiblement. (Docs. 545, 546, 549, 552, 574, 575, 576, 578, 580, 581, 587, 594, 608, 611, 612, 615, 617, 619, 620, 621, 626, 627, 631, 634, 642, 643, 645, 647, 651, 652, 654, 664, 667, 668, 671, 672, 673, 676, 679, 680, 682, 683, 695, 701, 707, 708, 718, 720, 721, 732, 733, 735, 748, 750, 751, 765, 772, 773, 780, 781, 799, 800, 808, 809, 812, 814, 815, 819, 823, 824, 825, 826, 827, 829, 830, 831, 835, 841, 842, 846, 848, 849, 850, 851, 853, 862, 880, 881, 886, 887, 889, 895, 896, 928, 931, 932 i 936).

Aquestes donacions de béns immobles normalment són compreses en una àrea geogràfica molt propera, o relativament propera, al monestir (Montpeità i Castellterçol serien els dos extrems), però cap al final de l'abadiat de Ràmio es produeixen donacions en llocs més allunyats dels tradicionals, com ara el terme del castell de Sant Vicenç, al Maresme central (Docs. 928 i 936).

Observem, a més, que els mecanismes de donació són més complexos que a la primera època, i que el monestir no és l'únic beneficiari, perquè el testador reparteix molt més entre una multitud de beneficiaris, des dels familiars fins als fidels quan es tracta d'un noble (Doc. 827). Tot i així, és evident que el patrimoni del monestir augmenta de forma exponencial durant tot el primer terç del segle XI.

El 1021, per exemple, rep de Ratruda un alou al mig del qual hi ha l'església de Sant Pere de Serraïma (Sallent de Llobregat, comarca de Bages), [Doc. 823] i el mateix any de Guadall, arxilevita, uns molins al riu Llobregat, davant el castell de Sallent (Doc. 825).

Té, a més, la complicitat de la comtessa Ermesenda, que l'any 1022, juntament amb el seu fill Berenguer, comte i marquès, fa donació al monestir de Sant Benet de Bages de llur alou de Torroella (Sant Martí de Torroella, Sant Joan de Vilatorrada, comarca de Bages). La comtessa fa la donació per a remei de l'ànima del seu espòs difunt, el comte Ramon Borrell, i per agrair el present del seu millor cavall que li ha fet Ràmio (Doc. 831).

La comtessa Ermesenda participa activament en el negoci de la complantació de vinya, a la vall de Marfà i a Monistrol, al terme del castell de Calders (Docs. 753, 754, 755, 756 i 778). També Ràmio hi participa (Docs. 761, 763 i 769), i esmerça esforços per adquirir drets de propietat més fermes (Doc. 806).

La política de Ràmio pren un gir nou en complementar la política d'adquisició d'alous rurals amb béns dins la veïna ciutat de Manresa, concretament al barri Saragossà, on hi havia instal·lada la comunitat de menestrals dels assaonadors de pells (Docs. 821 i 829).

Les connexions de Ràmio amb les personalitats més destacades del seu temps són ben trabades i sòlides. En la celebració del judici sobre la possessió d'un alou al terme del Buc, a la parròquia de Sant Andreu (Castellnou de Bages, comarca de Bages), que el monestir reclama per a ell, hi assisteix el bisbe d'Osona, Oliba. Hi intervé el prestigiós jutge Bonfill Marc. A més, signa el comte d'Urgell, Ermengol II (Doc. 865).

La darrera notícia d'aquest abat, el més important que ha acomboiat els destins del monestir de Sant Benet de Bages en tota la seva història, és el 24 d'abril de 1032 (Doc. 948).

1.2.7.5 El successor de Ràmio: l'abat Bonfill

Després de Ràmio documentem l'abat Bonfill, que era assistit per un altre Bonfill, abat [coadjutor] i paborde, segons un contracte de complantació de 9 de març de 1043 (Doc. 1043). Juntament amb ells signaren l'acte cinc sacerdots, tres monjos i un sacerdot i monjo, que actuava d'escrivà.

En el ric camp de relacions que unien els magnats amb les diverses institucions eclesiàstiques, destaquem el testament d'Engilberga, i la seva publicació (Docs. 1014 i 1015), vídua de Guifred Ervic de Balsareny (Doc. 803), que disposa de béns a cavall entre l'interior dels comtats de la Catalunya Vella i la zona propera a la Marca, binomi que no és cap excepció al llarg d'aquests segles.

A mitjans del segle XI retrobem dos descendents de Riculf, aquell personatge que havia adquirit el puig de Mura (Docs. 256, 269, 292 i 450), a través del seu fill Radulf (Docs. 455 i 850), gran personatge eclesiàstic que fou arxilevita. Es tracta de dos fills seus: Ot Radulf, que havia heretat el castell de Nèspola/Rocafort, i Sunyer Radulf, que havia heretat els castell d'Aguilar i la Llavinera, a l'altiplà de Calaf, proper a la marca amb Espanya (Doc. 850). El primer el documentem en la confirmació d'uns béns a favor seu (Doc. 947) i, més endavant, com a sol·licitant de la reparació de l'escriptura del testament de Verònica, cunyada seva (Doc. 1106); el segon podem conèixer-lo per la publicació jurada del seu testament (Doc. 1109).

La publicació del testament d'un personatge anomenat Mir (Doc. 1147), que havia traspassat el mes d'abril de 1063, reflecteix el nou escenari comtal que la repoblació dels darrers anys havia consolidat a ponent de la Segarra històrica, és dir, a les terres baixes incloses actualment a les comarques de Segarra i d'Urgell, fonamentalment, i que amb el nom de Baixa Segarra assoleixen la comarca de les Garrigues, als darrers relleus que davallen a la immensa plana d'Urgell presidida per Lleida. No oblidem que feia uns anys, a inicis de la dècada de 1020, s'havia pres definitivament per als comtats catalans el terme de Cervera (vers el 1026), situada al nord-oest dels llocs documentats en la publicació suara aportada, que havia estat inclòs al comtat i bisbat d'Osona, mentre que Guissona, més al nord, i a poca distància de Talteüll, havia esta inclosa al comtat i bisbat d'Urgell (vers el 1024).

Feia només deu anys aproximadament que havia estat conquerida i repoblada Tàrrrega (vers el 1053), més a ponent encara (comarca d'Urgell). Era, per tant, molt incipient.

D'un any i escaig posterior és el testament de Guillem Berenguer, germà del comte de Barcelona Ramon Berenguer I i del prior de Sant Benet de Bages Sanç, datat el 14 d'octubre de 1064 (Doc. 1151), on mana que sigui lliurat al monestir de Sant Benet l'alou de Santpedor, que confirma la seva publicació, de 16 de juny de 1065 (Doc. 1153).

1.2.7.6 L'abat Mir

L'1 de maig de 1045 (Doc. 1070) és documentat per primera vegada l'abat Mir, oferint al comte Guillem de Besalú [Guillem I, dit *el Gras*, comte de Besalú i de Ripoll (1020-1052)] una mula de valor de tres-cents sous per la concessió d'un privilegi d'exempció per l'alou que el monestir té des de la seva fundació al terme de Preses, a la vall de Bas (la Garrotxa), que era del comtat de Besalú. L'acte és reforçat amb les signatures de les principals autoritats eclesiàstiques seculares del país: l'arquebisbe de Narbona, Guifred; el bisbe d'Osona] Oliba; el bisbe de Barcelona, Guilbert; el bisbe d'Urgell, Guillem; i el bisbe d'Elna, Berenguer. Com que el document devia ser escrit o reescrit més tard, també hi ha la signatura de Guillem Guifred de Balsareny (1046-1076), successor immediat d'Oliba a la seu episcopal d'Osona.

Uns anys més tard, el 13 de setembre de 1050, el tornem a trobar rebent un alou de part d'uns fidels al castell de Maians, terme que també és del monestir des de la seva fundació, i establint-los a cens el mateix alou a canvi de la tasca (Doc.1108).

Al cap de gairebé tres anys, l'11 de juliol de 1153, al terme del castell de Terrassa, a Palaufret (Vallès Occidental), fa un altre establiment a cens de la meitat dels fruits de la vinya, la quarta part dels fruits de les vinyes que hi plantin, i l'onzena part (tasca) dels altres fruits de la terra.(Doc. 1129).

El 16 d'agost de 1069 el trobem establint a Bonfill Oliba l'alou de Viladeperdius (Pontils, Alta Segarra, comarca de Conca de Barberà), al comtat de Barcelona, al terme del castell de Santa Perpètua (Doc. 1161).

Pel testament de Ramon Guadall, col·laborador dels comtes de Barcelona, Ramon Berenguer I, i d'Urgell, Ermengol III, i fundador de la família Calders, ordenat a la catedral de Barcelona el 12 d'abril de 1075 (Doc. 1170), a més d'elegir sepultura al monestir de Sant Benet, li fa donació de la meitat de l'església de Sant Fruitós de Bages, amb els drets adjunts, que confirma la publicació jurada del mateix testament, de 13 d'octubre (Doc. 1172). L'altra meitat la donà al seu fill Guillem Ramon, que l'1 d'abril de 1086 la donà també a Sant Benet (Doc. 1205).

1.2.7.7 La unió a Sant Ponç de Tomeres: l'abat Frotard

En el moment de màxima riquesa de Sant Benet de Bages, el monestir perdé la seva independència interna per entrar en l'engranatge que la reforma anomenada "gregoriana" havia posat en funcionament, que consistia en posar sota la tutela d'abadies d'Occitània, on s'havia propagat inicialment la reforma, les cases monàstiques dels comtats catalans, incloent-hi les grans abadies com ara Ripoll. Si Sant Víctor de Marsella, a Provença, fou l'abadia que detingué major poder al conjunt de comtats catalans, fou des de Sant Ponç de Tomeres, una abadia del Menerbès, al nord de

Narbona, que es regí Sant Benet de Bages.⁵¹

1.2.7.8 L'abat Frotard i el prior Sanç

El primer abat que governà Tomeres i Bages fou Frotard, que també era legat papal als comtats catalans. Com a abat de Sant Benet de Bages és documentat vint-i-set anys, des del 14 de febrer de 1074 (Doc. 1166) fins el 2 de gener de 1101 (Doc. 1245).

De l'any 1077 fins el 1090 Frotard governava el monestir català mitjançant un prior, Sanç, germà del comte Ramon Berenguer I *el Gran* de Barcelona, Girona i Osona-Manresa (Docs. 1177, 1181, 1183, 1184 i 1219).

En aquesta època el monestir reforçà la seva presència al comtat de Barcelona, al Penedès, a l'alou comtal del castell de Piera, anomenat Fontanet (comarca d'Anoia), on ja hi devia tenir alguns drets des de feia uns anys, potser de la dècada de 1030, el final de l'època de l'abat Ràmio. Diverses escriptures de venda entre laics dels anys 1031 a 1084 (Docs. 921, 963, 978, 1136, 1167, 1173, 1189, 1193, 1195 i 1200), que passaren a l'arxiu de Sant Benet de Bages, demostren que aquests béns pervingueren finalment al monestir.

Al terme del castell de Terrassa, on en temps de l'abat Mir el monestir hi havia adquirit drets, hi reforça la presència els anys 1087 (Docs. 1210 i 1212) i 1099 (Doc. 1241).

La donació més important que rebé Sant Benet de Bages en aquesta època fou la meitat de l'alou comtal de Santpedor per part del comte de Barcelona Berenguer Ramon II, el 22 de setembre de 1082 (Doc. 1197).

El 15 de febrer de 1089, Ermengarda expressà la voluntat que el seu nét Benet, oblat del monestir de Sant Benet de Bages, fos dotat amb la meitat del mas de Ferrera, al terme del castell de Calaf (Doc. 1215). Amb la condició que si moria passés a un altre fill que també fos ofert a Déu i a Sant Benet.

1.2.7.9 L'abat Frotard, l'abat Pere i el prior Gerbert

Després del prior Sanç, Frotard se serví d'un abat coadjutor. Així interpretem l'esment d'un abat Pere el 30 de maig de 1099 (Doc. 1242). En aquesta data l'abat Pere i el prior Gerbert encapçalen l'establiment de la meitat d'un alou a Vilacorba, al terme de Terrassa, per a fer-hi mig mas: *In nomine Domini Ego Petrus abbas et Girbertus prior Sancti Benedicti cum cuncta congregatio eiusdem cenobii ...* Així s'inicia el document, que signen al final també el cellerer Guillem, el monjo Arnau i el sagristà, també anomenat Arnau.

El darrer esment de Frotard com a abat en un document de Sant Benet de Bages és del 2 de gener de 1101 (Doc. 1245), una important donació de diversos béns al comtat de Barcelona, al Vallès.

⁵¹ BENE, abbé (1875): *Recherches historiques sur Frotard, dixième abbé de Saint-Pons-de-Thomières, légat de S. Gregoire VII*. Montpelhièr/ LUGAND, J.: "Saint-Pons de Thomières" a *Languedoc roman*, col. Zodiaque (Paris 1985), p. 253-277.

1.2.7.10 La comunitat després de la unió a Sant Ponç de Tomeres: l'abat Benet

A finals de l'hivern de 1101 l'abat Pere fou succeït per un altre anomenat Benet, que ja actuava el 16 de març d'aquell any (Doc. 1247). No podem assegurar que amb aquest abat Sant Benet de Bages recuperés la seva anterior independència. Tanmateix, el llarg abadiat de Benet, fins el 1152, fou en tot cas un signe d'aquesta.

D'entre els vint-i-un documents que clouen el Diplomatari corresponents a l'abadiat de Benet destaquem els dos contractes de complantació (Docs. 1250 i 1251), probablement tots dos de l'estiu de 1105, al terme o territori de la ciutat de Manresa, i que féu directament el prior Girbert, o Gibert, probablement -el mateix que exercia la dignitat en el govern de l'anterior abat, Pere.

Un altre document important és el de la donació amb què Guillem Ramon de Calders beneficià el monestir (Doc. 1252), el desembre del mateix any 1105. Per disposició testamentària deixà al monestir l'església de Sant Fruitós de Bages, de la rodalia del monestir, juntament amb un fill seu, a fi que fos monjo de Sant Benet.

Uns anys més tard, la tardor de 1110, documentem el sagristà Berenguer Pere (Doc. 1253), que estableix un mas que el monestir té al comtat de Manresa, a la parròquia de Sant Joan, al terme del castell d'Avinyó.

El 14 de juliol de 1113 (Doc. 1255), són els comtes de Barcelona, Girona i Osona-Manresa, Ramon Berenguer III *el Gran*, i Dolça de Provença, els qui beneficien el monestir de Sant Benet i Sant Valentí de Bages amb la meitat de l'església de Sant Pere d'Or, amb els seus drets i les seves pertinences, anys després que Guillem Berenguer, el seu tiet, li hagués cedit ja l'altra meitat.

En un altre acte (Doc. 1256), datat el 22 de febrer de 1114, una venda al comtat de Manresa, al terme del castell de Maians, signen, donant la conformitat en nom de la comunitat de Sant Benet de Bages: el prior, Ramon Albaric, i els monjos Bernat Mir i Bonfill, o Bofill.

El 28 de desembre de 1116 (Doc. 1263), l'abat Benet i el sagristà Ponç, en representació del convent de Sant Benet de Bages, fan un altre establiment de mas, amb la clàusula final que els establerts, a més de l'obligació de fer els pagaments habituals, ho tinguin, tant ells com llur descendència, al servei de Sant Benet, i no ho puguin vendre ni alienar ni dividir sinó amb el consell dels senyors de Sant Benet, ni tinguin batlle i siguin fidels de dret a Sant Benet.

Després de l'abat Benet signen, per aquest ordre, el monjo Ramon; el sagristà Ponç; el monjo Arnau; Guillem, almoïner; el monjo Ponç; i Pere, cambrer.

El 22 de gener de 1117 (Doc. 1264), la dona Ermengarda, per amor i veneració a Déu i perquè li siguin perdonats els pecats, ofereix un petit obsequi al sant màrtir Valentí, l'església del qual és al comtat de Manresa, al Bages, al costat del monestir de Sant Benet. Li dona un mas franc que té dels seus pares al comtat de Manresa, al terme del castell de Sallent, a Cabrianes (vora el riu Llobregat), per a remei de la seva ànima i la de la seva mare.

El 13 d'abril de 1117 (Doc. 1265) féu l'establiment d'unes cases i terres i un alou a un jove matrimoni que s'havia fet vassall del monestir, i a llur descendència, amb obligació de mantenir-lo unit al servei del monestir.

El darrer esment de l'abat Benet és precisament en el darrer document del Diplomatari, datat el 30 de novembre de 1123 (Doc. 1268), quan ell mateix, com a cap de la comunitat, acompanyat del

prior Bernat, el cambrer Ponç, el prior i jutge de Sant Jaume de Calaf Pere Guilem, i d'Ecard, castlà de Castellar, Bernat Guillem de Seguer i Bernat Joan, batlle, rep de Pere Ramon, fill de Ramon Guifred, difunt, i dels seus néts Bernat Pere i Arnall Pere, l'alou que llurs avantpassats havien esmenat i venut per raó d'un frau a l'oncle de Pere Ramon, Ramon Guadall de Calders -membre destacat d'una família protectora del monestir-, tal com consta en els documents del monestir de Sant Benet [de Bages] i que els esmentats evacuadors havien reclamat injustament i per recte judici no pogueren obtenir.

1.3 La llengua

1.3.1 La llengua dels documents

Si poguéssim demanar al col·lectiu de redactors de l'entorn del monestir de Sant Benet de Bages -tots ells de condició clerical- que produïren centenars de documents entre els anys 898 i 1123 per a donar fe de les transaccions socioeconòmiques (pas exemptes d'acció política), que es desenvolupaven a la seva àrea d'influència, en quina llengua escrivien, molt probablement ens respondrien sense dubtar un instant que ho feien en llengua llatina.

Tots ells eren clergues (levites, monjos i sacerdots), vinculats d'una manera o altra al monestir benedictí de Sant Benet de Bages, al qual servien.

Tanmateix, la llengua que parlava el poble, el català, també hi és present. El que trobem és, de fet, una trama sintàctica llatina amb lèxic llatí i català, de vegades ben diferenciat, altres indistricable. El punt de fusió d'ambdues llengües és imperfecte, i el resultat és una barreja de llatí declinat, sigui correctament o no, i de català, sense declinar.

Podem aportar molts exemples; començarem per una venda de 18 de desembre de 920 a Joanet, al terme d'Arbúcies, al comtat d'Osona, redactada pel jutge Gelmir (Doc. 6), on els mots en català són assenyalats amb lletra cursiva:

Per anc *escriptura*

terras cultes et incultes

En una altra venda redactada pel sacerdot At tan sols uns dies més tard, el 2 de febrer de 921, prop del lloc anterior, a Santa Margarida de Vallors, al terme de Sant Hilari Sacalm, també al comtat d'Osona (Doc. 7), hi llegim altres mots catalans barrejats amb el llatí amb què és redactat:

et de cerci in ipsa *serra erma*.

D'altra banda, *cerci* malgrat la seva aparença llatina -en llatí clàssic *circio*-, ja és molt influït pel català, *cerç*; cal considerar-lo un mot mixt llatí-català.

Un altre exemple ens el forneix una altra venda de 21 d'agost de 1042 (Doc. 1032):

in terra de prolis *Bernard*

Observem que *Bernardi* (genitiu singular) ha perdut la desinència pròpia del cas.

En el mateix document hi trobem:

in propter precidum *sols IIII de diners*

L'escrivà va substituir *solidos IIII^{or} denariorum*, que és com hauria d'ésser escrit, en llatí, per mantenir la llengua general del document, pel seu corresponent català: *sols IIII de diners*.

O encara,

XII Kalendas Setember *an* XII regni Einrici regei

On empra *an*, en català, en lloc d'*anno*, en llatí, llengua del conjunt de la datació.

Altres vegades no hi ha la substitució d'un mot llatí per un altre de català, sinó que hi són tots dos, com mostra aquest altre document, una venda al terme de la parròquia de Sant Pere d'Osor, al comtat d'Osona, datada l'1 de març de 922 (Doc. 9):

qui nobis auenit *per ex* comparacione

On *per* i *ex* tenen la mateixa funció.

O una donació datada l'11 de gener de 1039 (Doc. 1017):

de orientis in uinea *de* Sancti Benedicti

On la preposició *de* fa la funció del genitiu singular que la segueix, *Sancti Benedicti*, que ja concorda perfectament amb el nom, *uinea*, al qual complementa. O bé, en el mateix document,

de circii in uinea *de* Guadamir

On *de Guadamir*, en català, substitueix un *Uuadamiri*, en llatí, que fou desestimat per l'escrivà.

Davant d'aquesta manera d'escriure, on els exemples citats són només una petitíssima mostra de la norma inherent en la documentació transcrita i editada, hem estat temptats d'atribuir-la, en un primer moment, a la negligència de l'escrivà o, més aviat, a un mal costum ben establert. Dit d'una altra manera: es pot considerar que la llengua emprada, la llatina, és correcta? Evidentment, si ho mirem amb els ulls d'un llatinista clàssic, hem de dir categòricament que no. Tanmateix, aquest era el llatí que s'emprava en un 99% de la documentació d'ús administratiu eixida dels escriptors d'un monestir benedictí d'importància mitjana de l'Europa cristiana llatina. És clar que també hi ha uns quants documents més solemnes, pocs, que són més ben escrits, però així i tot no podem caure en la temptació de posar-los al nivell dels clàssics. No passarien la prova més enllà de la primera línia.

És evident que cap llengua pot romandre immutable durant un mileni. Si per a l'època medieval en conjunt el llatí es mantingué com a llengua de cultura, paral·lelament s'anava desenvolupant gradualment una altra llengua regional, que en el nostre cas és el català.

Hem de tenir present les circumstàncies històriques, ben diferents de les dels primers segles del mileni i, no cal dir-ho, dels anteriors, en temps de la república romana i de l'Imperi. No cerquem un Ciceró ni un Virgili, però tampoc un Bernat Metge ni cap prehumanista ni humanista.

Som a l'època de la infantesa -no del naixement- de les llengües neollatines, o romàniques. Els lingüistes ens diuen,⁵² i la documentació analitzada ho confirma, que a finals del segle IX el català ja era una llengua completa, ben formada. Però també el llatí era una llengua viva, i, com a tal, en constant transformació. Hem detectat no poques paraules llatines que no existien a l'època clàssica. Una prova que era una llengua imbricada en la societat en què vivia ens la proporciona el lèxic feudal que trobem en la documentació del segle XI. La llengua llatina també participava de l'enriquiment de tota llengua viva, com ho havia estat el vocabulari germànic, que al mateix temps també influí, i molt, el català.

La realitat lingüística dels comtats catalans dels segles IX, X, XI i XII, amb una llengua culta majoritària, la llatina, i una altra minoritària, l'àrab, vives, i, com a tals, en plena renovació, i una altra, la catalana, emprada pel conjunt de la població, fins i tot per aquells que també empraven la llatina -o l'àrab-, que la documentació que estudiem reflecteix, és la d'una trama general en llatí i uns ordits, cada vegada més freqüents, en català -també, ocasionalment, amb mots en altres llengües, com l'occità o l'àrab, si bé ja adaptades-, totes elles introduïdes en un mateix redactat.

Aquesta conclusió ens fa analitzar un altre aspecte, el del llenguatge i les seves característiques, independentment de la llengua que es tracti.

En la documentació que estudiem es detecta -salvant uns quants documents, poquíssims- un ús força incorrecte del llenguatge escrit, que cal atribuir al baix nivell d'alfabetització no ja de la població en general, sinó dels mateixos escrivans. Les úniques excepcions només podem trobar-les entre els membres de l'alt clergat -del reduït nombre de l'aristocràcia- i de la burocràcia judicial, en el grup privilegiat dels jutges. El domini de la llengua escrita, la sintaxi -com també de la parlada- és una habilitat que poques persones tenien. I aquest és un fenomen segurament universal i de tots els temps.

Només un aspecte d'aquest tractament aparentment aleatori del llenguatge, sorprenent fins i tot per a una persona mitjanament culta dels segles XX i XXI, és el de l'ús l'alternança pronominal de la segona persona del singular (tu) amb la segona del plural (vós). Alguns lingüistes s'han ocupat de resoldre la causa d'aquest ús irregular d'ambdues formes, del singular i del plural, en un mateix text.

En un article titulat “Le problème du mélange de «tu» et du «vous» en ancien français”, Franz Lebsanft (vegeu la bibliografia lingüística) va reeixir a trobar-hi una lògica, allunyada de la simple hipòtesi del poc domini del llenguatge per part de l'autor o escriptor d'aquella sintaxi tan horrible. La vacil·lació de concordança entre les formes verbals de singular i de plural encara es detecta en les cartes que les mares escrivien als seus fills mobilitzats al front durant la Primera Guerra Mundial! Per tant, la incorrecció de les construccions sintàctiques no és una característica pròpia només dels escrivans dels l'època que anomenem medieval. La conclusió primera i més general és que la gent de totes les èpoques i indrets geogràfics no dominava la llengua, ni escrita ni, versemblantment, oral.⁵³

1.3.2 El llatí altmedieval: característiques:

Aportem un sol document, el testament de la noble dona Ingelberga, posat per escrit el 6 de novembre de 1038 (Doc. 1014) en el qual hi són ben representats els diversos exemples:

⁵² NADAL, Josep M. - PRATS, Modest (1987 -3ª ed.-): *Història de la llengua catalana. 1/ Dels orígens fins al segle XV*. Barcelona: Edicions 62, Col·lecció «Estudis i Documents», 33.

⁵³ LEBSANFT, Franz (1987): «Le problème du mélange de “tu” et de “vous” en ancien français». *Romania*, t. 108, p. 1-19

1.3.2.1 L'aposició amb nom geogràfic

És cert que els hàbits del llatí clàssic no s'havien perdut o bé s'havien recuperat en algun moment, i que fins i tot passaren -tot i que no sempre- al català.

L'aposició amb nom geogràfic (*urbs Roma*, en català 'la ciutat de Roma'), d'ús general en llatí clàssic, també és emprada en el llatí dels segles IX, X i XI. Així ho veiem en les localitzacions dels béns alienats, en els documents que conformen el Diplomatari del monestir de Sant Benet de Bages: *comitatum* (sic) *Ausona*, *Barchinona*, *Minorisa*, ... i no: *comitatu Ausonensi*, *Barchinonensi*, *Minorisensi*, ...

Trobem ben pocs casos, en tot el Diplomatari del monestir de Sant Benet de Bages, d'ús del cas genitiu per al segon substantiu, com ho seria per exemple *Sancta Maria Riuipollensi*, i, en canvi, es conserva l'ús de l'aposició per damunt de qualsevol altre recurs.

Tanmateix, observem que mentre es manté en les parts més formulàries del document, el sistema deixa d'aplicar-se en les parts més substancials. L'escrivà només empra l'aposició cinc vegades: *Sancti Petri Rodas*, *Sancti Petri Portella*, *Sancta Maria Serratax*, *Sancta Maria Minorisa* i *uilla Radulf* -Vilarolf, a l'actual municipi de Vic- (veiem com l'aposició s'ha mantingut fins avui).

Tanmateix, se serveix d'altres recursos, també existents en llatí clàssic. Per exemple, una sola vegada en aquest document, trobem la preposició *in* com a substitut a l'aposició: *Sancti Cucufati in Barchinona* -el monestir de Sant Cugat del Vallès-.

Trobem, en canvi, un ús molt més extens d'un tercer recurs, que traspua clarament la llengua romanç que emprava tothom: la interposició de la preposició *de* entre els dos substantius, el segon dels quals en cas ablatiu, o bé directament en català.

Ho trobem vint-i-una vegades: *uilla de Ranlo* -Viladeran, a l'actual municipi de Castellnou de Bages-; *Sancta Maria de Balcaren*; *uilla de Porcos*; *Sancta Maria de iamdicto Corned*; *Sancto Laurentio de Monte*; *Sancti Saluatori de Castronouo*; *Sancta Maria de Riopullo*; *Sancti Laurentii de Bagazan*; *Sancti Mikaelis de Fai*; *Sancta Cecilia de Monteserrad*; *Sancta Maria de Monteserrad*; *Sancti Petri de Auro*; *Sancti Uincenti de Aladerned*; *Sancta Eulalia de Argencola*; *Sancti Petri de Copons*; *Sancta Maria de Copons*; *ipso molino de Figera*; *alaude de Pardines et de Tresuigs et de Olost*; *ipsum castrum de Copons*).

Aposició amb nom geogràfic	
Ús indistint de c, (o ch) i k per al mateix so	
casas, casalibus / kasas, kasalibus	
Ús incorrecte de la h	
abeo uel abere / auere aprehendere mii hobtima ortis, ortalibus	
La manca de concordança (amb alguna excepció)	
Forma emprada	Forma correcta en llatí clàssic
ad iam prephatum <i>Sancti Benedicti</i> (genitiu singular)	ad iam prephatum <i>Sanctum Benedictum</i> (acusatiu singular)
ad <i>iamdicta canonica</i> sedis Sancti Petri (nominatiu singular)	ad <i>iamdictam canonicam</i> sedis Sancti Petri (acusatiu singular)
ad <i>ipsa canonica</i> Sancti Petri sedis Vico (nominatiu singular)	ad <i>ipsam canonicam</i> Sancti Petri sedis Vico (acusatiu singular)
ad <i>prephata canonica</i> (nominatiu singular)	ad <i>prephatam canonicam</i> (acusatiu singular)
ad <i>Sancti Benedicti cenobii</i> (genitiu singular)	ad <i>Sanctum Benedictum cenobium</i> (acusatiu singular)
_____	ad <i>iamdictum cenobium</i> (acusatiu singular) al mateix document aportat-
<i>casas, casalibus, ortis, ortalibus terras et uineas, cultas uel eremas</i> (acusatiu i ablatiu plurals)	<i>casis, casalibus, hortis, hortibus, terris et uineis, cultis uel eremis</i> (ablatiu plural)
cum alium meum <i>alaude</i> (ablatiu singular)	cum alium meum <i>alaudem</i> (acusatiu singular) al mateix document aportat
cum <i>eorum</i> arboribus qui infra sunt (genitiu plural)	cum <i>eis</i> arboribus qui infra sunt (ablatiu plural)
cum <i>eorum</i> cubos et tonnas (genitiu plural)	cum <i>eis</i> cubos et tonnas (ablatiu plural)
cum ipsum <i>alaude</i> (nominatiu singular)	cum ipsum <i>alaudem</i> (acusatiu singular)
cum <i>parilio</i> I de bouos (ablatiu singular i català llatinitzat)	cum <i>parium</i> I bouis (ablatiu singular i genitiu singular)
Et ipsum alium <i>alaude</i> francum (ablatiu singular)	Et ipsum alium <i>alaudem</i> francum (acusatiu singular)
et ipsum meum <i>alaude</i> (nominatiu singular)	et ipsum meum <i>alaudem</i> (acusatiu singular)
in <i>terras et uineas, cultas uel eremas</i> in <i>casas, casalibus, ortis, ortalibus</i> cum pratis, pascuis, petris, siluis, garricis, ueductibus uel reductibus (acusatiu i ablatiu plurals)	in <i>terris et uineis, cultis uel eremis,</i> in <i>casis, casalibus, hortis, hortibus</i> cum pratis, pascuis, petris, siluis, garricis, ueductibus uel reductibus (ablatiu plural)

per <i>genitorum meorum</i> (genitiu plural)	per <i>genitores meos</i> (acusatiu plural)
pro <i>mea hereditate</i> /per <i>mea hereditate</i> (nominatiu singular)	per <i>meam hereditatem</i> (acusatiu singular)
Caiguda -no sempre- de certes lletres en posició final (d, e, ...)	
Forma emprada	Forma correcta en llatí clàssic
<i>a Sancti Benedicti cenobii</i>	<i>ad Sanctum Benedictum cenobium</i>
<i>ex Aton</i>	<i>ex Atone</i> (ablatiu singular)
Excepcions	
ipso robure (ablatiu singular) no es perd quan passa al català “ipso roure” (1084, venda -1049, març, 30-)	
Caiguda de certes lletres en posició intermitja (h, ...)	
Forma emprada	Forma correcta en llatí clàssic
<i>Mii</i>	<i>Mihi</i>
Usos inapropiats de paraules llatines	
<i>antea quam</i>	<i>Antequam</i>

1.3.3 El català altmedieval: característiques

En tota la documentació, ja des dels primers documents, la llengua catalana hi és molt present, sobretot, en el lèxic: *font*, *era* (593, venda -1006, març, 5-), ipsas *chodines* (600, venda -1006, juliol, 2-), ...

Quantitativament són els substantius, de vegades amb complement, nominal o adjectivat: ualle *Ferrans* / *suma serra de Ferrans* (174, venda -966, setembre, 28-), *rocha Foradada* (880, donació pietosa -1027, maig, 25), *riu de Guarces* (908, venda -1030, març, 24-), *moli cupert*, (920, venda -1031, gener, 7-), *Casacuberta*, *Pugfarner*, *Uilalonga*, (1185, testament -1078, desembre, 16-),

Altres vegades aquests mateixos noms són llatinitzats: in castro *Balzarengno*, in ualle que nominant *Ferrandos* (176, venda -967, febrer, 8-).

El repertori antroponímic i toponímic -tant en la toponímia major com en la menor- és riquíssim. Tanmateix, tots els altres camps hi són molt ben representats: agrari (nomenclatures de tipus de terra segons llur ús), botànic (sobretot arbres fruiters i col·lectius vegetals), faunístic, geogràfic, mètric, monetari, polític, judicial i administratiu, ... Com no podia ser d'altra manera, els noms donen cobertura també molt completament a les esferes domèstica i de la vida quotidiana.

Pel que fa a la toponímia, no ens passa per alt que molts d'aquests noms existien abans de la llatinització. Ho són els noms de les regions -transformades en comtats- d'Osona i de Manresa. En un document que coneixem per una còpia, feta uns anys abans que “desaparegués”, trobem escrit: comitatu *Menresa* (174, venda -966, setembre, 28-). En una altra còpia trobem comitatum *Menrissa* (176, venda -967, febrer, 8-). En un document original (1000, venda -1037, agost, 19-) trobem escrit *Osonna* i *Manresa*, i en un altre (894, venda -1029, març, 7-) és escrit *Menrresa*, mentre que en un tercer (895, donació -1029, març, 25-), *Menorisa*, tot i que la forma llatina que preval aquests segles és la de *Minorisa/Minorissa* -per una certa tendència existent, tant en llatí com en català, a l'ensordiment del so s-.

També són prellatins els noms dels rius que documentem més sovint a la documentació del fons de

Sant Benet de Bages: el Llobregat, el Cardoner, el riu d'Or -dos, un que conserva el nom i un altre que correspon a l'actual riera de Joncadella- i la riera Gavarresa. No ho és, en canvi, la riera de Rajadell, format per la juxtaposició de *rio* i *Agell*, nom personal masculí d'origen germànic.

El riu Llobregat, eix fluvial vertebrador del comtat de Manresa, que neix a l'alt Berguedà (Castellar de N'Hug, comarca de Berguedà), és anomenat en els primers documents sempre en català, malgrat la construcció de la frase sigui en llatí: “in flumen *Lubricat*” (966, venda -1033, desembre, 25-), “in flumen *Lubrigad*” (1000, venda -1037, agost, 19-) i “in flumine *Lubrigat*” (1014, testament -1038, novembre, 6-). Encara que posteriorment es procuri llatinitzar: “in rio *Lubrigato*” (1242, venda -1099, juny, 7-), el nom és clarament català.

El riu Cardoner -el nom oficial actual és Cardener-, neix al vessant meridional de la muntanya anomenada antigament de Bacies -actual Port del Comte-, sota el coll de Port (la Coma i la Pedra, comarca de Solsonès), al nord de la vall de Lord -demarcació de l'antic comtat d'Urgell-. Aquest riu és el principal afluent del Llobregat, per la dreta. Arriba al seu col·lector després d'un periple que comença quan deixa l'esmentada vall, centrada per l'antic monestir benedictí de Sant Llorenç de Morunys -actual església parroquial de la vila homònima- pel congost de la Llosa del Cavall -on actualment hi ha un gran embassament-, entre la serra de Busa i la mola de Lord, fa de límit entre la vall de Lord jussana, presidida pel castell de Besora (Navès, comarca de Solsonès) i la plana de Solsona i, passant per sota el castell de Cardona, entra al Bages i es va aproximant al seu col·lector, el riu Llobregat, al qual s'uneix més avall de la ciutat de Manresa, conformant en aquest triangle invertit l'anomenat Pla de Bages, on precisament hi fou fundat el monestir de Sant Benet de Bages.

La línia que marcaven aquests dos rius, Llobregat i Cardoner, fou fins al segle X la frontera entre els comtats catalans i l'emirat, després califat de Còrdova.

En la documentació que constitueix el seu Diplomatari, el trobem escrit en català, generalment amb *o*: in *Chardosner* (1000, venda -1037, agost, 19-). Tanmateix, també el trobem amb *e*: in flumine *Hardesnerro* [sic] (766, donació -1018, febrer, 5-) i alueo *Cardenarrio* (831, donació i venda -1022, gener, 13-), una llatinització de Cardener, que és, com hem dit, el nom oficial actual.

La riera Gavarresa o, simplement, la Gavarresa, que neix al terme d'Alpens, al nord del Lluçanès, i entra al Bages per Santa Maria d'Oló, més avall, a Avinyó, rep el Relat, i després de passar per Artés desemboca al Llobregat una mica més al sud de Cabrianes (Sallent, comarca de Bages). És el segon afluent, en importància de cabal, del riu Llobregat, que aquesta vegada el rep per l'esquerra. En la documentació antiga el seu nom, que prové d'un fitotopònim, la gavarra, és escrit sempre en català, malgrat el document sigui redactat en llatí: “ualle *Gauaresa*” (642, donació pietosa -1008, setembre, 20-).

Els topònims menors mantenen llur forma catalana, i rarament són llatinitzats, o ho són superficialment: *Rocha Tingnosa* (668, venda -1011, març, 31-), “*Aguas calentes*” (819, donació pietosa -1021, febrer-) o *Uilasecha* (910, venda -1030, abril, 30-).

El terme llatí *mansum*, que comencem a trobar sovint després de l'any 1000 i del qual la documentació catalana adoptarà fent-ne un ús profús durant molts segles, el trobem de seguida escrit en català, tant en singular, *mas*, com en plural, *masos* (1014, testament -1038, novembre, 6-).

Hi ha mots que, per la raó que sigui, s'escriuen en català i no en llatí, tot i que hi ha el mot corresponent ben a l'abast de l'escrivà, el qual tria *boscazat* (906, donació pietosa -1030, gener, 25-)

tot rebutjant l'equivalent llatí *silua*; o bé es decanta per “ipso roure” (1099, venda -1049, març, 30-) en lloc de *ipso robure* (ablatiu singular), que a més a més faria concordança amb l'article. I no és per manca d'artilugis, com podem veure en un document anterior a tots dos, en el qual l'escrivà a l'hora de descriure la mena d'arbres que el donant cedeix s'esplaia escrivint: *frondium arborum diuersis generis* ('d'arbres frondosos de diverses menes') [581, donació pietosa -1005, febrer, 14-].

Noms personals masculins: *Belest* (347, donació pietosa -983, maig, 4-), i femenins: *Aig/Age/Eg* - quan normalment les formes llatines *Ago* i *Ego* ens donen *Ajo-*; *Domenega* (435, venda -992, febrer, 15-).

Pel que fa als noms personals, cal que hi dediquem un capítol a part.

1.3.4 Els noms de persona

Sovint trobem els noms de persona, molts del repertori antroponímic germànic, escrits en català: Unefret, Senfret, Bofil (599, venda -1006, abril, 13-).

En el camp de l'antroponímia medieval, específicament la catalana, encara no s'ha fet prou per tal d'unificar els criteris de transcripció, i els investigadors trobem que a cada edició hi ha encara moltes mancances, malgrat la darrera revisió que a casa nostra han emprès els directors i col·laboradors de l'obra *Catalunya carolíngia*.

Fem una mica de repàs del tema. L'insigne arqueòleg i medievalista mossèn Joan Serra i Vilaró (Cardona 1879-Tarragona 1969), en la seva recerca històrica, publicada el 1950, sobre la baronia de Pinós i el monestir berguedà de Sant Llorenç prop Bagà,⁵⁴ contemporani del de Sant Benet de Bages, amb el qual tingué una relació força estreta (de fet la seva acta de consagració de 983 s'ha conservat en els fons del monestir bagenc), deixà pendent la tasca d'intentar uniformitzar els noms personals, sens dubte considerant una tasca excessiva per al seu propòsit d'historiador encarar-se amb una especialització de lingüista, i haver de destriar, d'entre diverses grafies, quina forma d'un mateix nom era l'adequada, almenys per a la missió que es proposava dur a terme.

Aquesta decisió -que no va emprendre- pot comportar, i de fet, comporta, certes dificultats de correcta interpretació al lector: l'abat *Sinfret*, actiu en 966 (p. 83), més endavant el retrobem escrit *Sinfred* (p. 99), i el considera correctament el mateix personatge. Tanmateix considera que *Seniofrè* (p. 87), també escrit *Seniofre* (p. 88), és un altre abat, que regí la comunitat “en els temps més gloriosos” del monestir de Sant Llorenç (p. 87), quan fou consagrada la seva església, “a prec de l'ínclit comte Oliva” -es tracta de l'acta de 21 de novembre de 983-. De fet és el mateix; totes aquestes grafies són variants d'un mateix nom.

Un altre cas: Ermetruit, que ha evolucionat en els cognoms catalans actuals Mentrut i Mentrud, nom femení força comú els segles X i XI, el trobem escrit també de diverses maneres: *Ermetreutes* (p. 88), *Ermetruita* (p. 102) i *Ermetruit* (p. 103).

El mateix podem dir de molts altres: Guisad, escrit *Wizad* (p. 103), que no trobem a l'índex, on en canvi recull les formes llatines “Guisadus” i “Guissado” (p. 352), o Guifred, origen dels cognoms Gifreu i Gifra, escrit *Guifré*, *Guifret* (p. 104) i també *Wifre* (p. 102).

⁵⁴ SERRA I VILARÓ, Joan (1950): *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, llibre tercer: *L'església*. Barcelona: Editorial Balmes, Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, sèrie II, vol. XX, 375 p.

Mentre que quan topa amb el nom personal femení Ajo, que podríem actualitzar amb les formes més evolucionades Age o Aig, en un document de 10 de maig de 1057 (p. 102, nota 2) referent a la mateixa vall de Brocà, on fou fundat el monestir, l'ofereix tal com el troba escrit, *Eg* (p. 102), sense la més mínima adaptació al català, com també fa amb “Chixol, filia de Borell” (p. 104, nota 3), deixant-los, un i altre -també el del pare-, en la forma emprada per l'escrivà del 10 de maig de 1058: *Chixol, filla de Borel* (p. 104).

En canvi, un altre nom personal femení força comú, escrit en la forma més corrent al segle X, *Sesenanda*, en un document de Terrassa del juny de 967 (p. 87, nota 2) ens l'ofereix, adaptat segons el seu parer: *Sesananda* (p. 86).

En el Diplomatari de Sant Benet de Bages hem triat la forma *Sesnanna*, que és la catalana d'aleshores, tot i que segurament, si hagués perviscut fins avui, potser preferiríem escriure *Sesnanda* o *Sesnana*.

Els criteris ortogràfics actuals sembla, d'entrada, que poden ser útils per establir una sola grafia o forma, però la veritat és que hi ha trampa. També ara hi ha formes ambivalents d'un mateix nom! Per exemple: *Jordina* i *Georgina*.

Cal fer alguna cosa per facilitar la tasca investigadora i evitar malsentesos a l'hora d'identificar personatges.

És cert que a l'època altmedieval -i en d'altres de molt posteriors- els noms no estaven fixats ortogràficament, i que sovint s'hi troba una varietat, de vegades sorprenentment alta, de versions d'un sol nom. Un parell de casos exemplars són els dels reis de França, Robert (996-1031) i Enric (1031-1060), pare i fill respectivament, que regnaren successivament. El lector pot comprovar-ho fàcilment per ell mateix rellegint llurs noms a l'escatocol dels documents datats pels seus anys de regnat.

Però també: “*Hecfredus, sacer*” / “*Agfredvs, sacer vel monachus*”, que fins i tot podria ser la mateixa persona (1008, donació -1039, gener, 6-).

També els noms femenins presenten serioses dificultats a l'hora d'establir una norma única de transcripció. Aquells que sovint trobem escrits amb una -s final conviuen amb altra formes on la terminació és amb -a. Així, en un mateix document, conviuen *Adalgards* i *Adalgarda*, ambdues en català (923, venda -1031, agost, 10-).

Noms femenins que acaben amb -o, els trobem de vegades sense -ø: *Emmo* / *Em* (actualment Emma), o *Ranlo* / *Ranl*.

1.3.5 Nivells de llenguatge

No és massa probable que algunes d'aquestes característiques de les llengües llatina i catalana altmedievales puguin ser considerades anomalies, sinó més aviat trets comuns d'aquelles. En qualsevol cas, les diferències respecte del llatí clàssic, i a més culte, són notables. És estrany? Més aviat fóra estrany que ens trobéssim amb una llengua extremament fidel als patrons del llatí del segle II i I a.C. o I i II d.C. No són també força diferents el grec d'època clàssica i el grec bizantí o, encara més, el grec modern, fins al punt que podrien considerar-se gairebé llengües diferents? Cal tenir en compte que les llengües que trobem reflectides en aquests documents, sobretot la llatina, havien rebut influències molt diverses, tant d'altres llengües com de formes de societat ben diferents

de les clàssiques, on també cal distingir nivells de llenguatge.

Cal tenir en compte que també en aquest *corpus* documental estudiat hi ha categories diverses. No és el mateix una simple compra-venda del segle X, o un contracte agrari de l'XI, que l'acte que rememora l'elecció de nou abat o, fins i tot, una publicació de testament redactada per un clergue culte. Es pot demostrar que no és que a l'època altmedieval hi hagués una manca de coneixement del llatí clàssic, sobretot en l'ús correcte de les declinacions, sinó que el seu ús era reservat per a un tipus de documents i que no es devia considerar necessari de fer-ho en els altres, la majoria, els que regien la vida quotidiana.

En el memorial de l'elecció de nou abat, la de Ràmio -que abans de ser nomenat abat del monestir de Sant Benet de Bages havia estat canonge de l'església episcopal de Sant Pere de Vic-, l'ús del sistema de datació romà és impecable, concordant en cas i nombre les calendes i el mes (Doc. 586); també demostra conèixer-lo el levita *Petrus Bonushomo* en la redacció de la publicació del testament del noble Sala, senyor del castell de Santa Perpètua de Gaià i nét del veguer Sala de Conflent, fundador del nostre monestir. L'escrivà empra un llatí molt elaborat, i denota un domini de la llengua del qual no podem fer-ne lloança a la gran majoria d'escrivans contemporanis seus (Doc. 812).

Hi ha també un estil que fluctua molt, amb escrivans que fan moltes faltes: un parell d'exemples triats una mica a l'atzar:

El primer exemple és una venda de l'any 920 a Joanet, al terme d'Arbúcies, a les Guillerries, al comtat d'Osona (Doc. 6). Els errors i les omissions s'hi compten per desenes, com aquests:

qui nobis aueni aliquis per aprisionis et aliquis per comparacionis.

in comitatum Ousona, in terminio de Iouaneto, in agacencia de Sancti Elarii.

Qui afronta ipsa casas et curtes et ortus et terra.

Et alius canpus afrontat, ...: de orientem et meridie in terra erma; et ociduo et cerci in torentes ...

cum exio et regresio illarum.

cum omnem illarum inmelioracione.

Et in abantea ista uindicio firmis stabilis permanea omnique tempore.

Facta ista uindicione XV Kalendas Genuarii anno XXIII reinantam Karullo rege post ouitum Odoni.

Gelemirus, iudes, qui anc uindicione scripsit die <et> anno quod supra.

Un segon exemple és la donació a favor del monestir de Sant Benet de Bages feta pel monjo Ermengol, al terme de la ciutat de Manresa, el centre polític del comtat homònim, l'any 983 (Doc. 347):

in comitatu Minorisa [uel i]n suo agacencio

Ermengandus, monachus, qui ista donacione *faeci* et testes firmare rogauit

Adanagildus, monachus, qui hista *uindicione* scripsit.

No crec necessari donar detalladament l'esmena de cadascuna de les errades que hi ha, i remeto el lector a l'edició crítica d'aquest document en concret.

1.3.6 Característiques bàsiques de la llengua llatina i de la llengua catalana altmedievals

Hi ha una tendència, que afecta tant el llatí com el català, a l'ensordiment de la lletra *s*, probablement una realitat oral que és representada gràficament. Però no es pot establir cap, o gairebé cap norma sobre aquest fenomen ni la major part d'altres, perquè també sovint es troba també el cas contrari.

Passa el mateix amb una certa persistència de l'ús, en el català altmedieval -se suposa que tant en el registre de parla com en el d'escriptura-, de la *u* en mots que actualment diem i escrivim amb *o*: *Bonamucia*/actualment Bonamoça, *cumalado*/actualment comalat, ... o d'altres que mantenen la correspondència bàsica amb la manera de pronunciar i d'escriure actuals (*puzolo*/pujol) o bé, més sovint, tan sols de dicció (*ulivera*/actualment es diu 'ulivera' en els parlars catalans orientals, entre ells el de la Catalunya central, però d'ençà de les normes ortogràfiques vigents actualment s'escriu en tots els dialectes de la llengua olivera; *mulinis*/actualment es diu 'mulins' però s'escriu molins; *Munistirolo* o *Munistrolo*/actualment es diu 'Munistrol' però s'escriu Monistrol; *ruira*/actualment es diu 'ruvira' o bé 'ruira' -dialectal- però s'escriu 'rovira').

Tanmateix, també trobem el fenomen invers, d'ús de la *o* en mots que actualment diem i escrivim normalment amb *u*: *mancosos*/actualment 'mancusos'.

Algunes característiques, com és d'esperar, afecten ambdues llengües:

-i e

uendimus
uinditores
uindicione

- Ús de la *h*.

Pel fet que la *h* és normalment una lletra muda, se'n fa un ús aleatori, i mots que tradicionalment s'escriuen amb *h* són escrits sense, i, a l'inrevès, mots que escriuríem sense *h*, són escrits amb una *h*, o d'una manera i altra, fins i tot en un mateix text. Així, en llatí: *abeo* (49, venda -940, maig, 28-); *Agfredvs/Hecfredus* (1016, donació -1039, gener, 6-); *hactum* (1193, venda -1080, desembre, 28-).

És normal que en un sol document hi trobem diversos exemples dels dos casos:

hocciduo
huncias
hobtimo
ec
abeas

(779, venda -1018, juliol, 23-)

I també en català: Em (853, donació pietosa -1023, novembre, 7-) / Hemmo (1069, venda -1045, abril, 27-).

En un mateix document de venda rutinària de l'any 1023, a la vila del Pujol, de la parròquia de Sant Genís, al Pla de Bages (Sant Fruitós de Bages, comarca de Bages) el sacerdot (i monjo?) Ermengard, o Ermeniard [*Ermengardus, presbiter et* (espai en blanc: *monachus* ?)] escriu amb una *h* inicial, evidentment sorda, els noms personals masculins d'origen germànic *Hecardo* (en llatí) i *Hellemar* (en català) [quatre vegades] i el femení, del mateix origen, *Himmol* (en català) [tres vegades] (843, venda -1023, gener, 28-). També escriu *Oliba* sense *h*, però el nom va seguit d'un altre *et Holiba*, aquesta vegada amb *h*, ratllat, perquè volia escriure *et Eschenil* -nom personal femení d'origen germànic que en aquest mateix document torna a escriu amb *h*: *Heschenil*-.

Com podem veure, no gaire si un nom calia escriure'l amb *h* o sense. De seguida que havia escrit *Oliba* va escriure *Holiba*, segurament per distracció, sí, però cal admetre que el que tenia a la ment no era una idea de correcció ortogràfica, sinó qui era el nom que calia escriure.

- Ús de -d i -t finals

Es constata, tant en llatí com en català, la confusió i, per tant, la no diferenciació entre la *t* i la *d*:

aud/aut
set
componad
permanead

(779, venda -1018, juliol, 23-)

-Ús de *b* i *v*.

Tot i que normalment es distingeixen la *b* i la *v*, no sempre és així:

uene (779, venda -1018, juliol, 23-)

- Ús de -i- i -g- intermèdies

Ermeniards (1258, establiment d'un mas -1114, octubre, 21-)
Ermengarda

- Ús d'-r- en lloc de -rr- (intermèdies)

Gràficament s'observa una forta tendència a escriure amb una sola *r* els mots que tant en llatí com segons l'ortografia catalana actual s'escriuen amb dues *r*. Ara bé: també les trobem escrites amb dues *r*. És el cas de mots com *tera/terra* i *tore/torre*. Aquest costum també afecta mots llatins, com ara *teritorio/territorio*.

- Ús de la *h* aspirada

Un altre tret comú és l'ús, tanmateix no gaire freqüent, de la *h* aspirada, com actualment mantenen llengües neollatines i parlars, com ara el florentí, si bé només a nivell oral. Així, trobem escrit *harta* (517, venda -1000, gener, 14-) en lloc de les formes més habituals de *carta* / *charta* / *karta*; *hastro* en lloc de *castro* / *chastro* / *kastro*; i *homitatu* en lloc de *comitatu(m)* / *chomitatu(m)* / *komitatu(m)*, entre d'altres exemples.

Les relacions lingüístiques entre llatí i català

És evident que el català, com a llengua romànica, es deu al llatí i al seu bagatge cultural, enriquit amb mots d'altres llengües -com el grec-, que ja havia assimilats i adaptats.

El mot *pelago*, procedent del grec, té el significat original de 'massa d'aigua', i normalment s'aplicava al 'mar' o a l'oceà'.

En la documentació que hem estudiat fa referència, com en català actual, a un 'gorg'.⁵⁵

En un pèlac o gorg del terme de Terrassa (comarca de Vallès Occidental), primer el documentem en llatí: *Pelago Limpido* (779, venda -1018, juliol, 23-) i, anys més tard, el trobem en català: *Peleg Lempet* (1242, establiment de la meitat d'un alou per a fer-hi mig mas -1099, maig, 30-).

El dubte és si *peleg*, 'pèlac' és un mot diferent o, per dir-ho amb el llenguatge habitual, 'culte', emprat per l'escrivà, que més de vuitanta anys més tard -la diferència d'anys que hi ha entre un i altre document- l'hauria escrit en català, adaptant-lo del llatí, o si era ja el mot normal, d'ús corrent. A favor d'aquesta possibilitat hi hauria el fet que encara és viu en zones aïllades, com el Priorat o Mallorca -mai més ben dit-, on els parlars són més 'conservadors' des de l'òptica actual.

El mateix es podria dir de *lempet*, 'límpit', mot actualment substituït arreu (?) pel de 'net', mentre aquell és considerat culte. Aquí no és el lloc d'entrar en aquest debat, que és pròpiament lingüístic i ja ha estat debatut en aquest àmbit de la ciència.⁵⁶

Les particularitats més destacades del català del període tractat són:

1) Substitució del genitiu llatí, bé directament adjuntant el mot català corresponent (*castrum* Argencola -956, publicació de testament -1032, octubre, 29-; *Campo* Bages -941, commuta -1032, febrer, 26-) o fent l'enllaç mitjançant la preposició de (*ipsa* spluga de Goiol -936, donació pietosa -1032, gener, 21-; *anapo* I de argent (956, publicació de testament -1032, octubre, 29-).

2) Com en llatí, inexistència d'accentos: Bertran de Merles (1263, establiment d'un mas -1116, desembre, 28-)

3) Com en llatí, inexistència de j: Iorba (224, venda -974, gener, 6-); Iusta (359, venda -984, febrer,

⁵⁵ Avui encara són ben vius en algunes contrades de llengua catalana els mots 'pèlac', o 'pèlec' o, encara, 'pèlic', mentre 'gorg' no és usat. D'altra banda, el mot té el sentit de 'grapat', 'conjunt', 'munió', en sentit més aviat pejoratiu, de desordre o desgavell: "En mitj de tot aquest pèlac de conceptes ..." [SERRA I PAGÈS, Rossend: "Conferència ..." a Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages, 4 (15 d'agost de 1906), p. 77]

⁵⁶ WRIGHT, Roger (1982): *Late Latin and Early Romance (in Spain and Carolingian France)*. Liverpool: ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 8, Francis Cairns. N'existeix una edició castellana de l'any 1989: *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*, versió espanyola de Rosa LALOR. Madrid: Gredos, Biblioteca Románica Hispánica, II. Estudios y ensayos, 369, 479 p. Vegeu especialment el capítol I.

5-) - Iustus (503, donació pietosa -998, maig, 12-); Ioan (1154, venda -1066, novembre, 13-)

4) Com en llatí, inexistència de tj: miga (818, venda -1021, febrer, 28-) i no mitja.

5) Molts noms personals, tant femenins com masculins, amb -o àtona final, que han seguit evolucions diverses:

Femenins		
Català (actual o antic)	Versió documentada	Etimologia
Àngela	Anlo (75, venda -949, desembre, 8-)	< <i>angelus</i> (grec)
Agell (cognom) Isil (topònim)	Egilo (155, venda -963, agost, 22-) Igilo (329, venda -982, desembre, 6-) Egillo (341, donació testamentària -983, març, 29-) Ihilo (355, venda -[983], desembre, 2-)	
Em, Emma	Eimo (170, venda -966, agost, 9-)	
Queno	Cheno (172, donació pietosa -966, setembre, 28- / 336, venda -983, gener, 30-)	
Gilo	Gilo (201, venda -971, octubre, 24-)	
Faquilo	Fahilo (266, venda -977, març, 28-)	
Sunlo	Sunlo (301, donació testamentària-980, agost, 1-)	
Quílio	Chillio (343, venda -983, abril, 26-)	
Gragilo	Gragilo (430, venda -991, desembre, 31-)	
Guix (cognom i topònim)	Gisilo (496, donació pietosa -997, setembre, 24-)	
Ajo, Age/Aig	Ago (594, venda i donació pietosa -1006, març, 14)	
Ranl, Ranlo	Ranlo (607, venda -1007, gener, 27- / 662, venda -1010, abril, 10-)	
Masculins		
Català (actual o antic)	Català (actual o antic)	Etimologia
Ab	Abbo	< <i>abba</i> (arameu), pare
Dac (cognom i topònim)	Daco	< <i>dac</i> (germànic), teixó
Fals (topònim)	Falco	< <i>falk</i> (germànic), falcó
Isarn/Isern (cognom)	Isarno	< <i>Isoarn</i> (germànic), glaç

6) Molts noms personals masculins amb -a tònica final:

Català (actual o antic)	Versió documentada	Etimologia
Agelà, Aixelà, Gelans	Agela (140, donació -960, maig, 28-) Ihila (376, donació testamentària-985, febrer, 12-)	(germànic)

7) Vacil·lacions entre:

a - e: Menresa (38, venda -937, novembre, 18-) - Manresa (1000, venda -1037, agost, 19-); *Iserno* (500, venda -998, febrer, 27-); Amilio (658, venda -1010, febrer, 15-); Cerbasino (956, publicació de testament -1032, octubre, 29-); Cleriana (956, publicació de testament -1032, octubre, 29-); cesals (983, venda -1035, setembre, 9-) / chesalos (1156, venda -1067, agost, 31-) - kesals (985, venda -1036, gener, 1-) / en llatí: casalibus (1159, testament -1068, juny, 24-); Melancosa - Malencosa (s. XVI ?) (1185, testament -1078, desembre, 16-); Arnallus Raimundi (1243, venda -1099, juny, 7-) - Remundum Bernardi (1237, empenyorament -1097, març, 15-).

a - ie: Giscafredus - Gisciefredus (829, donació -1021, juny, 7-)

a - o: Allena (681, donació testamentària -1012, novembre, 17-) - Olena; Radepertus (829, donació -1021, juny, 7-) - Rodeberte (537, venda -1001, gener, 1-)

a - u: ulzina (450, venda -993, març, 20-)

ai - a: Raimundus - Ramundus (1159, testament -1068, juny, 24-)

au - o: Gaudemar (503, donació pietosa -998, maig, 12-)

au - o: Aunofre (938, venda -1032, febrer, 16-) - Onofre (959, venda -1033, gener, 22-); Ausona (961, commuta -1032, juny, 24-1033, juny, 24-) - Osonna (1000, venda -1037, agost, 19-)

e - o: Spetosa (445, venda -993, febrer, 22-) - Spotosa/Espotosa (38, venda -937, novembre, 18-); Elzineles (479, donació per heretament d'un fill -996, octubre, 30-)

eu - o: Teudesinda (38, venda -937, novembre, 18-)

i - e: Ginis (196, venda -971, maig, 1-) - Genís; Firiola (223, venda -974, gener, 6-) - Feriol (1161, establiment -1069, agost, 16-); Ingracia (336, venda -983, gener, 30-) - Engràcia.

En llatí ja s'observa aquest fenomen a bastament: Sancti Ilarii (7, venda -921, febrer, 2-) - Sancti Elarii (8, venda -922, març, 1-) / Elarus (39, venda -938, febrer, 22-); uicescomite – uicescometissa (38, venda -937, novembre, 18-); uinditores/uindicionis/uindimus (38, venda -937, novembre, 18-).

En català, actualment, són presents, per exemple, dues formes d'una mateixa paraula procedent del llatí (*porcus*) *singularis*: (porc) singlar i (porc) senglar.

io - o/u: Poncio - Ponco/Poncu (1179, venda -1077, juliol, 26-); Aruios (1178, venda -1077, juny, 5-) - Arvos (Arvós/Arbós en català actual).

b - p: Rodeberte (537, venda -1001, gener, 1-) - Radepertus (829, donació -1021, juny, 7-); obtimum (1158, convinença -1068, juny, 17-) - optimum

b - u: Biezo (97, venda -953, octubre, 27-) - Uuiz/Wiz (1009, venda -1038, maig, 16-).

c - ch - k: carta - charta - karta; mercadal - merchadal (1002, venda -1038, gener, 10-); cesals (983,

venda -1035, setembre, 9-) / chesalos (1156, venda -1067, agost, 31-) - kesals (985, venda -1036, gener, 1-) [en llatí: casalibus (1159, testament -1068, juny, 24-)]; castrum (967, donació pietosa -1034, febrer, 22-) - chastrum (955, venda -1032, octubre, 10-) - kastrum (961, commuta -1032, juny, 24-)]1033, juny, 24-); kub -cub; roca (881, donació pietosa -1027, agost, 8-) - rocha (880, donació pietosa -1027, maig, 25-); Kabannal (954, venda -1032, agost, 18-) - Chabanal (1098, venda -1049, març, 15-); rio de Callarios (873, venda -1026, juny, 11-) / termine de Challers (910, venda -1030, abril, 30-) / termino de Kallers (1098, venda -1049, març, 15-)

c - g: Amalric - Amalrig; Gondericus - Gonderigus (38, venda -937, novembre, 18-); Emirigus (38, venda -937, novembre, 18-); monaco (891, rememoració d'un testament -1028, desembre, 29-) - monag (1151, testament -1064, octubre, 14-); fabreca (931, donació pietosa -1031, novembre, 17-); Todaleco (154, venda -963, maig, 11-) - Todaleg (1182, donació -1078, maig, 22-); Domeneg (1187, venda -1079, gener, 17-); coniuix - gongux (1233, empenyorament -1094, març, 28-)

c - z: Beluza (349, donació pietosa -983, maig, 9-) - Beluca (479, donació per heretament d'un fill -996, octubre, 30-) - Belluca (1014, testament -1038, novembre, 6-); Pedriza (1161, establiment -1069, agost, 16-); Almucara (1147, publicació de testament -1063, maig, 24-); Palac (1233, empenyorament -1094, març, 28-); Arbucar (950, establiment -1032, abril, 29-)

ch - q: choma (955, venda -1032, octubre, 10-) - qoma (871, venda -1026, abril, 1 o 5-)

cc - c: prediccionum (630, donació pietosa -1008, març, 29-); Uicco (630, donació pietosa -1008, març, 29-); unccia (668, venda -1011, març, 31-); Aganricco (1008, venda -1038, maig, 4-); Lubriccado (945, venda -1032, abril, 17-; 998, empenyorament -1006, febrer, 26-; 1008, venda -1038, maig, 4-).

d - dd: Uiddal (38, venda -937, novembre, 18-; 180, venda -967, setembre, 30-) / Uiddales (91, venda -952, març, 31-) - Uidal; Oddena (180, venda -967, setembre, 30-) - Odena (196, venda -971, maig, 1-)

d - t: afrontad (668, venda -1011, març, 31-); Azalet (1178, venda -1077, juny, 5-); Guitardus / Guitard / Gitard (1189, venda -1079, abril, 30-); Fontaned (1189, venda -1079, abril, 30-); blad (1151, testament -1064, octubre, 14-); Arsen (1248, evacuació -1101, març, 16-) - Arsent (1088, venda -1046, novembre, 9-)

Garsen

Garsend

Garsens (1063, venda -1044, abril, 27-)

Garsent (1051, venda -1043, novembre, 9-)

Iouant (1088, venda -1046, novembre, 9-)

En una venda que es posà per escrit el 30 d'abril de 1079 (Doc. 1125), hi documentem el nom personal Guitart escrit de tres maneres diferents: *Guitardus*, *Guitard* i *Gitard*.

També el topònim Fontanet, nom popular del castell de Piera, el trobem escrit amb d final: *Fontaned*. Un i altre els escrivim actualment amb *t* final: Guitart i Fontanet.

d - z: Podol (1118, venda -1079, gener, 17-) - Pozol (1263, establiment d'un mas -1116, desembre, 28-); Adaleht (543, donació testamentària -1001, setembre, 16-) - Azales (1144, empenyorament -

1094, març, 28-) / Azalet (1111, venda -1077, juny, 5-); Dalmad (1239, donació -1098, abril, 19-).

d - u: Dalmad (1239, donació -1098, abril, 19-); Beatrid (1265, establiment d'unes cases i terres i un alou -1117, abril, 13-).

g - gu: Gixar (631, donació pietosa -1008, març, 29-); bruger (923, publicació de testament -1032, octubre, 29-); guarces -*karkia* > 'garsa' és un mot cèltic- (901, venda -1030, març, 24-)

g - i: Baias (38, venda -937, novembre, 18-) - Bagas (90, venda -952, març, 29-) / Bages (990, venda -1037, agost, 19-); gusi, ingunxit, Gouanis, gamdictis, ingungo, magores (719, testament -1015, juliol, 30-); Altagon (750, donació -1017, abril, 1-).

g - n: Sin+num (669, venda -1011, març, 31-)

h - c, ch, k, qu: Fahilo (266, venda -977, març, 28-); Ihilo (355, venda -[983], desembre, 2-); Gishafredo, homitatu, hastro, homite, harta, uindihare (622, venda -1007, desembre, 9-); Herosa (669, venda -1011, març, 31-); michi (669, venda -1011, març, 31-); Falhos, Hardesnerro (764, donació -1018, febrer, 5-); ahtum (1120, venda -1079, abril, 30-)

gl - ll: trugl (982, venda -1036, novembre, 11-)

En italià es manté l'ús de la gl, mentre que en català va ser substituïda per ll: la moglie - la muller.

l - ll: Beluca (479, donació per heretament d'un fill -996, octubre, 30-) - Belluca (1006, testament -1038, novembre, 6-); Borrello, elemosinario, et uxori tue Lobeta / Borrel et uxori tue Lobeta (503, donació pietosa -998, maig, 12-); Cristolf (503, donació pietosa -998, maig, 12-); Lobaria (631, donació pietosa -1008, març, 29-); Bradilla (764, donació -1018, febrer, 5-); cunil (873, donació pietosa -1027, maig, 25-); Uilasecha (903, venda -1030, abril, 30-) - Uillaseca (945, venda -1032, juliol, 1-); Abela (943, establiment -1032, abril, 29-); caual (923, publicació de testament -1032, octubre, 29-); lit (982, venda -1036, novembre, 11-); col (985, venda -1037, gener, 1-); Gilo (201, venda -971, octubre, 24-) - Gilla (1051, venda -1044, abril, 27-); Solaneles (1117, testament -1078, desembre, 16-)

ll - ld: rio de Callarios (869, venda -1026, juny, 11-) / termine de Challers (903, venda -1030, abril, 30-) / callera (952, publicació de testament -1032, octubre, 29-)

ll final - u: Gonball (1125, venda -1079, abril, 30-)

m - mm: Coma Manresa (670, venda -1011, abril, 1-) - comma (1117, testament -1078, desembre, 16-)

Fenomen que també trobem en llatí: comitatu (174, venda -966, setembre, 28-) - commitatum (176, venda -967, febrer, 8- / 197, venda -971, maig, 26-).

n - m: Gonball (1189, venda -1079, abril, 30-) - Gombau

n - nn: Isarnus (213, acta de consagració -972, desembre, 3-) - Isarnno (668, venda -1011, març, 31-); donator (276, donació -978, juny, 2-) - donnattores (829, donació -1021, juny, 7-); uinna (571, venda -1003, octubre, 13-); Mannolf (1161, establiment -1069, agost, 16-); Sunner (1178, venda -

1077, juny, 5-)

nd - nn: Sesenanna (196, venda -971, maig, 1-); Rannulfo (630, donació pietosa -1008, març, 29-); Tonda (630, donació pietosa -1008, març, 29-); U[n]dela (630, donació pietosa -1008, març, 29-); connaminam (1158, convinença -1068, juny, 17-)

ng - ny: tingnosa (668, venda -1011, març, 31-)

r - l: Mascallellus - Mascarellus (38, venda -937, novembre, 18-); Belengarius (666, donació testamentària -1010 [...], [...]-)

r - rr: Sarra (38, venda -937, novembre, 18-) - Sara; sumasera; torent - torrent; gariga (669, venda -1011, abril, 1-)

s - e: strada - estrada (957, venda -1032, novembre, 28-; 1178, venda -1077, juny, 5-)

s - ss: Rosa (669, venda -1011, abril, 1-) - Rossa (336, venda -983, gener, 30-); cassas, cassalibus (670, donació pietosa -1011, abril, 11-); ysolas (602, venda -1006, novembre, 2-) - issola (844, venda -1023, abril, 19-); pro sola presu[m]pcione (1234, donació pietosa -1096, juny, 20-) - pro ssola presumpcione (1156, venda -1067, agost, 31-); Iossden (1233, empenyorament -1094, març, 28-)

t - tt: donator (276, donació -978, juny, 2-) - donnattores (829, donació -1021, juny, 7-); literis (1151, testament -1064, octubre, 14-) / literas (1178, venda -1077, juny, 5-) - litteras (1181, convinença -1078, abril, 23-)

u - o: monte que dicunt Cunil (880, donació pietosa -1027, maig, 25-); [moli] (920, venda -1031, gener, 7-) - mulino (915, venda -1030, agost, 8-); cupert (920, venda -1031, gener, 7-); mancusada (925, venda -1031, abril, 8-) - mancossada (937, venda -1032, gener, 28-) / manccossada (993, venda -1036, novembre, 11-) / mancossades (945, venda -1032, abril, 17-) / mancosos (938, venda -1032, febrer, 16-); Arbucar (950, establiment -1032, abril, 29-); Oruca - Uruca (1161, establiment -1069, agost, 16-); subirans (1233, empenyorament -1094, març, 28-)

8) Ús innecessari de la h: homnem (38, venda -937, novembre, 18-); homnique (38, venda -937, novembre, 18-); hoccidentis (38, venda -937, novembre, 18-); Higila (458, donació -994, setembre, 18-); Adaleht (546, donació testamentària -1001, setembre, 16-); hocciduo (621, venda -1007, desembre, 9-); Hisarnus (630, donació pietosa -1008, març, 29-); hedificetis (1161, establiment -1069, agost, 16-); hactum (1187, venda -1079, gener, 17-)

9) Omissió de la h: is nominibus (38, venda -937, novembre, 18-) - his; anc scriptura (38, venda -937, novembre, 18-)

1.3.7 Les traces lingüístiques occitanes

A nivell lingüístic, no sempre és fàcil distinguir l'occità del català, perquè amddues llengües són molt properes. Tampoc el seu ús continuat fins a l'actualitat és cap prova irrefutable que un mot sigui d'origen occità i no hagi existit en alguna època en ambdues llengües, occitana i catalana. Tanmateix, és occità -tot i que ha passat al rossellonès- el mot *cauna*, 'cova', que es recull en plural en un document del 19 d'abril de 1098 (Doc. 1239).

Una altra cosa són els noms geogràfics. En el Diplomatari de Sant Benet de Bages concretament, els topònims *Sexan* i [ipso] *Frexan* són indubtablement atribuïts a terra occitana, concretament a la comarca de la Fenolleda, si bé es distingeixen poc del català *Lican* -Lliçà, a la comarca del Vallès Oriental-. Un altre cas és el de *Figera*, que també existeix igual en català, però que en cas del testament de la dona noble Engilberga, de 6 de novembre de 1038 (Doc. 1014), correspon a un molí de la riba de l'Aglí, igualment a la Fenolleda.

Són també probablement d'origen occità altres topònims, la terminació dels quals és *-fort*, molt més nombrosos al nord dels Pirineus que al sud, on hi trobem doblats com ara *Blancafort*, *Durfort* i *Rocafort*, aquest darrer, com també el de *Tornafòrt*, recollits en el document suara esmentat.

1.3.8 Les traces lingüístiques àrabs

En els territoris dependents de Barcelona, capital del comtat homònim i dels de Girona i Osona-Manresa, els musulmans exerciren durant gairebé cent anys una influència política-administrativa, social i cultural -és a dir, també lingüística- més o menys intensa sobre la població que abans de la dècada del 710 havia estat dominada pels visigots.

Des del 795 i el 801, quan les guarnicions musulmanes de Girona i de Barcelona, respectivament, sucumbiren davant l'embat dels exèrcits comanats per Lluís *el Piadós*, fill de Carlemany, aquesta influència directa que havien exercit els musulmans als esmentats territoris, als quals cal afegir-hi els territoris d'Osona i de Bages, deixà el lloc a una altra de franca. Tanmateix, la influència musulmana no desaparegué, sinó que seguí durant força segles encara.

Malgrat la pèrdua del poder, les relacions humanes foren encara molt fluïdes i intenses, a tots els nivells -comercial, polític, militar, ...-, entre els musulmans i els diversos pobles veïns de l'àrea romànica.

La influència de l'àrab és demostrable en el català, com en les diverses llengües neollatines aleshores en procés de formació, que hi estigueren en contacte directament o indirecta.

Aquest fenomen de confluència lingüística afecta sobretot els noms de persona, però també -si bé en menor mesura- els noms de lloc, i s'estén al lèxic comú als documents de l'època, redactats encara en llatí.

La llengua com a element de relació humana ens pot donar moltes explicacions a l'hora de formular teories sobre les relacions històriques de les nostres llengües i cultures amb la llengua i la cultura dels musulmans, terme que inclou els àrabs i molts altres pobles que arribaren amb ells, especialment els berbers, més o menys arabofons.⁵⁷

1.3.8.1 Dificultats de la lingüística àrab

El camp de la lingüística àrab en relació amb les llengües romàniques és tan difícil com el mateix fet de la transmissió entre llengües tan diferents: les romàniques tenen set o vuit vocals, mentre l'àrab en té tres, que es matisen d'acord amb el context; les romàniques tenen uns deu fonemes aliens a l'àrab i aquest en té dotze d'aliens a les llengües sorgides del llatí.

La principal dificultat heurística de les minses traces que es documenten en el Diplomatari ha estat

⁵⁷ EN-NEHARY, Fatima: *Les Musulmans du Moyen-Âge dans les Pyrénées-Orientales*. Mémoire inédite, dirigée par M^{me}. Randi Deguilhem. Aix-en-Provence: Université d'Aix-en-Provence, année académique 2010-2011

la mediocre coneixença de la lingüística àrab entre els especialistes d'Espanya i Portugal.⁵⁸ Aquesta realitat ha obert el camp a més d'un "entès" que ha començat a detectar i resoldre les etimologies àrabs dels nostres texts antics, actuant amb precipitació i amb ingenuïtat (mera semblança de significats o de formes), sense sistema, i, sobretot, equivocant-se de font. La font primera, ineludible, ha de ser l'àrab andalusí, és a dir, aquell estat de llengua que ens va arribar amb uns invasors procedents de llocs i d'èpoques diferents; no pas l'àrab antic o el clàssic o el neoàrab; i cal no menystenir el paper que van tenir en aquest estat de llengua des dels berbers fins a les mainades morisques. Tampoc no s'ha de menystenir, és clar, l'opinió dels especialistes, com passa sovint amb certes publicacions, fins i tot d'altíssimes institucions.

La metodologia dels especialistes⁵⁹ contempla, entre molts d'altres aspectes: la fonètica, amb les complexitats diacròniques dels dialectes àrabs i de les llengües receptores; la semàntica; la documentació escrita i la seva transmissió; l'estudi d'altres llengües o àrees relacionades; i la recerca dels ètims més enllà de l'àrab mateix, en l'arameu, persa, grec, egipci, sud-aràbic, etc. La nostra *rajola*, per exemple, és una metàtesi (canvi de posició de sons) de l'andalusí *lajúra*, que és evolució del mot àrab clàssic, el qual prové del sumeri a través de l'accadi i l'arameu.

1.3.8.2 L'antroponímia

En la documentació catalana dels segles IX-XI és corrent documentar esclaus sarraïns anomenats pel nom personal. Si la pertinença d'aquests captius al col·lectiu àrab o musulmà és indubtable, en altres situacions no és tan clar que hagin de ser necessàriament musulmanes les persones que el duen, si creiem, com sembla mostrar la documentació, que el destí dels musulmans als comtats catalans, sembla que majoritàriament capturats per les hosts cristianes, era la seva reducció a la captivitat i a l'esclavatge.

Malgrat aquesta certesa, el rastre antroponímic musulmà també pot obeir a altres causes.

Nuredí

En un document de finals del segle X referent al terme de Vilomara, alhora del terme del castell de Rocafort, al territori manresà de la vall de Nèspola (327, donació pietosa -982, octubre, 21-), documentem un nom tan "islàmic" com el de Nuredin [literalment, la 'llum de la Religió' (islàmica), evidentment]. No es tracta d'un esclau, sinó d'un home lliure que disposa d'una terra (*terra de Nuredino*). Una hipòtesi que ens sembla força plausible és que es tracti d'un esclau sarraí -és a dir, musulmà- convertit al cristianisme i alliberat, que hagi conservat malgrat tot el seu nom.

Alazalmus

El segon antropònim àrab documentat, si bé segurament molt deformat, és *Alazalmus*, que llegim en l'expressió *centum mancosos de auro de Alazalmus obtimo* d'un empenyorament fet al comtat de Berguedà, al terme del castell de Coaner, als molins Sobirans, la darrera dècada del segle XI (1233, empenyorament -1094, març, 28-).

El llibre clàssic de Joaquim Botet i Sisó sobre les monedes catalanes (vegeu la bibliografia sobre

⁵⁸ SOLÀ, Joan: "Els àrabs i nosaltres" al diari *Avui* (17/2/2000)

⁵⁹ CORRIENTE, Federico (1999): *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid: Gredos, 589 p.

les obres de referència), on recull també la musulmana, documenta nombrosos casos de sobirans àrabs que empren títols, amb els quals són conegudes llurs emissions monetàries. Així doncs, *Alazalmus* hauria de ser l'adaptació -incloent-hi una veritable transformació, que fa difícil la seva identificació- del nom del sobirà que havia fet batre la moneda.

No sembla plausible la hipòtesi segons la qual el mot té a veure amb la pràctica habitual de retallar les monedes de valor més elevat. Segons aquesta interpretació, *alazalmus* voldria dir, 'peça de moneda retallada', moneda obtinguda per fraccionament d'una altra. Aquest és un cas exemplar del repte que suposa per a l'historiador occidental i, en particular, hispànic la lingüística àrab i, molt especialment, l'andalusina, a través de la qual fou adaptada al llatí.

1.3.8.3 La toponímia

Tot i que residual, la toponímia àrab ha deixat rastres en alguns sectors de la geografia per on s'estengué gran part del patrimoni de Sant Benet de Bages, entre el vessant oriental de la vall del Llobregat i les valls -Coaner- i les serres -Castellar, Castelltallat, ...- a ponent del Pla de Bages que encerclen les terres altes de la Segarra (que no s'ajusta a la comarca actual, sinó que és centrat per l'altiplà de Calaf).

Almenara i Mussa són, entre d'altres, topònims vius actualment als territoris que havien format part de la Marca, si bé no els documentem en el Diplomatari de Sant Benet de Bages.

El primer és un antic lloc -amb l'església de Sant Jaume- dels plans de la baixa Segarra, més enllà de Fillol (Sant Martí de Tous, comarca d'Anoia) i a les envistes del castell d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt, Baixa Segarra, comarca de la Conca de Barberà), ben significatiu en un escenari d'ofensives i contraofensives, on la funció de guaita era primordial. El mot àrab *al menara*, traduït en català és 'el far', assimilat a qualsevol construcció o torre que s'hi assemblés.

El segon el trobem en dos noms actuals: la font de Mussa, a Miralles, i la riera de Mussa, al coll de la Panadella. Aquest curs d'aigua, un dels diversos que constitueixen la capçalera del riu Anoia, i el més occidental, neix al vessant oriental del coll de la Panadella (correctament Penadella), divisòria d'aigües dels rius Llobregat i Segre. En el món àrab hi ha nombroses valls anomenades *uadi Mūsà*. Una de les més famoses és la que hi ha al Nègueb (HaNegev, al sud del mar Mort), prop del *gebel al Arun* ('muntanya d'Aaron'), on segons la tradició hi fou enterrat Aaron, gran sacerdot i germà gran de Moisès, en àrab *Mūsà*.⁶⁰ Posteriorment la *s* sonora (*Mūsà*) s'hauria ensordit (*Mussa*), com efectivament passa en català: *Mūsà ibn Nusayr*, conegut com a *Moro Mussa* -el general àrab que conquerí el nord del Magrib i, el 711, la península Ibèrica-.

Almuzara

Pel que fa als topònims documentats, el d'Almuzara és el primer que documentem, des de l'any 1012 (Doc. 677) i els anys 1026 (Doc. 870) i 1063 (Doc. 1147), al vessant oriental del riu Llobregat, límit dues vegades centenari de la Catalunya Vella. S'hi mantingué després de la conquesta comtal primerenca, la de Guifred *el Pilós* i els seus fills, a cavall dels segles IX i X. Aquest testimoni té, tanmateix, un immens valor històric.

⁶⁰ BUENACASA, Carles (2011): *La primera gran expansió àrab vers Occident: l'esplendor de la Petra nabatea*. [conferència pronunciada el dijous, 3 de febrer de 2011 (Barcelona, Caixa Fòrum)]: "La vall fluvial (uadi) on es troba la capital del regne nabateu, Petra, tota envoltada de muntanyes, és anomenada Uadi Musa (o Uadi de Moisès) perquè es creu que allà fou on Moisès va colpejar la roca amb la seva vara i va brollar una font durant l'èxode del poble jueu pel desert (Èxode, 17, 1-7)" [p. 1 del text de la conferència, facilitat pel mateix autor].

El topònim l'identifiquem amb el mas i església de Sant Pere màrtir de Mussarra, a l'actual municipi de Monistrol de Calders, al límit entre el comtat d'Osona, a l'est, i el de Manresa, a l'oest, al qual va ser inclòs. El mot àrab *al muzar* -que és masculí i comparteix l'ètim *zara*, 'visitar', amb *al mazar*-significa 'el santuari', un lloc de pelegrinatge.

No té res a veure, a part de l'origen lingüístic, amb un altre topònim, la Mussara, que prové de *màsser*, 'premsa d'oli', i que a diferència d'aquell és femení, tant en àrab com en català.

Tota la conca mitjana del riu Llobregat -i el riu Calders en forma part-, tenia ja una gran tradició monacal cristiana, que la toponímia ha conservat en els diversos 'monistrol' existents (Monistrol de Montserrat, Monistrol de Rajadell, Monistrol de Calders, ...). La conquesta i establiment àrab, que durà uns dos-cents anys, no féu sinó seguir una tradició probablement ancestral a redós de la muntanya de Montserrat. Tanmateix, *almuzara* remet a un lloc de culte islàmic, ben diversament al topònim *kanissa*, que significa una església o una altra construcció religiosa de culte cristià, d'on prové el topònim Conesa, que trobem -si bé no documentem al Diplomatari- a l'altre extrem del comtat de Manresa, a l'Alta Segarra, a la rodalia de Santa Coloma de Queralt.

El documentem endues ocasions més, els anys 1026 i 1063 (Docs. 870 i 1147).

Zenad

A la darrera dècada del mateix segle XI, en el document que ja hem vist que fa referència a la vall de Coaner, que aleshores formava part de la zona d'expansió del comtat de Berguedà, prop de la Marca (1233, empenyorament -1094, març, 28-), a més de trobar-hi el nom deformat (Alazalmus) amb el qual els catalans coneixien l'emir a qui es devia la moneda d'or esmentada (mancusos), hi trobem probablement un topònim originat en un antropònim. Es tracta de la *tore de Zenad*, segurament una torre de guàrdia -versió cristiana de les almenares musulmanes- relacionada amb el castell de Coaner, que com hem dit era un dels castells fronterers del comtat de Berguedà, al nord de la serra de Castellatllat, que feia de límit amb el comtat de Manresa.

La hipòtesi que proposem és que el nom deriva de la confederació de tribus berber dels *zenāta*,⁶¹ bé directament o mitjançant un antropònim, que hauria donat nom a un lloc que, en ser-hi construïda la torre, l'hauria adoptat.

1.3.8.4 El lèxic

En la documentació contemporània, com l'inventari dels béns d'Arnau Mir de Tost, vescomte d'Àger, abans d'emprendre el pelegrinatge a Sant Jaume de Galícia, efectuat el 1071, el lèxic àrab es redueix a noms de teixits i certs objectes de luxe d'importació, els quals no s'havien adaptat al català. Aquesta manca de lèxic àrab és la que manté, a la baixa, el *Diplomatari de Sant Benet de Bages (898-1123)*.

Alcuba

El lèxic àrab que es troba en els documents del *Diplomatari* podríem dir que és absent si no fos per dos únics mots. El primer és *alcuba*, que si bé normalment té el significat de 'volta', en la

⁶¹ BRAMON, Dolors (1980 -1ª ed.-): "zenāta", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15, p. 820.

publicació del testament del cavaller Maier, datat la tercera dècada del segle XI (doc. 956 -1032, octubre, 29-) probablement es tracta d'una 'tenda de campanya',⁶² bé moble escaient entre les pertinences d'un cavaller del segle XI, que es guanyava la vida guerrejant a la Marca, on tenia part de les seves propietats.

Alcuba és, d'altra banda, un mot totalment assimilat a la cultura catalana medieval, com demostra l'existència d'aquest nom en forma de topònim al terme de la parròquia de Sant Pere d'Ègara (Terrassa, comarca de Vallès Occidental),⁶³ si bé en la llengua actual el mot *alcova* -que deriva d'*alcuba*- té el significat molt precís de 'cambra'.

1.4 Conclusió

Aquesta tesi sobre la fundació i la formació del patrimoni del monestir benedictí de Sant Benet de Bages aporta una mirada més profunda dels aspectes relacionals intraterritorials i extraterritorials i un coneixement més intens dels aspectes socials, polítics, econòmics i materials, culturals i lingüístics dels comtats catalans dels segles IX-XII.

L'antic Principat de Catalunya és una de les nacions europees que ha conservat més documentació medieval original anterior al segle XII, amb grans diferències respecte no només a la quantitat i diversitat temàtica en el contingut sinó també a la qualitat en la seva conservació, en comparació amb la d'altres nacions molt més grans i potents actualment.

En bona part, aquesta documentació ha estat editada i, molt més encara, utilitzada pels investigadors de la història medieval catalana i europea. Però un conjunt molt important, el del monestir de Sant Benet de Bages, restava encara inèdit.

L'edició crítica de 1.268 documents des de l'any 898 fins l'any 1123, això és, un període de 225 anys de l'època comtal catalana, permetrà de posar a disposició de l'investigador i del públic en general la documentació medieval més antiga d'aquest fons, fins ara en gran part inèdita, d'un dels monestirs benedictins més importants dels comtats catalans: Sant Benet de Bages.

La informació que aporten aquests documents se suma a la de les col·leccions de pergamins - originals, còpies o trasllats- d'altres institucions eclesiàstiques i laiques que els darrers anys han estat editats a Catalunya, Rosselló, País Valencià, Balears i fins i tot a Aragó i Occitània, que tenen molt a veure amb la història medieval catalana.

L'investigador i el lector en general hauran copsat que l'època que tracta la tesi *El monestir de Sant Benet de Bages. Fons documental: identificació, edició i estudi. Segles X-XI* representa per a Catalunya l'inici de la seva projecció peninsular i internacional, que assolirà els primers grans resultats el 1148 amb la conquesta de Tortosa i el 1149 la de Lleida, Fraga i Mequinensa, seguit de la unió dinàstica amb el regne d'Aragó, el segle següent amb les conquestes ja conjuntes de Mallorca, València i Sicília, i que arribarà al seu punt àlgid el segle XIV amb la culminació de l'expansió mediterrània fins a l'Orient, amb l'empresa dels almogàvers.

⁶² BASSOLS DE CLIMENT, M. - BASTARDAS [I PARERA], Joan [dirs.] (1986), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, ab anno DCCC vsque ad annum MC. Conditum ab M. Bassols de Climent. Conficiendum curavit Iohannes Bastardas: Barcinone MCMLX - MCMLXXXV.* Barcelona: Universidad de Barcelona - Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals. Vol. I (A - D) [Fasc. 1 - 9], p. 79 i 80.

⁶³ AHCT, Pergs. III-12 i I-182 (PUIG, 1995a -vegeu a la bibliografia de fons publicats-, Docs. 220, p. 503 i 504, i 221, p. 505 i 506).

Els fonaments d'aquest engrandiment nacional i d'aquesta expansió territorial cal cercar-los en la colonització agrària i militar dels segles X i XI, en el que hi tenen un rol primordial els monestirs benedictins, creats pels mateixos comtes o, en el cas del monestir de Sant Benet de Bages, pels seus col·laboradors més directes, l'alta noblesa formada per vescomtes i veguers, sempre amb l'assessorament dels bisbes i el patrocini dels levites i altres eclesiàstics, que finalment formen part de les mateixes famílies i grup dominant de la societat. En el cas de Sant Benet, el bisbe Guisad d'Urgell hi tingué un rol decisiu. Guisad fou present en els actes importants preparatius de la fundació i viatjà a Roma amb el comte Borrell per aconseguir l'aprovació papal definitiva. Pertanyia a la família vescomtal d'Osona: era germà del vescomte Guadall i, juntament amb aquest, nét de Ricarda, la segona esposa del veguer Sala -ella mateixa vídua d'Alienard, vassall del comtes de Besalú-, els veritables fundadors del monestir.

El grup selecte, capdavanter políticament, de la societat catalana que hem esmentat no podia dur a terme els projectes de colonització agrària i d'expansió territorial sense la col·laboració dels pagesos i dels militars. Uns i altres eren empesos vers la frontera dels comtats per assegurar-ne l'estabilitat.

El monestir segueix les passes de tots ells i, dins l'engranatge de legitimitat política que representen els comtes de Barcelona, Girona i Osona-Manresa, que gaudeixen de potestat reial, garanteix la continuïtat d'aquestes colonitzacions fetes a costa dels musulmans d'Espanya, incloent-les en els comtats catalans, cristians, que malgrat el nom i la multiplicitat tenen la mateixa condició legal que un regne, integrat en el conglomerat polític de l'imperi franc carolingi.

El monestir mateix va ser fundat en terres arrabassades als musulmans feia unes dècades, en un indret estratègic i amb una càrrega històrica importantíssima: la vall mitjana del riu Llobregat, al límit més que centenari entre la Catalunya Vella, la dels primitius comtats, a llevant, i la Catalunya Nova, els territoris conquerits als musulmans al llarg de dos segles, a ponent.

Els documents ens proporcionen diverses informacions: des del camp de la lingüística –i aquest ha estat un interès primordial i força nou d'aquesta tesi-, els documents ens permeten d'identificar els principals trets i les tendències que fan del llatí emprat un llatí diferent del llatí normatiu clàssic, alhora que ens mostra el lèxic i la gramàtica catalanes que conviu amb el redactat llatí, la llengua amb què foren redactats els documents.

Excepcionalment, la llengua catalana era emprada en alguns documents sense valor probatori, com una llista de planys o *querimonia* de l'any 1034.

Els catalans actuals podran entendre paraules i expressions genuïnes com: *ratelons de canam*, *capdel de lana*, *fromagge*, *mig*, *farina*, *cols*, *plenasmans*, *calzes noues blanches*, *VI parels de cuiram*, *capa alborarl*, *touello*, *scudella* i *liures*.

Els documents ens permeten de tractar extensament tant la llengua llatina, la llengua que empraven els escriptors, sempre clergues, per a redactar els documents, com la llengua catalana, que parlava el conjunt de la població, i llurs influències mútues i, esporàdicament, com altres llengües amb les quals tenien contacte, especialment la llengua àrab. Potser la manca de vocalisme gràfic en alguns texts és una influència d'entre les que, de ben segur, exercia en la llengua dels parlants romanços.

Una altra tasca que ens hem proposat ha estat la d'identificar i interpretar correctament els topònims que hi surten, que són moltíssims. Alguns ens aporten indicis onomàstics molt significatius

d'aquesta presència anterior musulmana a l'indret, noms relacionats amb les pràctiques de culte islàmic (Almuçarra), la defensa (Almenara) o la pertinença ètnica a un dels principals grups tribals procedents del nord d'Àfrica (Zenad).

Altres topònims ens proporcionen informació que prova les relacions intenses amb el nord ultrapirinenc (Montdony/Montdó, Rocafort).

Aquest aspecte de les relacions històriques transpirinenques, que abastaven tots els aspectes de les activitats humanes -no tan sols a nivell lingüístic, cultural i de les relacions humanes, sinó també polític, eclesiàstic i militar, per exemple- fou possible gràcies al mapa polític de l'època, en el qual els Pirineus no eren una frontera política sinó una frontissa de comunicació entre dos pobles amb molts vincles.

La mateixa comtessa Ermesenda, que va tenir un paper polític de primer ordre durant tres generacions, i que a més tingué molt bona relació amb l'abat Ràmio (1002-1032), pertanyia a la família comtal que governava a Carcassona, origen de la casa comtal que governava els comtats de Barcelona, Girona i Osona-Manresa, al darrer dels quals radicava el monestir de Sant Benet de Bages.

Des del camp pròpiament històric, la documentació editada ens dibuixa els dominis territorials i castrals d'algunes de les principals famílies nobles feudals, ja al segle XI, que s'estenien amb una perfecta seqüència de continuïtat entre les diòcesis i els comtats de Carcassona i Narbona i la Conca d'Òdena, a la vall de l'Anoia, fins al punt que és difícil la seva adequada localització, degut a la semblança lingüística i a l'homonímia.

En quan al domini patrimonial de Sant Benet de Bages, hem vist com l'eix vertebrador, que inicialment se situava als comtats de la Catalunya Vella, especialment els de Besalú i el doble comtat d'Osona-Manresa, al llarg del segle XI pren com a guia el riu Llobregat i d'allà es mou vers ponent, a les terres frontereres dels comtats d'Osona-Manresa, a la Marca, és a dir, les terres que progressivament seran arrabassades als musulmans d'Espanya.

La progressió de les donacions i de la presència del monestir en aquesta gran regió del centre de Catalunya que s'anomena Segarra, que de les terres altes del marge dret del Llobregat s'eixampla vers les terres baixes de valls i planes de ponent, en contacte amb l'extens Pla d'Urgell -que arriba fins al Segrià-, alhora que s'expandeixen els comtats que hi tenen una franja de Marca -els d'Osona-Manresa, Cerdanya-Berguedà i Urgell-, fa evident que una de les raons de la fundació, a més del servei a la població que d'antic habitava el seu entorn, fou sens dubte el de suport a la colonització i conquesta, com a cap de pont en un lloc d'importància militar cabdal com era el tram del riu Llobregat equidistant entre el massís de Montserrat, al sud, i la fortalesa de Cardona, al nord, extrems que ja havien estat conquerits i inclosos prèviament sota domini cristià a finals del segle IX, a l'època del comte Guifred.

Finalment la documentació ens proporciona una informació extraordinària de la vida quotidiana, de les cases i els estris, els animals i els conreus, la producció autòctona i els béns objecte de comerç dels habitants dels territoris sobre els quals el monestir hi exercí una influència directa.

2. EDICIÓ

Per a la transcripció dels documents del *Diplomatari de Sant Benet de Bages (898-1123)* hem seguit les recomanacions de l'*École des Chartes*, que trobem expressades al manual *Diplomatique médiévale* de Guyotjeannin *et alii* (vegeu la bibliografia diplomàtica).

Els documents es presenten per ordre cronològic i són numerats successivament segons aquest ordre.

L'edició de cada document consta del número d'ordre corresponent, la data, el regest, l'aparat de referències documentals i bibliogràfiques, les anotacions dorsals si n'hi ha, la transcripció i l'aparat crític i de notes al text.

2.1 La datació

Sota el número d'ordre, al marge superior esquerre del text, donem la data del document reduïda al còmput cronològic actual, amb expressió de l'any, el mes i el dia. Als documents no datats o amb clàusules cronològiques alterades (d'origen o per mal estat de conservació del document), ha calgut donar-los una data aproximada i hem procurat justificar la nostra datació al comentari introductori. Les dates imprecises s'han ajustat al màxim, mitjançant dades internes i externes relacionades mb el document en qüestió i la incorporació al *Diplomatari* d'aquests documents s'ha realitzat per ordre d'imprecisió creixent. Les dades cronològiques reduïdes que no consten als textos conservats es presenten entre claudàtors. Es fa constar també el lloc d'expedició dels documents que presenten data tòpica.

Quan el document s'ha conservat en una còpia antiga, en pergamí, sota la data original es consigna la data de la còpia que es publica, si més no, aproximativament.

Pel que fa als criteris de reducció al còmput actual, vegeu més amunt l'apartat sobre cronologia.

2.2 El regest

Sota la data es presenta el regest, és a dir, un resum del contingut dispositiu o probatori del document. Als documents transaccionals, que són la majoria i presenten una forma dispositiva, el regest consigna en estil subjectiu l'autor de l'acció jurídica documentada, el seu destinatari, el verb dispositiu i una síntesi de les disposicions concretes.

Els regestos no recullen les afrontacions.

Els topònims, que s'han identificat en la seva totalitat, van acompanyats dels noms del municipi i la comarca actuals als quals pertanyen.

Pel que fa a les versions catalanes dels noms propis, tant de persona com de lloc, hem procurat millorar justificadament les que ofereix l'obra *Catalunya carolíngia*, volum IV. *Els comtats d'Osona i Manresa* (Barcelona 1999), editada per l'Institut d'Estudis Catalans i dirigida per Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó. Ho hem fet tenint en compte els estudis filològics, sobretot de P. Aebischer i Moll, i les pròpies observacions, contemplant sempre els criteris de coherència i cronologia, d'acord amb l'evolució i les supervivències actuals. Tot i que ha estat un treball feixuc, pensem que ha valgut la pena i que en el futur les transcripcions proposades puguin ser reconegudes i emprades en les transcripcions de textos medievals.

En el cas dels testaments i les seves publicacions, es recullen exhaustivament les disposicions que afecten directament el monestir de Sant Benet de Bages, mentre la resta del text dispositiu s'exposa d'una manera més genèrica i amb indicacions orientatives segons l'interès que pugui tenir en relació al context històric d'aquell.

2.3 Referències documentals i bibliogràfiques

Les referències documentals i bibliogràfiques, sota el regest, aporten les fonts conservades del document, manuscrites i publicades, que hem procurat no sintetitzar excessivament, i que de totes maneres són referenciades de forma del tot completa al capítol on es presenten les fonts del Diplomatari.

Quan no es localitza un document original però se'n coneixen, en canvi, una o més còpies, coetànies o posteriors, publiquem per ordre les diverses versions, consignant a l'aparat crític les variants entre els textos.

Els pergamins originals s'indiquen amb la lletra O, i les còpies i/o trasllats, si n'hi ha, amb les lletres A, B, ... Amb lletra minúscula: a, b, ... i així successivament, s'indiquen els treballs historiogràfics publicats que tracten aquests documents.

Els textos que no s'han conservat porten la lletra que els correspon entre claudàtors.

Rere la lletra corresponent, s'addueix el tipus de text (original, trasllat, còpia autèntica, còpia simple, ...), la data de la redacció, la localitat i el dipòsit d'arxiu on es conserva, la signatura actual, l'antiga si s'escau, i el text que n'és la font directa, és a dir, que quan cal indicar la procedència d'una versió, la lletra del document que ha servit de base s'adjunta darrere la preposició llatina *ex*.

A continuació s'aporten les notes dorsals, a les quals s'atribueix una datació al màxim de precisa possible.

2.4 La transcripció dels documents

Totes les transcripcions han estat fetes personalment a partir dels textos originals, o, en el cas de no haver estat localitzats, de textos succedanis. A més, s'ha efectuat una doble revisió per tal de garantir una transcripció estrictament literal dels textos.

Els documents han estat ordenats cronològicament, amb un número correlatiu d'ordre en xifres àrabiques que és el número de referència del document.

Sempre que ha estat possible hem expressat la data en anys, mesos i dies. Quan la data no és segura, apareix entre claudàtors. La datació s'ha fet segons el còmput actual.

Hem presentat els documents seguint els criteris actuals i de manera unificada.

Hem respectat la disposició del document, sense respectar el canvi de línia, tot i que hem transcrit en paràgrafs diferents, seguit d'un comentari sobre l'estat de conservació actual i les anotacions escrites al dors del pergami, sovint resums del contingut i sigles de les classificacions de què ha estat objecte. A continuació, en minúscula, hi ha les transcripcions que s'han editat (a, b, c, ...). També hi hem inclòs la bibliografia, que tot i no contenir la transcripció del document se cita i en permet la localització.

La transcripció dels documents, escrits en llatí, són fidels a l'original. Hem seguit els criteris actuals pel que fa a la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules, i hem respectat les consonants dobles.

Les abreviatures han estat desenvolupades sense assenyalar les lletres reemplaçades.

Com és obvi, hem procurat respectar el text original (per exemple l'ús de les *e* caudades), incloses les grafies errònies no esmenades. Així, els espais en blanc, els mots ratllats, les rectificacions de traços i les grafies errònies esmenades apareixen indicats en nota al peu del document, proposant les que considerem correctes. També s'indiquen en nota al peu del document els mots sobreescrits o afegits entre línies i els que han estat subratllats, ...

La puntuació aplicada és sòbria i sistemàtica, basada en els criteris actuals sobre puntuació de textos llatins. Hem regularitzat l'ús de majúscules, que emprem només per a noms propis i en casos com els apel·latius de la divinitat (*Deus, Dominus, Trinitas*), les festes, els gentilicis (quan es refereixen a institucions), i *Sanctus/Sancta* quan es tracta de l'advocació d'una església o altar.

Les lletres *u* i *v* són transcrites segons el valor vocàlic o consonàntic, respectivament, que tenen, i es regularitza, en general, la separació de mots, però es mantenen algunes vacil·lacions que poden reflectir una evolució ortogràfica, en casos com “Monte Petano” / “Montepetano”, “in antea” / “inantea”, “in propter” / “inpropter”. També s'indica en nota el trencament de mots a final de línia. Les citacions textuais dins els documents, generalment de passatges bíblics o referències legals provinents de la Bíblia o el *Liber iudiciorum* es posen entre cometes per tal de facilitar-ne la identificació.

Totes les abreviatures han estat resoltes tenint en compte l'ortografia de l'època i les variants pròpies de cada escrivà, fins on ha estat possible. S'ha mantingut, però, la grafia dels numerals tal i com apareixen al text. S'ha tingut en compte, a l'hora de transcriure-les, les diverses variants del *signum* de les subscripcions.

Les lletres o les parts del text que s'han perdut o són il·legibles actualment per l'estat de conservació del document s'han inclòs entre claudàtors: [...]. Les reconstruccions s'han fet amb una confrontació prèvia dels criteris ortogràfics i compositius emprats pel respectiu escrivà o que són propis de l'època, sempre després d'haver esgotat les possibilitats de lectura, sovint amb l'ajuda de làmpada de llum ultraviolada, tot esperant que en el futur es puguin llegir mitjançant l'ús de sistemes més sofisticats.

Pel que fa als fragments que no han pogut ésser refets, se n'indica el nombre probable de lletres mitjançant dues xifres separades per una / i la longitud de la part afectada indicada en centímetres o mil·límetres.

Indiquem entre < > les lletres o mots reintegrats que manquen per oblit clar de l'escrivà: “ipsa<s> uineas”.

La majoria de documents es presenten amb el text pròpiament dit en un sol paràgraf, i s'obren nous paràgrafs per a la clàusula cronològica, les subscripcions i la cloenda d'el'escrivà. Només en alguns documents de caràcter especial o molt llargs hem dividit el text en dos o més paràgrafs -procurant coincidir amb la forma de presentació original- per tal de facilitar-ne la consulta (núm. 211).

El regest comença indicant el tipus de document i segueix amb un resum ampli del contingut del document. En el cos, escrit amb cursiva, s'aporta la major quantitat de dades possible.

A la taula de tradició, situada sota el regest, apareixen les dades arxivístiques. Trobem els originals (O, [O] si és original no localitzat) i les còpies posteriors (B, C, ...), que sovint són regests,

circumstància que s'indica. A la signatura hem indicat l'arxiu on es conserva, si és original o còpia, les mides del pergamí (alçada per llargada en mil·límetres). Hem transcrit en diferents paràgrafs la data, els atorgants, els testimonis i l'escrivà, i en els documentst més llargs hem separat el text en paràgrafs. No s'indiquen els folis ni els número de línies.

Pel que fa als signes que acompanyen les signatures s'ha transcrit per SSS. Quan correspon al *subscripsit*, i un asterisc situat al darrere d'una signatura indica que és autògrafa.

3. ANNEXOS

3.1 Abreviatures i sigles utilitzades

AAM *Arxiu de l'Abadia de Montserrat*
ACA *Arxiu de la Corona d'Aragó*
ACB *Arxiu Capitular (de la catedral) de Barcelona*
AAC *Arxiu Abacial de Cardona*
ACV *Arxiu Capitular de Vic*
ADB *Arxiu Diocesà de Barcelona*
ADC *Arxiu Ducal de Cardona, Madrid*
ADG *Arxiu Diocesà de Girona*
AEV *Arxiu Episcopal de Vic*
AHCM *Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa*
AHCT *Arxiu Històric Comarcal de Terrassa*
AHN *Archivo Histórico Nacional, Madrid*
ARTEM *Atelier de Recherche sur les Textes Médiévaux*
BEC *Bibliothèque de l'École des Chartes, Paris*
BC *Biblioteca de Catalunya, Barcelona*
BCECB *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*
BnF *Bibliothèque nationale de France, Paris*
CSIC *Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Delegacions de Madrid i Barcelona*
GMLC *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, CSIC, Barcelona*
IEC *Institut d'Estudis Catalans, Barcelona*
MGH *Monumenta Germanica Historica*
UAB *Universitat Autònoma de Barcelona*
UB *Universitat de Barcelona*

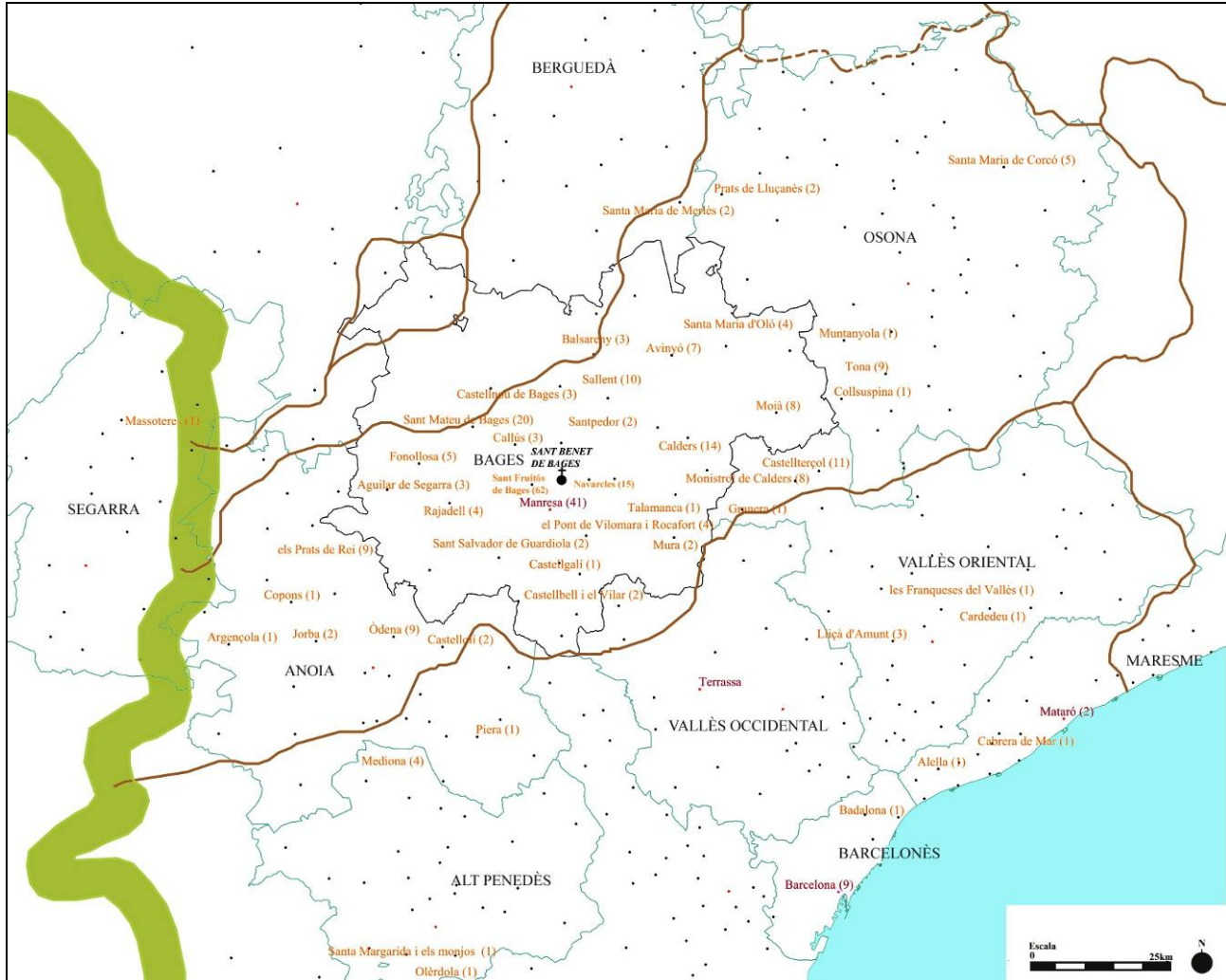
col. *col·lecció*
coord. *coordinador*
dir./dirs. *director/directors*
ed./éd. *editor/éditeur*
fasc. *fascicle/fascicles*
imp. *impremta*
là m./lám. *làmines/láminas*
Mass. *Massachusetts, estat dels Estats Units d'Amèrica*
NC. *North Carolina, estat dels Estats Units d'Amèrica*
p. *pàgina/pàgines*
pbre. (català) *prevere (en català normalitzat)*
pbro. (castellà) *presbítero*
r. *recte*
s. n. *sense numeració de full*
t. *tom*
Taf. *Tafel (alemany) = làmina*
top. *topogràfic*
v. *vers*
vol./vols. *volum/volums*

3.2 Mapes

Mapa 1: Implantació i principals propietats de Sant Benet de Bages s. X-XI en el conjunt dels comtats catalans






Mapa 2: La distribució del patrimoni de Sant Benet de Bages vers l'any 1010 segons la divisió comarcal actual



Font: elaboració pròpia

LLEGENDA

	Límit comtat
	Límit comarcal actual
	Frontera amb els territoris de sobirania musulmana
Piera	Castell / parròquia
Mataró	Capital
(6)	Número de propietats
ANOIA	Nom comarca actual

Mapa 3: Transposició de topònims entre el comtat de Besalú i el comtat de Manresa. Una proposta



Font: elaboració pròpia

Mapa 4: Topònims àraboberbers segons la situació de la frontera vers l'any 1010



Font: elaboració pròpia

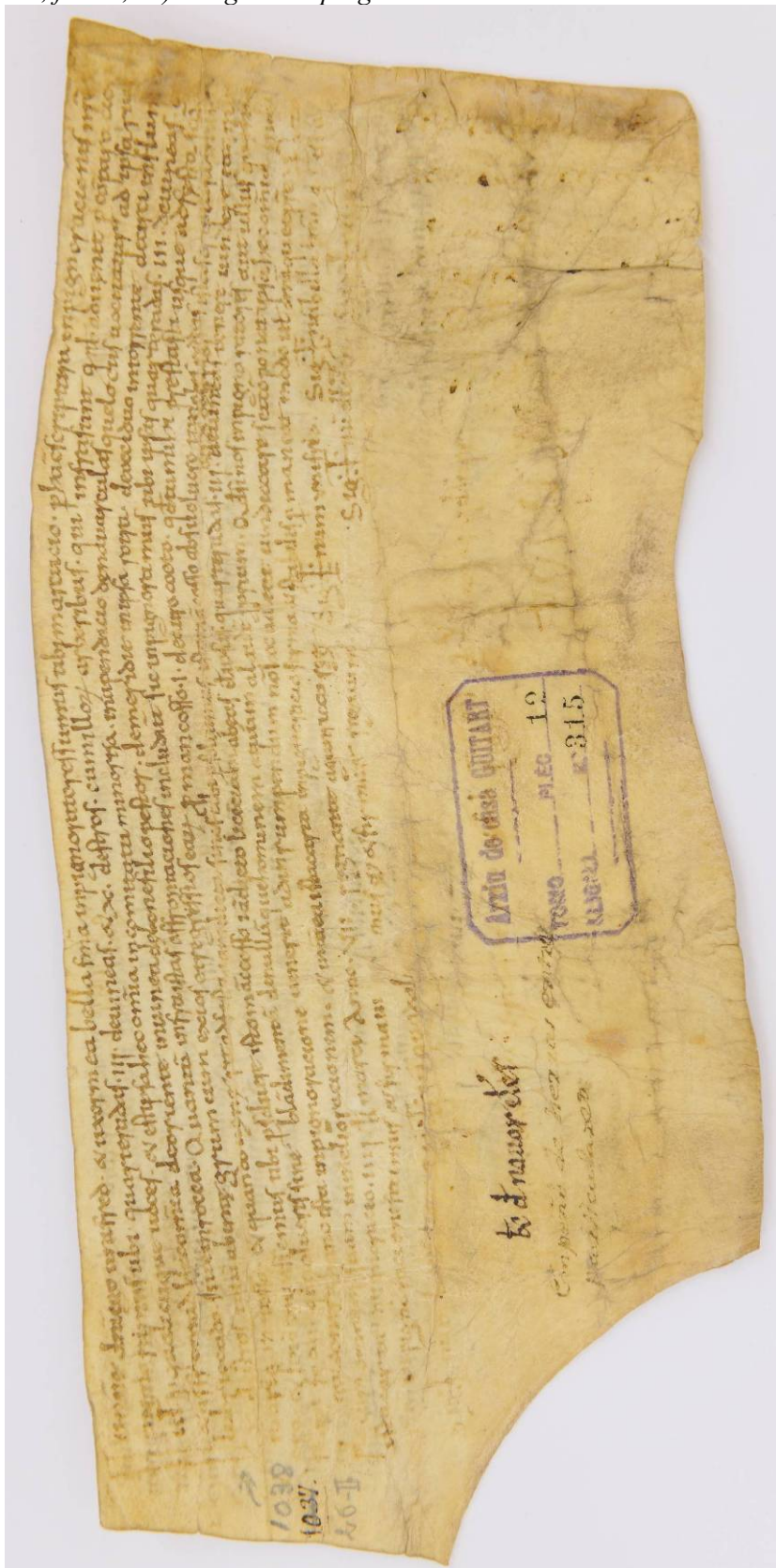
Doc	Topònim	Localització	Any
327	<i>terra de Nuredino</i>	el Pont de Vilomara i Rocafort	982
1149	<i>tore de Zenad</i>	Coaner (Sant Mateu de Bages)	1094
678	<i>Almuzara</i>	Sant Pere de Mussara (Monistrol de Calders)	1012

Document 966 (1033, desembre, 25). Original en pergami.

In nomine domini Amen. Vindictores sumi tibi onofred. Impatore p hac scriptura vindicionis nre vindim
 tibi quar teni dca illi de uinea & x. d. d. d. q. in sra sra. Quinto aduentu p oplanacione ad adme adalura p m m
 de omni sive p quali cum uoc. Et est hec omnia in comitatu muno rifa ut in apenacio d non arculas q hoc uocet ad p r o r t a . d s s o n t a t
 hec omnia de oriente in uinea & bonofilia p e s t o r . de meridie in ipsa r o r t a . de occiduo in p r e n t e . de uero in s t r u m . p r o r t a t s i u e m r o r t a t
 de uen tu m f e a s . a f f r o n t a c i o n e s i n c l u d u t s i e u i n d i m t a b i i p s a s q u a r t e r a d e s . i l l . d u i n e a & t a m p l i s q u a n t u i b i d e a b e m i u t h o r t a
 t a r e d e b e m t o r u a b i n t e g r e c u e x i o s r e g r e s s i o n a r i p p t e p e a i m a n c o s a t a . i . s y d e s . i l l . e s t m a n i f e s t u . q u e u e r o p d i c t a
 h e c o m n i a d e n r o u i r e i n t u o t r a d i m d n o o p o t e s t a t e l i b e r u a b e a s p o t e s t a t e . I t s i n o s u i n d i c t o r e s a u t a l i o u i p s o n e p o t e s t
 m a i o r i g r a d u h a c m i n o r i h a c c a r t a u i n d i c t o r i u s d i s p r i p e r e u o l u e r i t p s h o c u a l e t u u i n d i c a r e s e d e o p o n a m a u t r e p o n u t i n
 d u p l o c u m s u a i m m e d i a c i o n e . A i n a r t a i s t a u i n d i c i o f i r m a & s t a b i l i s p r e n t a c i o n u q t p r e . F a c t a i s t a c a r t a u i n
 d i c i o . V i l . t . i . a . t . i . i . . A n n i . i l l . r e g n a n t e d e g a r r i c o r e g e . A n n i u S e n d r e d . A n n i u d a l u n a q u i s t a u i n d i c i o n e f e c i m s
 A f i r m a u i m & t e s t a s f i r m a r q r o g a u i m . A n n i u S e n d r e d . A n n i u d a l u n a q u i s t a u i n d i c i o n e f e c i m s
 S i g i l l u m M a r c u c u s . M d f s .
 D n s h d t i d e r i p s e & S u b d i e d a n i q d y p r a .
 N a c a r d e s b e n d a s i b e n e c o n t r e p a r t i m u n d e s
 O m n i a c a r t a t a
 n. 1354
 25-XII 1033.

Font: Montserrat, AAM, fons de Sant Benet de Bages, 3ª sèrie, núm. 1354.1.

Document 1006 (1038, febrer, 26). Original en pergami.



Font: Montserrat: AAM, fons de Sant Benet de Bages, 3ª sèrie, núm. 1354.2.

Document 1103 (1049, novembre, 25). Original en pergami.

Handwritten text in Gothic script on a narrow strip of parchment, showing significant damage and staining. The text is written in a dense, cursive hand.

Handwritten text on the reverse side of the parchment strip, including a purple stamp and various annotations.

S.N. 194
N. 160 legons
Cotindice nou

1050
1049

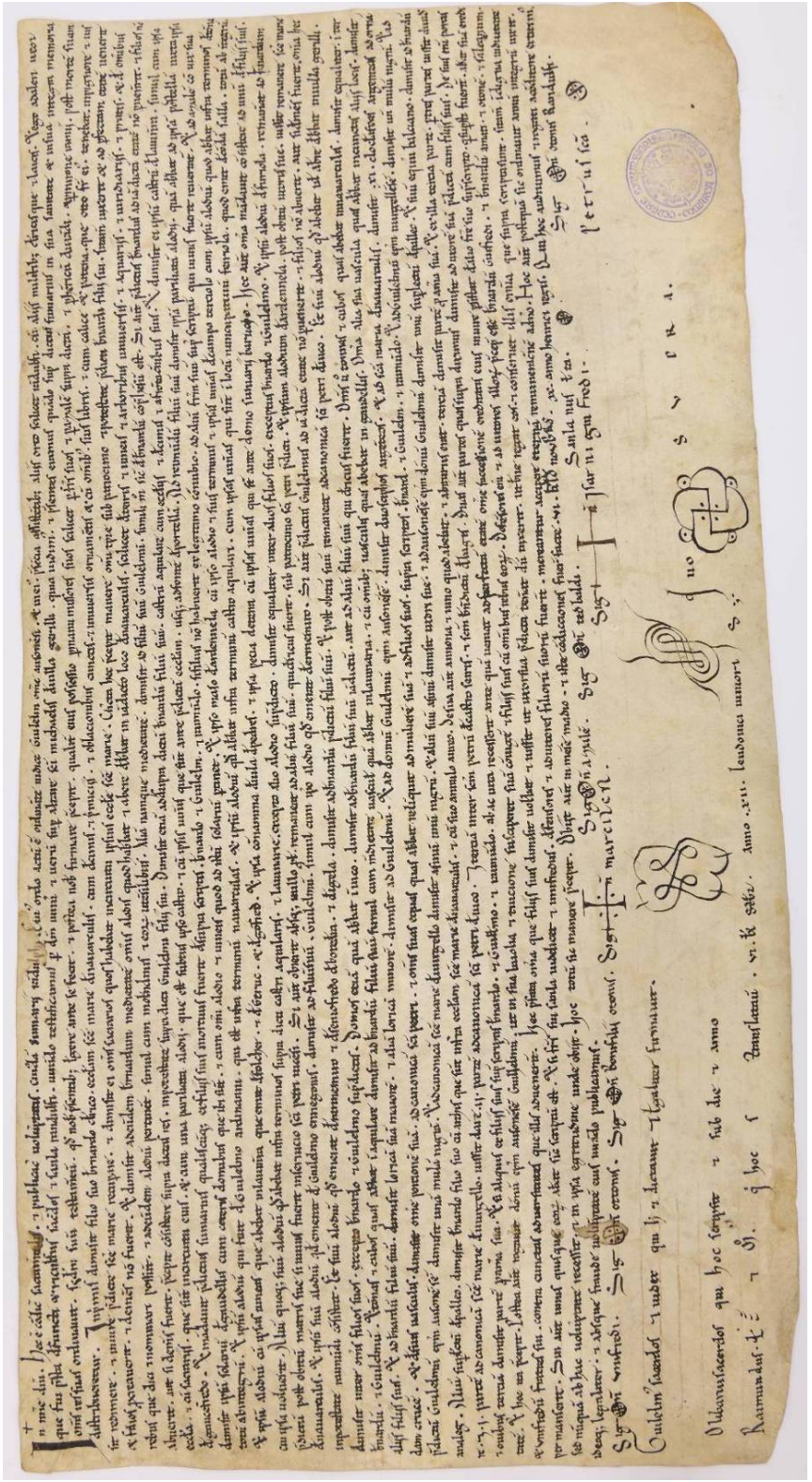
mayfa.

fol

ARXIU DE CERS GUITART	
TOMO	PLÈC 10
LLIGALL	N. 201

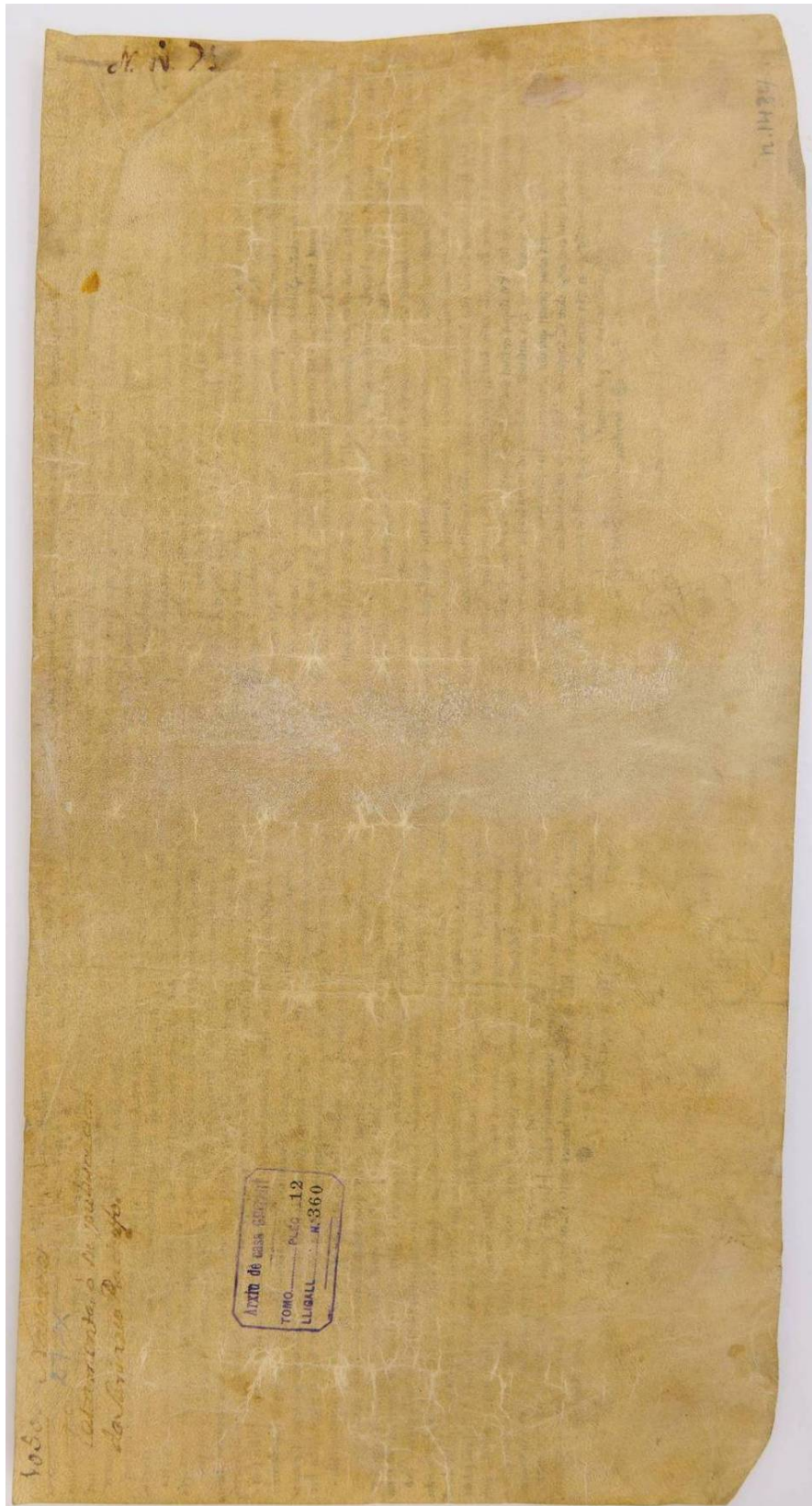
Font: Montserrat, AAM, fons de Sant Benet de Bages, 3ª sèrie, núm. 1428.

Document 1109 (1050, octubre, 27). Trasllat en pergami (anvers)



Font: Montserrat, AAM, fons de Sant Benet de Bages, 3ª sèrie, núm. 1434.

Document 1109 (1050, octubre, 27). Trasllat en pergami (revers)



Font: Montserrat, AAM, fons de Sant Benet de Bages, 3^a sèrie, núm. 1434.

4. FONTS I BIBLIOGRAFIA

4.1 Fons documentals i arxivístics

4.1.1 Documents d'arxiu

a) Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona): ACA

-Monacals, fons de Sant Benet de Bages

b) Arxiu de l'Abadia de Montserrat (Montserrat): AAM

-Pergamins de Sant Benet de Bages

c) Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa (Manresa): AHCM

-Pergamins, fons de Sant Benet de Bages

d) Biblioteca de Catalunya (Barcelona): BC

-Pergamins, fons Miret i Sans

e) Biblioteca de la Universitat (Barcelona): BUB

-Pergamins de Sant Benet de Bages

4.1.2 Manuscrits

a) Arxiu de la Ciutat de Manresa (Manresa): AHCM

-Llibre Verd (cartulari del segle XIV)

4.1.3 Còpies manuscrites de documents

a) Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona): ACA

Lligalls, Sant Benet de Bages

b) Biblioteca de Catalunya (Barcelona): BC

PASQUAL I COROMINES, Jaume, P.: *Sacrae antiquitatis Cataloniae monumenta*, vol. 3, ms. 729-3. Barcelona: Biblioteca de Catalunya [manuscrit de vers 1773: Barcelona, BC, ms. 729, *Monumenta* del P. Pascual, vol. III]

4.2 Fons publicats

ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier (1994): "El diplomatari del monestir de Santa Cecília de Montserrat (I: Anys 900-999)", a *Studia Monastica*, 36/2. Barcelona.

ALTURO I PERUCHO, Jesús (1985): *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, «Textos i Documents», 8

ÁLVAREZ MÁRQUEZ, María del Carmen (1990): *La baronia de la Conca d'Òdena*. Barcelona: Fundació Noguera, «Textos i Documents», 25

BACH I RIU, Antoni (1987): *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

BACH I RIU, Antoni [ed.] (1996-1997): “Els documents, del segle XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona”, a *Urgellia*, XIII, la Seu d'Urgell, p. 37-334.

BAIGES, Ignasi J. - FELIU, Gaspar - SALRACH, Josep. Maria [dirs.] (2010): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 48.

BARAUT, Cebrià [ed.] (1978): “Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (Segles IX-XII)”, a *Urgellia*, I, la Seu d'Urgell, p. 11-182.

- (1979): “Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, II, la Seu d'Urgell, p. 7-146.

- (1980): “Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, III, la Seu d'Urgell, p. 7-166.

- (1981): “Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, IV, la Seu d'Urgell, p. 7-186.

- (1982): “Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, V, la Seu d'Urgell, p. 7-158.

- (1983): “Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, VI, la Seu d'Urgell, p. 7-244.

- (1984-1985): “Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, VII, la Seu d'Urgell, p. 7-220.

- (1986-1987): “Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell”, a *Urgellia*, VIII, la Seu d'Urgell, p. 7-150.

BENET I CLARÀ, Albert (1980): *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*. 6 t. Tesi doctoral dirigida per Manuel Riu i Riu. Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval. [inèdita]

- [ed.] (1994): *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 6.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi [ed.] (2006): *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix*. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 42.

CALLERI, M. (1997): *Le carte del monastero di San Siro di Genova (951/952-1224)*, I, Fonti per la Storia della Liguria, 5.

- (2009): *Codice diplomatico del monastero di Santo Stefano di Genova (965-1200)*, I, Fonti per la Storia della Liguria, 23.

CERTAIN, Eugène de [éd.] (1858): *Les miracles de saint Benoît, écrits par Adrevald, Aimoin, André, Raoul Tortaire et Hugues de Sainte Marie*. Paris, 390 p.

CHEVALIER, C.-U.-J., abbé (1869): *Cartulaire de l'abbaye de Saint-André-le-Bas de Vienne Ordre de Saint-Benoît, suivi d'un appendice de chartes inédites sur le diocèse de Vienne (IX^e-XII^e siècles)*. Lyon

DANÉS I TORRAS, Josep (1924): "Documents comunicats per en Josep Danés i Torras", a *Analecta Montserratensia*, V, 1922. Abadia de Montserrat, p. 441-448

FÀBREGA I GRAU, Àngel [ed.] (1995): *Diplomatari de la catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1000*. Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona.

FELIU, Gaspar - SALRACH, Josep M., [dirs.] (1999a): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, *Diplomatari*, 18

- (1999b): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. II. Barcelona: Fundació Noguera, «*Diplomatari*», 19.

- (1999c): *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. III. Barcelona: Fundació Noguera, «*Diplomatari*», 20.

FONT I RIUS, Josep Maria - MUNDÓ, Anscari Manuel [dirs.] (1999a): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon Ordeig i Mata: *Els comtats d'Osona i Manresa*, primera part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari* (docs. 1-698). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, LIII.

- (1999b): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon Ordeig i Mata: *Els comtats d'Osona i Manresa*, segona part, *Diplomatari* (docs. 699-1478). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, LIII.

- (1999c): *Catalunya carolíngia*, vol. IV, a cura de Ramon Ordeig i Mata: *Els comtats d'Osona i Manresa*, tercera part, *Diplomatari* (docs. 1479-1873). *Mapes. Índex*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, LIII.

- (2003a): *Catalunya carolíngia*, vol. V, a cura de Santiago Sobrequés i Vidal, Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà. Revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata: *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, primera part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari* (docs. 1-386). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica*, LXI.

- (2003b): *Catalunya carolíngia*, vol. V, a cura de Santiago Sobrequés i Vidal, Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà. Revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata: *Els comtats de*

Girona, Besalú, Empúries i Peralada, segona part, *Diplomatari* (docs. 387-630). *Mapes. Índex*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXI.

GALERA I PEDROSA, Andreu (1998): *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 15, 697 p.

GONZALVO I BOU, Gener - HERNANDO I DELGADO, Josep - SABATÉ I CURULL, Flocel - TURULL I RUBINAT, Max - VERDÉS I PIJUAN, Pere, *Els Llibres de privilegis de Tàrrrega (1058-1473)*, Llibres de Privilegis, 6, Fundació Noguera (Barcelona 1997).

JUNYENT [I SUBIRÀ], Eduard (1992): *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET]. Barcelona: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLIV, Institut d'Estudis Catalans, 83, p. 132 i 133

KEHR, Paul (1926a): *Das Papsttum und der Katalanische Prinzipat bis zur Vereinigung mit Aragon*. Berlin [traducció al català: ABADAL, Ramon d' (1927-1930): *El Papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*. Barcelona: Estudis Universitaris Catalans, XII-XV]

- (1926b): *Die Ältesten Papst'Urkunden Spaniens: erläutert und Reproduziert*. [= Els més antics documents papals espanyols: comentari i reproducció] Berlin: XII (b), p. 61 [amb fotografia: Taf. XII]

- [1926c]: "Papst'Urkunden in Spanien. Vorarbeiten zur Hispania Pontificia: I. Katalonien" [= Els documents papals a Espanya. Preparació per a "Espanya pontificia". I. Catalunya] a *Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, NF 18, Nr. 2* [=Dissertació de la reunió científica a Göttingen, curs de filologia i d'història] *Weidmannsche Buchhandlung*. Berlin.

- (1927): "El papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó", a *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, p. 321-347.

- (1928): "El papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó", a *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, p. 1-12 i 289-323, cap. 3.

LLOP, Irene (2009a): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 44.

- (2009b): *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Casserres*. Vol. II. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 45.

MAGNOU-NORTIER, Elisabeth – MAGNOU, Anne-Marie [ed.] (1996): *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*, t. I: 779-1119. Paris: Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de philologie, série in-8°, vol. 24), 431 p. (85 en chiffres romaines).

MARCA, Petrus de (1688): *Marca Hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumiacentium populorum*. Paris [reedició facsímil: 1972. Barcelona: Editorial Base]

MARTÍ I CASTELL, Joan - MORAN [I OCERINJÁUREGUI], Josep (1986): *Documents d'història de la llengua catalana. Dels orígens a Fabra*. Barcelona: Empúries, Col. Les Naus d'Empúries, Timó, 2, 448 p. [només interessen les p. 1-14]

MIQUEL ROSELL, F. - X. [ed.] (1945-1947): *Liber Feudorum Maior*, 2 vols. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

MONSALVATJE I FOSSAS, Francesc (1893): *Noticias históricas*, V. Olot, ap. XI, p. 48-56

- (1907): *Noticias históricas*, XV. Olot, ap. MMCLXXVI, p. 247 i ss.

- (1908): *Noticias históricas*, XIX. Olot, p. 273 i 274.

- (1910): *El Monasterio de San Pedro de Casserras*, XX. Gerona: Imprenta de Dalmáu Carles & Comp.

MORÁN [I OCERINJÁUREGUI], Josep - RABELLA [I RIBAS], Joan Anton (2001): *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa, Clàssics Catalans, 132 p.

MOREAU (Fonds) [1764-1789]: Paris: Bibliothèque Nationale, 0, f. 22.

ORDEIG I MATA, Ramon (2000): *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle I. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.

- (2003): *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle II. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.

- (2005): *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle III. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.

- (2007): *Diplomatari de la catedral de Vic. Segle XI*. Fascicle IV. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs - Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.

OURLIAC, Paul – MAGNOU, Anne-Marie [ed.] (1984): *Cartulaire de l'abbaye de Lézat*, t. I. Paris, Éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques (Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Section d'histoire médiévale et de philologie, série in-8°, vol. 17), 768 p. (50 en chiffres romaines).

PÉREZ I GÓMEZ, Xavier (1998): *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*. Barcelona: Fundació Noguera, Diplomataris, 14.

PUIG I USTRELL, Pere (1995a): *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, Diplomataris, 8.

- (1995b): *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*. Vol. II. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomataris», 9.

- (1995c): *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*. Vol. III. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomataris», 10.

- PUIG I USTRELL, Pere - SOLER - JIMÉNEZ, Joan - RUIZ I GÓMEZ, Vicenç (2001): *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207*. Barcelona: Fundació Noguera, «Diplomatari», 24.

RIUS SERRA, José de C. [ed.] (1946): *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, t. 2. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

ROVIRA I SOLÀ, Manuel (1974): "El testament i la mort de Guillem Berenguer (1064-1065), fill de Berenguer Ramon I", a *Ausa*, 78. Vic, p. 257-263.

RUBIO GARCÍA, Luis (1979): *Documentos lingüísticos catalanes (S. X-XII)*. Murcia: Universidad de Murcia, Departamento de Filología Románica, 354 p. [índexs d'antroponímia, toponímia i lèxic]

SANAHUJA, Pere (1961): *Historia de la villa de Ager*. Barcelona: Editorial Seráfica, 359 p.

SERRA I VILARÓ, Joan (1950): *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, llibre tercer: *L'església*. Barcelona: Editorial Balmes, Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, sèrie II, volum XX, 375 p.

TERROINE, Anne – FOSSIER, Lucie: *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Magloire*, 3 tomes, CNRS, 1976. [especialment el tom 1]

UDINA I ABELLÓ, Antoni M. (1984): *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, Textos i Documents, 5.

VILLANUEVA I ASTENGO, Jaume (1821a): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. VI: *Viage a la Iglesia de Vique*. València: Impremta d'Oliveres.

- (1821b): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. VII: *Viage a la Iglesia de Vique*. València: Impremta d'Oliveres.

- (1821c): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. X: *Viage a la Iglesia de Urgel*. València: Impremta d'Oliveres.

- (1850): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. XIII: *Viage a la Iglesia de Gerona*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, p. 69-71.

- (1851a): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. XV: *Viage a la Iglesia de Gerona*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.

- (1851b): *Viage literario a las Iglesias de España*, vol. XVII: *Viage a la Iglesia de Lérida*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.

- (1851c): *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIX: *Viage a la Iglesia de Barcelona*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.

ZUFFEREY, Maurice (1988): *Die Abtei Saint-Maurice d'Agaune im Hochmittelalter (830-1258)*.

Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 361 p.

4.3 Bibliografia

4.3.1 Diplomàtica

AVRIL, Joseph (1990): "Observance monastique et spiritualité dans les préambules des actes (X^e-XIII^e siècles)", dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, 85, p. 5-29.

BAUTIER, Robert-Henri (1961): "Leçon d'ouverture du cours de diplomatique à l'École des Chartes", dans *Bibliothèque de l'École des chartes*, 119, p. 194-225 [citation à la p. 208; réimpr. dans, du même, *Chartes, sceaux et chancelleries*, 2 t., Paris: Ecole nationale des chartes, 1990, 923 p. (*Mémoires et documents de l'École des chartes*, 34), t. I, p. 3-33].

- (1989): "L'authentification des actes privés dans la France médiévale: notariat public et juridiction gracieuse", a *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV (Actas del VII Congreso internacional de diplomática, València, 1986)*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de cultura, educació i ciència, vol. 2, p. 701-772.

BLOK, D. P. (1967): "Les formules de droit romain dans les actes privés du Haut Moyen Age", dans *Miscellanea medievalia ... J. F. Niermeyer*. Gröningen: J. B. Wolters, p. 17-28.

BONNASSIE, Pierre - FERNÁNDEZ-CUADRENCH, Jordi (1999): "Les documents catalans des IX^e-XII^e siècles: éditions récentes et publications en cours" dans *Le Moyen Âge*, 105, p. 149-160.

BOÜARD, Alain de (1929 et 1948): *Manuel de diplomatique française et pontificale*, t. I: *Diplomatique générale*, Paris, 1929; 397 p. et 1 fasc. de planches; t. II: *L'acte privé*, Paris, 1948, 317 p. et 2 fasc. de 34 planches.

CAMMAROSANO, P. (1991): "Italia medievale: struttura e geografia delle fonti scritte" in *Studi superiori*, 109. Roma: La Nuova Italia scientifica.

CARLI, M. (1967): "Norme tecniche per la edizione critica delle pergamene pisane dei secoli VII-XII", in *Studi di storia pisana e toscana in onore del Prof. Ottorino Bertolini*. Pisa, p. 569-615.

Commission internationale de diplomatique, *Vocabulaire international de la diplomatique* (1997 - 2^e éd.-), éd. revue par María Milagros CÁRCEL ORTÍ. València, 308 p.

COSTAMAGNA, Giorgio (1970): "Il notaio a Genova tra prestigio e potere", in *Studi storici sul notariato italiano*, 1. Roma.

COURTOIS, Michèle - GASSE-GRANDJEAN, Marie-José (2001): *Inventaire des chartes originales antérieures à 1121 conservées en France*, 2 vols. Turnhout: Artem 4, Brepols.

DELSALLE, Paul [dir.] (1995): *La recherche historique en archives du Moyen Âge*. Gap.

DESPY, Georges (1989): "Les chartes privées comme sources de l'histoire rurale pendant les temps mérovingiens et carolingiens", dans *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850*.

Colloque historique international, t. 1 (Beihefte der Francia, 16/1), éd. Hartmut AT SMA. Sigmaringen, p. 583-593 aux p. 585-586.

“Diplomática” a *Enciclopedia Espasa*, t. 18 -1ª parte-, p. 1362-1365.

DUFOUR, Théophile (1873): *Étude sur la diplomatie royale de Bourgogne Jurane, suivie d'un regeste des actes rodolphiens (888-1032)*, s. 1. 1873 (Thèse restée manuscrite, présentée à l'École des Chartes); condensé publ. dans *Ecole nationale des Chartes. Positions des thèses ... 1872-1871*. Paris, p. 17-22.

FALCONI, E. (1969): *L'edizione diplomatica del documento e del manoscritto*. Parma.

FICKER, J (1877): *Beiträge zur Urkundenlehre*. [= Contribució a l'estudi dels documents] Innsbruck

FLORIANO CUMBREÑO, Antonio C. (1946): *Curso general de Paleografía y Diplomática Españolas*. Oviedo.

- (1952): “Diplomática medieval española” en *Diccionario de Historia de España* de la “Revista de Occidente”. Madrid.

GALENDE DÍAZ, Juan Carlos (1996): “Un sistema de validación documental: de la Quirografía a las cartas partidas”, a *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie III, Historia Medieval, t. 9, p. 347-381.

GASNAULT, Pierre (1954): “Les actes privés de l'abbaye Saint-Martin de Tours du VIII^e au XII^e siècle”, dans *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 12, p. 24-66.

GASSE-GRANDJEAN, Marie-José - TOCK, Benoît-Michel (2003): “Peut-on mettre en relation la qualité de la mise en page des actes avec le pouvoir de leur auteur?”, dans *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge. Actes de la Table Ronde de Nancy (26-27 novembre 1999)*, éd. par Marie-José Gasse-Grandjean et Benoît-Michel Tock. Turnhout: Artem 5, Brepols, p. 99-123.

GENICOT, Léopold (1985 -mise à jour-): *Les actes publics*. Turnhout: Brepols (*Typologie des sources du moyen âge occidental*, 3), 50 p.

GIRY, Arthur (1975 –réimpression de l'édition parisienne de 1894-): *Manuel de diplomatie*. Genève: Slatkine reprints, 944 p.

GUYOTJEANNIN, Olivier - PYCKE, Jacques - TOCK, Benoît-Michel (1995 -2^a éd.-): *Diplomatique médiévale (L'atelier du médiéviste, 2)*. Turnhout: Brepols, 454 p.

GUYOTJEANNIN, Olivier – MORELLE, Laurent – PARISSÉ, Michel (1997): “Pratiques de l'écrit documentaire au XI^e siècle”, dans *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 155.

MABILLON, Jean (1681): *De re diplomatica libri sex*. [= Sis llibres sobre el tema dels documents] Paris.

MACKITTERICK, Rosamond (1989): *The Carolingians and the written word*, Cambridge:

Cambridge University Press, XVI-290 p [especialment p. 77-134 sobre els documents del cartulari de Sankt Gallen].

MATEU Y LLOPIS, Felipe (1953): *Las cláusulas penales pecuniarias de los "Documentos para la historia de las instituciones de León y de Castilla (siglos X-XIII)"*. Madrid: Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas [tirada aparte de: Anuario de Historia del Derecho Español, 23, p. 579-593]

- (1956 i 1957): "Materiales para un glosario de diplomática hispánica. Corona de Aragón. Reino de Valencia", a *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. 32 (octubre-diciembre 1956), p. 258-292, i t. 33 (març 1957), p. 31-54.

- (1964): *Estil literari dels documents i formularis diplomàtics durant els segles forals*. València: Cursos de llengua i literatura valenciana de «Lo Rat-Penat», 48 p.

- (1986): "Valor antroponímico y toponímico de las intitolaciones diplomáticas hispanas", a *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, I. Barcelona: Quaderns Crema, p. 655-674.

MERSIOWSKY, Mark (2003): "Y-a-t-il une influence des actes royaux sur les actes privés du IX^e siècle?", dans *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge. Actes de la Table Ronde de Nancy (26-27 novembre 1999)*, éd. Marie-José Gasse-Grandjean et Benoît-Michel Tock. Turnhout: Brepols (Artem 5), p. 139-178.

MILLARES CARLO, Agustín (1918): *Documentos pontificios en papiro de archivos catalanes. Estudio paleográfico y diplomático*. Primera parte. Madrid: Imprenta de Fortanet, 274 p.

- (1906): "Norme per le pubblicazioni dell'Istituto storico italiano", in *Bollettino dell'Istituto storico italiano per il medio evo*, 28, p. VII-XXIV.

NÚÑEZ LAGOS, R. (1945): *Hechos y derechos en el documento público*. Madrid.

PAOLI, Cesare (1942 -nuova edizione-): *Diplomatica*. Firenze: G.C. Bascapé.

PAPENBRÖECK, Daniel von (1675): "De veterum foundationum, donationum, privilegiorum instrumentis discernendis" a *Propyleum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustatis membranis*. [= Introducció històrica per distingir allò que hi ha de veritable i de fals en els documents antics]

PETRUCCI, Armando (1958): *Notarii: documenti per la storia del notariato italiano*. Milano: Giuffrè, VIII-313 p., 85 pl.

- (1963): "L'edizione delle fonti documentarie: un problema sempre aperto", in *Rivista storica italiana*, 75, p. 69-80.

PRATESI, Alessandro (1957): "Una questione di metodo: l'edizione delle fonti documentarie", in *Rassegna degli Archivi di Stato*, 17, p. 312-333.

- (1979): *Genesi e forme del documento medievale. (Guide 3)*. Roma: Jouvence, 157 p., 8 planches.

PUIG I USTRELL, Pere (1995): *Els pergamins documentals. Naturalesa, tractament arxivístic i contingut diplomàtic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

RABIKAUSKAS, Paulius, S. I. (1976): *Diplomatica generalis (Praelectionum lineamenta)*, Editio quarta. Ad usum studentium, Roma: Pontificia Universitas Gregoriana, Facultas Historiae Ecclesiasticae, 108 p. [bibliografia ordenada per temàtica: diplomàtica històrica, manuals, col·leccions documentals, lèxicons, sigilografia, falsedat documental, normativa d'edició]

REDLICH, Oswald (1911): *Die Privaturkunden des Mittelalters*, München - Berlin: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV, III. Teil, Urkundenlehre

REPERTORI D'ANTROPÒNIMS CATALANS (RAC), I [1994]: Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Repertoris de la Secció Filològica, II, 760 p.

SCHIAPARELLI, Luigi (1871): "La scrittura latina nell'età romana (note paleografiche). Avviamento allo studio della scrittura latina nel medio evo (32 illustrazioni)", in *Auxilia ad res italicas Medii Aevi exquirendas in vsvm scholarvm instrvcta et collecta*, n. 1, Como: Tipografia editrice Ostinelli di Cesare Nani & C.

- (1923): "Raccolta di documenti latini, I. (documenti latini)", a *Auxilia ad res italicas Medii Aevi exquirendas in vsvm scholarvm instrvcta et collecta*, n. 2, Como: Tipografia editrice Ostinelli di Cesare Nani & C., 159 p.

SICKEL, Theodor von (1861-1882): *Beiträge zur Diplomatik*. [= Contribució a la Diplomàtica] Wien.

- (1867): *Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata: Regesten der Urkunden der ersten Karolinger (751-840)*. Gedruckt mit unterstützung der K. Akademie der Wissenschaften. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's sohn.

TESSIER, Georges (1961): "Diplomatique", dans *L'Histoire et ses méthodes*. Paris: Encyclopédie de la Pleiade, XI, p. 633-676.

TOCK, Benoît-Michel (1999): "L'acte privé en France, VII^e siècle - milieu du X^e siècle", dans *Mélanges de l'École française de Rome*, 111, p. 499-537.

TOUBERT, Pierre (1973), *Les structures du Latium médiéval*, t. I [especialment p. 95-134]. Roma: École française de Rome, Bibliothèques des Ecoles françaises de Rome et d'Athènes, 21.

- (1973): "Techniques notariales et société aux XI^e-XIII^e siècles: les origines du minutier romain", dans *Économies et Sociétés au Moyen-Âge. Mélanges offerts à Edouard Perroy*. Paris, p. 297-308.

VIVES I GATELL, Josep (1942): "Normas para las publicaciones de ciencias histórico-elesiásticas de Balmesiana (Biblioteca Balmes)", a *Analecta Sacra Tarraconensia*, 15, p. 203-218.

- (1942 -1^a ed.- i 1969 -supl.-): *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*.

ZIMMERMANN, Michel (1974 et 1975): "Protocoles et préambules dans les documents catalans du X^e au XIII^e siècles: évolution diplomatique et signification spirituelle", dans *Mélanges de la*

Casa de Velázquez, 10, 1974, p. 41-76 [pels protocols] i 11, 1975, p. 51-79 [pels preàmbuls].

- (1981): “La datation des documents catalans du IX^e au XII^e siècles: un itinéraire politique”, dans *Annales du Midi*, 93, p. 345-375.

- (1989-1990): “Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du X^e au XII^e siècles”, dans *Cahiers de linguistique hispanique médiévale*, núm. 14 et 15, , p. 309-338.

- (2003): “Affirmation et respect de l'autorité dans les chartes”, dans *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge. Actes de la Table Ronde de Nancy (26-27 novembre 1999)*, Marie-José Gasse-Grandjean et Benoît-Michel Tock [éd.]. Turnhout: Brepols (Artem 5), p. 215-240.

4.3.2 Paleogràfica

ARNALL I JUAN, M. Josepa - PONS I GURI, Josep M. (1993): *L'escritura a les terres gironines (segles IX-XVIII)*, vol. 1. Girona: Diputació de Girona

AUTENRIETH, Johanne (1978): “Probleme der Lokalisierung und Datierung von spätkarolingischen Schriften (10. und 11. Jahrhundert)”, im *Codicologica*, 4, p. 67-74.

BARTOLONI, Franco (1955): “Paleografia e critica testuale” in *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, vol. I: *Metodologia, problemi generali, scienze ausiliarie della storia*. Firenze: G. C. Sansoni, p. 423-449.

BISCHOFF, Bernhard (1979): *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. Berlin: E. Schmidt, 361 p. (*Grundlagen der Germanistik*, 24) [trad. en francès de 1985: *Paléographie de l'Antiquité romaine et du Moyen Age occidental*. Paris: Picard (Grands manuels Picard), 324 p., 23 pl., 33 ill.].

BOÜARD, Alain de (1924): “Leçon d'ouverture du Cours de Paléographie à l'École des Chartes”, dans *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 83, p. 129-147.

BOYLE, Leonard E. (1984): *Medieval latin Paleography: a bibliographical introduction*. Toronto: University of Toronto Press, XVI-400 p.

BROWN, Michelle (1990): *A Guide to Western Historical Scripts: From Antiquity to 1600*. London: British Library.

BRUCKNER, Albert – MARICHAL, Robert (1954-1975): *Chartae Latinae Antiquiores*, 6 t., Olten-Lausanne-Zürich.

CANELLAS LÓPEZ, Ángel (1979): “Panorama de la ciencia paleográfica en los últimos veinticinco años”, en J. Zurita, *Cuadernos de Historia*, 33-34, p. 227-236.

CARINI, Isidoro (1889): *Corso di paleografia, diplomatica e critica storica. Sommario di paleografia ad uso della Pontificia Scuola Vaticana*. Roma: Tipografia Vaticana.

CENCETTI, Giorgio (1948): “Vecchi e nuovi orientamenti nello studio della paleografia”, in *La Bibliofilia*, 50, p. 4-23.

- (1954): *Lineamenti di storia della scrittura latina*. Bologna.

- *Colectánea Paleográfica de la Corona de Aragón (siglos IX-XVIII)*, 2 t. (1980 i 1991), Mateu Ibars, Josefina i Mateu Ibars, M^a. Dolores [dir.]. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, t. I, *Láminas*, 1980 [especialment lám. 6-29]; t. II, *Texto y transcripciones*, 1991 [especialment cap. III, ciclos I y II: Prerrománico. Románico. Ciclos visigótico-carolino (S. IX-XII), p. 391-554]

COMPTE, E. - RECASENS, J. (1969): “Influències de l’escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica”, a *I Col·loqui d’Història del Monaquisme Català*, vol. II. L’Espluga de Francolí: p. 51- 57.

COSTAMAGNA, Giorgio (1953): *Il sistema tachigrafico sillabico usato dai notai medioevali italiani (sec. VIII-XI)*. Genova.

- (1970): “Dal destrogiro al sinistrogiro nel ductus di alcune lettere e legature nella grafia notarile genovese dei secoli XVI e XVII”, in *Rassegna degli Archivi di Stato*, 30, 3, p. 565-578.

DAIN, Alphonse (1949): *Les manuscrits*. Paris: Les Belles-Lettres, Collection d’études anciennes, 180 p.

DELISLE, Léopold Victor (1880): *Mélanges de paléographie et de bibliographie*

- (2001): École nationale des chartes, *Conseils pou l’édition des textes médiévaux*, 3 t. (I: Conseils généraux; II: Actes et documents d’archives; III: Textes littéraires; Comité de stravaux historiques et scientifiques).

- (1981): “Epigrafia e Paleografia. Inchiesta sui rapporti fra due discipline”, in *Scrittura e civiltà*, 5, p. 265-312.

FEDERICI, Vincenzo (1935): *Paleografia latina, dalle origini fino al secolo XVIII*, ed. a cura de S. Mottironi. Roma: P. Sansaini.

FICHTENAU, Heinrich (1946): *Mensch und Schrift im Mittelalter*. Wien: Universum Verlag.

FLORIANO CUMBREÑO, Antonio C. (1946): *Curso general de Paleografía y Diplomática Españolas*. Oviedo.

GARCÍA VILLADA, Zacarías (1923): *Paleografía española. Precedida de una introducción sobre la paleografía latina e ilustrada con veintinueve grabados en el texto y ciento diez y seis facsimiles en un álbum aparte*, 2 vols. Madrid: Centro de Estudios Históricos.

GILISSEN, Léon (1973): *L’expertise des écritures médiévales*, Éditions Scientifiques. Ghent.

- (1974): “Analyse des écritures: manuscrits datés et expertise des manuscrits non datés”, dans *Les techniques de laboratoire dans l’étude des manuscrits*, Jean Glénisson et Louis Hay. Paris: Centre

national de la recherche scientifique, p. 25-40.

- *Prolégomènes à la codicologie*. Ghent: Ed. Scientifiques Story-Scientia, 1977.

GÖTZE, Jochen (1965-1966): "Die Litterae Elongatae", im *Archiv für Diplomatik*, 11-12. Köln-Graz: Schriftgeschichte, Siegel-und Wappenkunde, p. 1-70.

HAVET, Louis (1967): *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*. Roma: ed. anast., L'Erma de Bretschneider.

KOPP, Ulrich Friedrich (1817-1829): *Palaeographia critica*, 4 vols. in-4°. Mannheim.

- (1819-1821): *Bilder und Schriften der Vorzeit* [«Escriptures antiques»], 2 vols. in-4° [recull de facsímils].

LOWE, Elijah Avery (1934): *Codices Latini Antiquiores: A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts prior to the Ninth Century*. Oxford: Clarendon Press

MAAS, Paul (1960 -4ª ed.-): *Textkritik*. Leipzig: Teubner.

MABILLON, Jean (1681): "Libro I" (cap. 8, 10 i 11) et "Libro V" (58 facsímils) dans *De re diplomatica libri sex*. [= Sis llibres sobre el tema dels documents] Paris

MACKITTERICK, Rosamond (1989): *The Carolingians and the written word*. Cambridge: Cambridge University Press.

MADAN, E. Falconer (1927): "The Localization of Manuscripts", in *Essays in history, presented to Reginald Lane Poole*, H. W. C. Davis [ed.]. Oxford: The Clarendon Press, p. 5-29.

MAFFEI, Francesco Scipione, marquès de (1727): *Istoria diplomatica*. Mantova.

MALLON, Jean (1952): *Paléographie romaine*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- (1973): "Panorama actual de la investigación sobre escrituras latinas: perspectivas para el futuro", en *I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago.

MARICHAL, Robert (1961): "La critique des textes", dans *L'Histoire et ses méthodes*, Charles Samaran, [éd.], p. 1247-1366.

- (1968): "La escritura latina y la civilización occidental del siglo I al siglo XVI", en *La escritura y la psicología de los pueblos*. Buenos Aires: Siglo Veintiuno Editores, p. 205-254.

MASAI, François (1950): "Principes et conventions de l'édition diplomatique", dans *Scriptorium*, 4, p. 177-193.

- (1950): "Paléographie et Codicologie", dans *Scriptorium*, 4, p. 279-293.

- (1956): "La paléographie gréco-latine, ses tâches, ses méthodes", dans *Scriptorium*, 10, p. 281-302.

MATEU IBARS, Josefina - MATEU IBARS, M^a Dolores (1990): "Capítulo III. Ciclos I y II", *Colectánea paleográfica de la Corona de Aragón. Siglos IX - XVIII. Texto y transcripciones*, tom I. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 391-587.

MILLARES CARLO, Agustín (1932): *Tratado de Paleografía Española*. Madrid.

- (1955): *Álbum de Paleografía Hispano-Americana*, 3 tomos. Méjico.

MONACI, Ernesto (1906): *Esempi di scrittura latina dal secolo I dell'era moderna al XVIII*, nuova edizione, Roma: Domenico Anderson editore.

MONTFAUCON, Bernard (1708): *Palaeographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum et de variis onium saeculorum scriptionis graece generibus*. [= Paleografía grega o de l'origen i desenvolupament de les lletres i dels diversos gèneres d'escriptura grega de tots els temps] Paris.

MUÑOZ Y RIVERO, Jesús (1917): *Manual de Paleografía Diplomática española de los siglos XII al XVII. Método teórico-práctico para aprender á leer los documentos españoles de los siglos XII al XVII*, obra ilustrada con 240 facsímiles, dibujados por el autor, y con numerosos grabados intercalados en el texto. Segunda edición corregida y aumentada (nueva tirada), Madrid: Daniel Jorro editor.

- (1919): *Paleografía visigoda. Método teórico-práctico para aprender á leer los códices y documentos españoles de los siglos V al XII*, obra ilustrada con 45 láminas dibujadas por el autor (nueva tirada), Madrid: Daniel Jorro editor.

NÚÑEZ CONTRERAS, Luis (1994): *Manual de paleografía. Fundamentos e historia de la escritura latina hasta el siglo VIII*. Bibliografía de María del Carmen Lozano Sánchez. Prólogo de Josefina Mateu Ibars. Madrid: Ediciones Cátedra, S. A., 573 p.

PROU, Maurice (1924 -4^e éd.-): *Manuel de paléographie latine et française du VI^e au XVII^e siècle*. Paris, XII-511 p.

SCHIAPARELLI, Luigi (1921): *La scrittura latina nell'età romana*. Como.

SILVESTRE, J. B. (1839-1841): *Paléographie universelle*, 4 toms. Paris.

STIENNON, Jacques (1960): *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XI^e au milieu du XIII^e siècle*. Paris.

STIENNON, Jacques - HASENOHR, Geneviève (1999 -3^e ed.-): *Paléographie du Moyen Age*. Paris: A. Colin, 368 p., ill.

TRAUBE, Ludwig Friedrich (1886-1896): "Poetae latini aevi carolini", a *Monumenta Germaniae Historica*.

- (1898): *Textgeschichte der Regula S. Benedicti*

- (1900): “Perrona Scottorum, ein Beitrag zur Ueberlieferungsgeschichte und zur Palaeographie des Mittelalters” a *Vorlesungen und Abhandlungen*, vol. III. München, p. 95-119.
- (1901): “Die Geschichte der tironischen Noten bei Suetonius und Isidorus” a *Archiv für Stenographie*, 53, p. 191-208.
- “Geschichte der Paläographie”, im *Vorlesungen und Abhandlungen*, vol. I, p. 1-80.
- “Lehre und Geschichte der Abkürzungen”, im *Vorlesungen und Abhandlungen*, vol. I, p. 129-156.
- (1907): *Nomina Sacra: Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung*. München: Oskar Beck.

VALLS I TABERNER, Ferran (1930-1932): “D. Leonci Soler i March, paleògraf”, a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, t. VII, núm. 156, p. 318 i 319.

VIVES, José, pbro. [ed.] (1942): *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto «Jerónimo Zurita», Comisión de Barcelona. Balmesiana-Biblioteca Balmes, 298 p., 20 l. y 2 mapas.

WAILLY, Natalis de (1838): *Eléments de Paléographie*. Paris

WATTENBACH, Wilhelm (1869): *Das Schriftwesen im Mittelalter* [= L'escriptura a l'Edat Mitjana]

- (1886): *Anleitung zur lateinischen Paläographie*. [= Manual de Paleografia llatina] Leipzig

4.3.3 Filològica i lingüística

AEBISCHER, Paul (1928a): “Essai sur l'onomastique catalane du IX^e au XII^e siècle”, a *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura (AOR)*, 1. Barcelona, p. 43-118.

- (1928b): *Études de toponymie catalane*. I. *Les noms de personne dans certaines catégories de noms de lieu catalans*. II. *Les noms de lieu en «anum», «acum» et «ascum» de la Catalogne et du Roussillon*. Barcelona: Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica, vol. I, fasc. 3, p. 125-287.

- (1948): *Estudios de toponimia y lexicografía románica*. Barcelona: Escuela de Filología.

- (1963): “À travers l'anthroponymie du haut moyen âge”, dans *VII Congresso internazionale di Scienze Onomastiche. Atti e Memorie* (Firenze), p. 5-26.

- (1963-1968) “Sur quelques noms de parenté en catalan”, a «*Estudis Romànics*», XIII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 13-25.

ALART, Julià Bernat (1881): *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*. Paris: Maisonneuve.

- (1968): *Linguistique romane et histoire religieuse. Recherches sur quelques cultes prechrétiens et quelques temes de lexique ecclesiastique à la lumière de la toponymie et du vocabulaire des textes médiévaux latins*. Sant Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica, 376 p.

ASÍN PALACIOS, Miguel (1959): *Crestomatía de árabe literal con glosario y elementos de gramática. Edición corregida*. Madrid, 198 p.

AVALLE, D'A. S. (1965): *Latino «circa romançum» e «rustica romana lingua»*. Padova.

BADIA I MARGARIT, Antoni (1951): *Gramática histórica catalana*. Barcelona.

- (1972): “Por una revisión del concepto de 'cultismo' en fonética histórica”, a *Studia Hispanica in honorem R. Lapesa*, 3 vols. Madrid: vol. I, p. 137-152.

BALDINGER, K. (1971 -2ª ed.-): *La formación de los dominios lingüísticos de la Península Ibérica*, Madrid: Gredos.

- (1986): *Semantic Theory: Towards a Modern Semantics*, translated by W. C. Brown and ed. by Roger Wright. Oxford: Blackwell.

BASTARDAS I PARERA, Joan (1959 i 1960): “El latín medieval” a *Enciclopedia Lingüística Hispánica (ELH)*, I (1959) i II (1960). Madrid: CSIC, p. 251-290.

- (1977): “El català preliterari”, a *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 38-64.

- (1995): *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Biblioteca de Cultura Catalana, 79, 345 p.

BEAULIEUX, C. (1927): “Essai sur l'histoire de la prononciation du latin en France”, dans *Revue des Études Latines*, V (Paris), p. 62-82.

BISCHOFF, Bernhard (1961): “The study of foreign languages in the Middle Ages”, in *Speculum*, XXXVI, p. 209-224.

- (1994): *Manuscripts and libraries in the age of Charlemagne*. Cambridge: Cambridge University Press, 193 p.

BOURGAIN, Pascale - HUBERT, Marie-Clotilde (2005): *Le latin médiéval*. Turnhout: Brepols (*L'atelier du médiéviste*, 10), 578 p.

BURT, John R. (1980): *From phonology to philology: an outline of descriptive and historical Spanish linguistics*. Lanham: University Press of America, 199 p.

CASTELLANI, A. (1978): “Nouvelles remarques au sujet de la langue des Serments de Strasbourg”, dans *Travaux de Linguistique et de Littérature*, XVI (Paris), p. 61-73.

CIÉRVIDE MARTINENA, Ricardo (1972): *Primeros documentos navarros en romance (1198-1230): comentario lingüístico*. Pamplona: Diputación Foral de Navarra, Institución “Príncipe de

Viana”, *Pueblos y lenguas*, 5, 140 p.

CRESSEY, William W. (1978): *Spanish phonology and morphology: A Generative View*. Washington: Georgetown University Press, 15, 169 p.

CHEN, M. Y. (1972): “The Time Dimension: contribution toward a theory of sound change”, in *Foundations of Language*, VIII, p. 457-498.

CHEN, M. Y. - WANG, W. S.-Y. (1975): “Sound Change: Actuation and Implementation”, in *Language*, LI, p. 255-280.

DEFERRARI, Harry Austin (1954): *The phonology of Italian, Spanish and French*. Washington: Edward Brothers, XV, 611 p.

DEGRASSI, A. (1972): *Inscriptiones latinae liberae rei publicae*, fasc. I (1965) e II (1963). Firenze.

DE POERCK, G. (1963): “Les plus anciens textes de la langue française comme témoins de l'époque”, dans *Revue de Linguistique Romane*, XXVII. Paris, p. 1-34.

DÍAZ Y DÍAZ, M. C. (1951-1952): “Sobre formas calificadas de vulgares o rústicas en glosarios. Contribución al estudio de *Vulgo*”, en *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, XXII, p. 193-216.

- (1969): “La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIII^e siècle”, dans *Cahiers de Civilisation Médiévale*, XII, p. 219-141 i 383-391.

- (1975): “La transmisión de los textos antiguos en la Península Ibérica en los siglos VII-XI”, en *La Cultura Antica nell'Occidente Latino dal VII all' XI secolo*. Spoleto, p. 133-175.

- (1976): “Sobre las series de voces de animales”, a. *Latin Script and Letters, A. D. 400-900*. J. J. O' Meara, B. Naumann [eds.]: Leiden, p. 148-155.

- (1981): “El cultivo del latín en el siglo X”, en *Anuario de Estudios Filológicos*, IV, p. 71-81.

DÍAZ JIMÉNEZ, J. E. (1892): “Inmigración mozárabe en el reino de León: el monasterio de Abellar o de los santos mártires Cosme y Damián”, en *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XX, p. 123-151.

DUTTON, B. (1980): “Legal formulae in medieval literature”, in *Studies in honor of John Esten Keller*. Newark, p. 13-28.

GARCÍA DE DIEGO, E. (1933): *Glosarios latinos del monasterio de Silos*. Murcia.

GARCÍA VILLADA, Z. (1914): “Poema del Abad Oliva en alabanza del monasterio de Ripoll”, en *Revista de Filología Española*, I, p. 149-161.

GIMENO BETÍ, Lluís (2005): *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 204 p. [especialment les p. 1-88 i 177-193]

GÖKÇEN, A. (1977): "The language of *Homilies d'Organyà*", in *Catalan Studies. Volume in Memory of Josephine de Boer*, Barcelona, p. 59-69.

HALL, R. A. (1950): "The Reconstruction of Proto-Romance", in *Language*, XXVI, p. 6-27 [Reimpressió: A. R. Keiler [ed.] (1972): *A Reader in Historical and Comparative Linguistics*. New York, p. 25-48]

HARRIS, James Wesley (1969): *Spanish phonology*. Cambridge, Mass.: The M. I. T. Press, XIII, 218 p.

HUBERT, M. (1972): "Le vocabulaire de la *ponctuation* aux temps médiévaux", dans *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, XXXVIII, p. 57-167.

IORDAN, Iorgu (1963): *Toponimia Românească*, XXV. București: Editura Academiei Republicii Populare România, 581 p.

IORDAN, Iorgu - MANOLIU, Maria (1972): *Manual de lingüística románica*, 2 t. Madrid: Gredos.

JANSON, T. (1979): *Mechanisms of Language Change in Latin*. Stockholm.

- (1981): "Reseña de Pulgram (1975)", a *Romance Philology*, XXXIV, p. 323-325.

JIWEI CIN (1987): "Synonymy and polysemy", a *Lingua*, 72, p. 315-331.

KREMER, Dieter (2001): "Onimia y onomástica catalana en su contexto histórico", a *Congrés Internacional de Toponimia i Onomàstica Catalanes*. València, p. 803-821.

LANGE, Wolf-Dieter (1966): *Philologische Studien zur Latinität westhispanischer Privaturkunden des 9.-12. Jahrhunderts*. Leiden-Köln.

LAPESA MELGAR, Rafael (1942; 8ª ed. 1980): *Historia de la lengua española*. Madrid: Escelicer

LEBSANFT, Franz (1987): "Le problème du mélange de «tu» et de «vous» en ancien français", a *Romania*, t. 108, p. 1-19.

LEHMANN, Paul (1959-1962): *Erforschung des Mittelalters*, [= Investigació sobre l'edat mitjana] 5 vol. Stuttgart.

LEONARD, C. S. (1980): "Comparative Grammar" a *Trends in Romance Linguistics and Philology*, I. Den Haag: J. Green i R. Posner (eds.), p. 23-43.

LÍBANO ZUMALACÁRREGUI, A. (1977): *El romance navarro en los manuscritos del Fuero Antiguo del Fuero General de Navarra*. Pamplona.

LINDLEY CINTRA, Luís F. (1978): "Langue parlée et traditions écrites au Moyen Âge (Péninsule Ibérique)". Napoli. A: *Atti del XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (1974)*, I, p. 463-472.

- LINDSAY, W. M. [ed.] (1962): «*Etymologiae sive Origines*» de Isidoro de Sevilla. Oxford.
- LOT, F. (1931): “À quelle époque a-t-on cessé de parler latin?”. *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, VI, p. 97-159.
- LLOYD, Paul M. (1979): “On the definition of Vulgar Latin”. *Neuphilologische Mitteilungen*, LXXX, p. 110-122.
- (1987): *From Latin to Spanish*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Memoirs of the American Philosophical Society, 173, 439 p.
- MACPHERSON, Ian Richard (1975): *Spanish Phonology*. Manchester.
- MARINER BIGORRA, S. (1960): “El latín de la Península Ibérica: Léxico”, en *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, I, Madrid, p. 199-236.
- MAURER, Theodoro. (1962): *O problema do latim vulgar*. Rio de Janeiro: Livraria Academica.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1972): *Orígenes del español*. Madrid: Espasa-Calpe.
- (1973): *Manual de Gramática Histórica Española*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MOLL, Francesc de Borja (1982): *Els llinatges catalans (Catalunya, País Valencià, Illes Balears). Assaig de divulgació lingüística*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- (1982): *Gramática Histórica Catalana*. Madrid: Editorial Gredos.
- MORENO ALBAREDA, Maria Dolors (1977): *Aspectes lingüístics en la documentació llatina de la Catalunya del segle X*. Tesi de llicenciatura dirigida per Pepe Martínez Gázquez. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Lletres. [inèdita]
- MULLER, H. F. - TAYLOR, P. (1932): *A Chrestomathy of Vulgar Latin*. Boston.
- MULLER, H. F. (1945): *L'époque mérovingienne. Essai de synthèse de philologie et d'histoire*. New York: S. F. Vann, 249 p.
- NADAL, Josep M. - PRATS, Modest (1987 -3^a ed.-): *Història de la llengua catalana. 1/ Dels orígens fins al segle XV*. Barcelona: Edicions 62, Col·lecció «Estudis i Documents», 33.
- NORBERG, D. (1968): *Manuel pratique de latin médiéval (Connaissance des langues, 4)*. Paris.
- (1977): “Latin scolaire et latin vivant”, dans *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, XL. Paris, p. 51-63.
- NUESSEL, Frank H. (1978): *An annotated, critical bibliography of generative-based grammatical analyses of Spanish: phonology and morphology*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, IV, 50 p.
- OTERO, Carlos Peregrín (1976): *Evolución y revolución en romance, vol. 2: Mínima introducción a la diacronía*. Barcelona: Seix Barral, 318 p.

PARIS, G. (1909): "Les mots d'emprunt dans le plus ancien français", a *Mélanges Linguistiques*. Paris, p. 315-352.

PARKES, M. B. (1978): "Punctuation: or Pause and Effect" a *Medieval Eloquence*. Berkeley: J. J. Murphy ed., p. 127-142.

PATTISON, D. G. (1975): *Early Spanish Suffixes*. Oxford.

PENNY, Ralph W. (1976): "The convergence of b, v, and -p- in the Peninsula: a reappraisal", a *Medieval Hispanic Studies presented to Rita Hamilton*, edited by A. D. Deyermond. London: Tamesis Books Limited, p. 149-160.

POLITZER, R. L. (1961): "The Interpretation of Correctness in Late Latin Texts", a *Language*, XXXVII, p. 209-214.

POPE, M. K. (1934): *From Latin to Modern French*. Manchester.

PORTER, L. S. (1960): "The Cantilène de Sainte Eulalie. Phonology and graphemics", a *Studies in Philology*, LVII, p. 587-596.

POSNER, R. (1974): "Ordering of Historical Phonological Rules in Romance", a *Transactions of the Philological Society*, p. 98-127.

PRIEBSCH, J. (1895): "Altspanische Glossen", a *Zeitschrift für Romanische Philologie*, XIX, p. 1-40.

PUJOL, P. (1917): "L'acte de consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any 819 o 839", a *Estudis Romànics*, II, p. 92-115.

PULGRAM, E. (1950): "Spoken and Written Latin", a *Language*, XXVI, p. 458-466.

- (1975): *Latin-Romance Phonology: Prosody and Metrics*. München.

PURCZINSKY, J. (1965): "Germanic influence in the *Santa Eulalia*", a *Romance Philology*, XIX, p. 271-275.

RABANAL ÁLVAREZ, M. (1970): "La lengua hablada en tiempos de San Isidoro", a *Archivos Leoneses*, XXIV, p. 187-201.

RAND, E. K. (1931): "A preliminary study of Alcuin's Bible". *Harvard Theological Review*, XXIV, p. 323-396.

RASICO, Philip D. (2006): *El català antic*. Girona: CCG Edicions, 469 p.

REILLY, B. F. (1968): "Santiago and Saint Denis: the French Presence in Eleventh-Century Spain". *Catholic Historical Review*, LIV, p. 467-483.

REYNOLDS, L. D. - WILSON, L. G. (1968): *Scribes and Scholars*. Oxford.

- RICE, C. C. (1909): *The Phonology of Gallic Clerical Latin after the sixth century*. Harvard.
- RICHÉ, P. (1962): *Education et culture dans l'occident barbare, VI^e-VII^e siècles*. Paris.
- (1973): *La vie quotidienne dans l'empire carolingien*. Paris.
- RICKARD, P. (1974): *A History of the French Language*. London.
- ROBSON, C. A. (1955): "Literary Language, Spoken Dialect, and the Phonological Problem in Old French". *Transactions of the Philological Society*, p. 117-180
- RODON I BINUÉ, Eulàlia (1957): *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña. Contribución al estudio del latín medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Filología.
- (1969): "Notas sobre formas latino-romances en documentos de los siglos IX-XI". [Barcelona]: *Emérita*, 37, p. 411-414
- (1971a): "Función semántica y nivel lingüístico". [Madrid]: *Revista de la Sociedad Española de Lingüística*, 1, p. 391-401
- (1971b): "El latín medieval como fuente para los orígenes de los romances hispánicos" a *Actele celui de-al XII-lea Congres International de Linguistica si Filologie Romanic*, vol. 2. București: Editura Academiei Republicii Populare România, p. 145-149.
- (1983): "La lexicología contextual en el estudio del latín medieval" a *Unidad y pluralidad en el mundo antiguo. Actas del VI Congreso Español de Estudios Clásicos*, vol. 2. Madrid: Gredos, p. 341-347.
- (1999): "Documentación léxica latino-medieval pirenaica", a *Aragón en la Edad Media*, 14-15, vol. 2. Zaragoza, p. 1325-1335.
- RODRÍGUEZ PANTOJA, M. (1974): "Notas de ortografía isidoriana", a *Habis*, V, p. 65-92.
- ROGER, M. (1905): *L'Enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin*. Paris.
- ROSSINYOL, Andreu [ed.] (2004): *Homilies d'Organyà. Text adaptat al català modern*, vol. 1. Barcelona: Editorial Barcino, Biblioteca Barcino, 95 p.
- RUSSELL-GEBBETT, P. (1965): *Medieval Catalan Linguistic Texts*. Oxford.
- SABATINI, F. (1965): "Esigenze di realismo e dislocazione morfologica in testi preromanzi", a *Rivista di Cultura Classica e Medievale*, VII, p. 972-998.
- (1968): "Dalla scripta latina rustica alle scriptae romanze", a *Studi Medievali*, IX, p. 320-358.
- (1978): "Lingua parlata, scripta, e coscienza linguistica nelle origini romanze", a *Atti del XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (1974)*, I. Napoli, p. 445-454.

- SAMPSON, R. [ed.] (1980): *Early Romance Texts, an Anthology*. Cambridge.
- SAMUELS, M. L. (1972): *Linguistic Evolution*. Cambridge.
- SAVAGE, J. J. (1928): "Lingua romana", a *Speculum*, III, p. 405.
- SCUDIERI RUGGIERI, J. (1959): "Correnti esotiche e impronte dimenticate nella cultura ispanica dell'alto medio evo", a *Cultura Neolatina*, XIX, p. 173-214.
- SARALEGUI, C. (1977): *El dialecto navarro en los documentos del monasterio de Irache (958-1397)*. Pamplona.
- SERDÁ, L. (1955): "Inicios de la liturgia romana en la Cataluña Vieja", a *Hispania Sacra*, VIII. Barcelona, p. 387-394.
- SHAILOR, B. A. (1979): "The scriptorium of San Pedro de Cardeña", a *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, LXI, p. 444-473.
- SOBERANAS, Amadeu-J. - ROSSINYOL, Andreu - PUIG, Armand [ed.] (2001): *Homilies d'Organyà*. Barcelona: Editorial Barcino, «Els nostres clàssics».
- TAGLIAVINI, Carlo (1949; 6ª ed.: 1972): *Le origini delle lingue neolatine*. Bologna.
- TERRY, A. (1972): *Catalan Literature*. London.
- ULLMAN, B. L. (1969): *Ancient writing and its influence*. Cambridge, Mass. M. I. T. Press.
- ULLMANN, S. (1967): *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford
- VENY, Joan (1996): *Onomàstica i dialectologia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, 166.
- VICUÑA RUIZ, J. A. i F. J. (1971): "La Rioja, tierra de contacto entre los reinos hispánicos (923-1134)", a *Berceo*, XXIII, p. 127-148
- VINCENT, N.: "Is sound change teleological?" a *Recent Developments in Historical Phonology*. Fisiak, J. [ed.] (Den Haag 1978), p. 409-430
- (1980): "Words versus morphemes in Morphological Change", in *Historical Morphology*. Fisiak, J. [ed.] Den Haag, p. 383-398.
- VON WARTBURG, W. (1971): *La fragmentación lingüística de la Romania*. Madrid: Gredos.
- WANNER, D. - CRAVENS, T. D. (1980): "Early Intervocalic Voicing in Tuscan", in *Papers from the Fourth International Conference on Historical Linguistics*. Amsterdam, p. 339-348.
- WITTLIN, Curt J. (1976-1980): "Manuales americans recents de lingüística romànica", a *Estudis Romànics*, vol. XVII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 385-395.

WRIGHT, Roger (1982): *Late Latin and Early Romance (in Spain and Carolingian France)*. Liverpool: ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 8, Francis Cairns [edició castellana 1989: *Latín tardío y romance temprano en España y la Francia carolingia*, versión española de Rosa LALOR. Madrid: Gredos, Biblioteca Románica Hispánica, II. Estudios y ensayos, 369, 479 p.]

ZAMORA VICENTE, A. (1970): *Dialectología Española*. Madrid: Gredos.

ZONNEVELD, W. (1978): *A Formal Theory of Exceptions in Generative Phonology*. Lisse.

4.3.4 Històrica, eclesiàstica, econòmica, social, política i legal

ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1948): *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Aymà, Biblioteca Guió d'Or, 309 p.

- (1962 -3^a ed.-): *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Aedos.

- (1970): "L'abat Oliba i la seva època" a *Dels visigots als catalans*, t. II: *La formació de la Catalunya independent*. Barcelona: Edicions 62, p. 141-272.

- (2003): *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, Francesc Vilanova i Vila-Abadal [ed.]. Pamplona: Urgoiti.

- (1986): *El domini carolingi a Catalunya*, Jaume Sobrequés i Callicó [ed.]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- (1989): *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 38.

AILLET, Cyrille (2008): "Anthroponymie, migrations, frontières: notes sur la «situation mozarabe» dans le Nord-Ouest ibérique (IX^e-XI^e siècle)" dans *Annales du Midi*, t. 120, n^o 261. Toulouse: Éditions Privat, p. 5-32.

ALART, Julià Bernat (1868 et 1878): *Notices historiques sur les communes du Roussillon*, 2 t., Perpinyà: C. Latrobe.

- (1874): *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XI^e siècle jusqu'à l'an 1660*. Perpinyà: C. Latrobe.

ALBAREDA [I RAMONEDA], Anselm M., dom (1918): "La impremta de Montserrat", a *Analecta Montserratensia*, 2.

ALBAREDA I RAMONEDA, Anselm M., dom (1972 -5^a ed. revisada-): *Història de Montserrat*, a cura de Josep Massot i Muntaner. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Títol de la primera edició: *L'abat Oliva, fundador de Montserrat*, 1931. El cita diverses vegades Fortià Solà (vegeu: SOLÀ, Fortià)]

ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier [ed.] (1990): *Benet Ribas i Calaf: Història de Montserrat*

(888-1258). Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 19 - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

ALTISENT I ALTISENT, Agustí (1966): *L'Espluga de Francolí de 1079 a 1200*. L'Espluga de Francolí.

- (1974): *Història de Poblet*. Abadia de Santa Maria de Poblet, 706 p. [especialment els tres primers capítols, p. 19-99]

ALVARADO PLANAS, Javier (1993): "Ordalías y derecho en la España visigoda", en *De la Antigüedad al Medioevo. Siglos IV-VIII. III Congreso de Estudios Medievales*. Ávila: Fundación Sánchez-Albornoz, p. 437-540.

AMADO, Claudie (1991): "Pouvoirs et noblesse dans la Gothie: formation du réseau aristocratique biterrois au X^e siècle", a *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any Mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet (Barcelona 1987)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

ARAGÓ, Antoni M. (1969): "L'escrivania pública de Santes Creus a l'època post-fundacional", a *I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, vol. II (Santes Creus 1966), p. 15-26 i apèndix s. n.

AURELL, Martin (1985): "La détérioration du statut de la femme aristocratique en Provence (X^e-XIII^e siècles)", dans *Le Moyen Age*, 91/1. Bruxelles, p. 14-16.

- (1995): *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. Paris: Publications de la Sorbonne.

AYMAR I RAGOLTA, Jaume (1984): "Miquel Batllori, una visió interdisciplinària de la història", a *Catalunya Cristiana*, 251. Barcelona, p. 16 i 17.

BACH, M. Alba - PIÑERO, Jordi (1988): *El territori de Manresa a l'Antiguitat. Esbós d'una possible centuriació romana*, Treball guardonat amb el Premi «Excursionisme» 1986 del «Centre Excursionista de la comarca de Bages». Manresa: Centre Excursionista de la comarca de Bages, Col·lecció de Monografies de temes locals i comarcals, 5, 75 p.

BACH I RIU, Antoni (1988): *Navès i l'antiga Vall de Lord*. Solsona: Impremta Muval.

BADA, Joan (2005): *Història del cristianisme a Catalunya*. Lleida-Vic: Pagès Editors-Eumo Editorial, p.33-57.

BADIA I MASGRAU, Josep M^a (2004): *El monestir de Santa Maria de Serrateix. Més de mil anys arrelat al territori*, Patronat d'Amics de Serrateix-Farell Editors, Col. «Nostra història», 5, 334 p. [especialment p. 37-49]

BALANÇÀ I ABADIA, Pere (1991): *Navès, els musulmans i el comte Guifré I "el Pelós"*. Ajuntament de Navès.

BALARI JOVANY, José (1899): *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Hijos de Jaume Jepús.

BANKS, Philip (2003): “El creixement físic de Barcelona, segles X-XIII”, a *Quaderns d’Història*, 8. Barcelona.

BARALLAT, Heribert [1887]: “Excursió a Manresa y Sant Benet de Bages”, a *Memòries de l’Associació Catalanista d’Excursions Científiques*, III (1879) [Barcelona], p. 181-220.

BARAUT, Cebrià (1973 -1^a ed.-): “Cerdanya, comtat”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5. Barcelona, p. 13-16.

BARRASSETAS, E. – MARTÍN, A. – PALET, J. M. (1989-1990): *Memòria de les excavacions al jaciment de l’Aiguacuit. Sisena campanya 1989-1990*. Barcelona: Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. [inèdita]

BARTHÉLEMY, Dominique (1992): “Parentesco”, a *Historia de la vida privada*. Philippe Ariès y Georges Duby [dirs.], vol. 3. Madrid: Taurus.

BASSEGODA MUSTÉ, Pedro J. (1971): *Huerto y viñedo de Barcelona (La guerra de los laudemios). Contribución al estudio de la Historia del Urbanismo de la Ciudad Condal*. Barcelona: Escuela Técnica Superior de Arquitectura.

BATET I COMPANY, Carolina (1994): “L’Església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la marca de Barcelona”, a *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67/1. Barcelona.

BATLLORI, Miquel (1995-2000): *Obra Completa*, a cura d’Eulàlia Duran [dir.] i J. Solervicens [coord.]. Barcelona-València: Biblioteca d’Estudis i Investigacions - Tres i Quatre.

BEHRENDTS, Frederick [éd.] (1976): *The letters and poems of Fulbert of Chartres*. Oxford: Oxford University Press.

BENE, abbé (1875): *Recherches historiques sur Frotard, dixième abbé de Saint-Pons-de-Thomières, légat de S. Gregoire VII*. Montpelhièr.

BENET I CLARÀ, Albert (1981): *El terme antic de Manresa*. Manresa: Amics de la Història i de l’Arqueologia, Institut de Batxillerat Lluís de Peguera

- (1982): *L’expansió del comtat de Manresa*. Barcelona: Rafael Dalmau, Episodis de la història, 255.

- (1983): “L’origen de la família Calders”, a *Miscel·lània d’Estudis Bagens*, 2. Manresa: Centre d’Estudis del Bages.

- (1984): “El castell d’Aguilar”, a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XI: *El Bages*, Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.

- (1985): *Història de Manresa. Dels orígens al segle XI*. Manresa, 769 p.

- (1987): “La creació de la vila de Manresa al segle XII”, a *Miscel·lània d’Estudis Bagens*, 5. Manresa, p. 109 i 110.

- (1987): “El Solsonès. Marc històric”, a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*. Vol. XIII: *El Solsonès. La Vall d'Aran*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (1988a): “La repoblació de la Segarra a l’Alta Edat Mitjana (segles IX-XI)” a *Palestra Universitaria*, 3. Cervera.
- (1988b): *Recull d’estudis d’història del Bages*. Sallent: Institut d’Arqueologia, Història i Ciències Naturals.
- (1988c): *El procés d’independència de Catalunya (897-989)*. Sallent: Institut d’Arqueologia, Història i Ciències Naturals.
- (1989): *El procés d’independència dels comtats catalans: mil·lenari de Catalunya*. Manresa: Ajuntament de Manresa - Comissió Mil·lenari de Catalunya a Manresa.
- (1993): *La família Gurb-Queralt (956-1276): senyors de Sallent, Oló, Avinyó, Gurb, Manlleu, Voltregà, Queralt i Santa Coloma de Queralt*. Sallent: Institut d’Arqueologia, Història i Ciències Naturals.

BENITO I MONCLÚS, Pere - KOSTO, Adam J. - TAYLOR, Nathaniel L. (1996): “Three typological approaches to Catalanian archival evidence, 10-12 centuries”, a *Anuario de Estudios Medievales*, 26/1. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 43-88.

BENITO I MONCLÚS, Pere (2003): *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 831 p.

BERKHOFER III, Robert F. [ed.] (2005a): “Abbatial Authority over Lay Agents”, in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*, Robert F. Berkhofer III, Alan Cooper and Adam J. Kosto [ed.]. Hampshire, England - Burlington, USA: Ashgate, p. 43-57.

BERKHOFER III, Robert F. - COOPER, Alan – KOSTO, Adam J. [ed.] (2005b): “Good Servants, Bad Lords: The Abuse of Authority by Jewish Bailiffs in the Medieval Crown of Aragon”, in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*. Hampshire, England - Burlington, USA: Ashgate, p. 59-72.

- (2005c): “A charter of Oliba from before his entry into religious life”, in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*, Hampshire, England - Burlington, USA: Ashgate, p. 121-128.

BERTRAN I ROIGÉ, Prim (1986): *Notes sobre la ramaderia a la Catalunya nord-occidental (segles IX-XI)*.

BLOK, D. P. (1967): “Les formules de droit romain dans les actes privés du Haut Moyen Age”, dans *Miscellanea medievalia ... J. F. Niermeyer*. Gröningen: J. B. Wolters, p. 17-28.

BOFARULL, Antoni de (1876): *Historia crítica, civil y eclesiástica de Catalunya*. Barcelona.

BOFARULL Y MASCARÓ, Próspero de (1836): *Los condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*, t. I. Barcelona: Imp. de J. Oliveres y Monmany, 581 p.

BOFARULL Y SANS, Francisco (1910): *Los judíos en el territorio de Barcelona (siglos X al XIII), Reinado de Jaime I, 1213-1276*. Barcelona.

BOIX I POCIELLO, Jordi (1997): “La Llitera. El marc històric”, a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XXVI: *Tortosa i les terres de l'Ebre, La Llitera i el Baix Cinca, Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 233-237, 240-241 i 245.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi - FÀBREGAS, M. (1982): “Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana. I. Introducció, II. Exemples”, a *Quaderns d'estudis medievals*, vol. 1, any III, núm. 9.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1983): *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres.

- (1985): *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*, p. 287-303.

- (1999): “El monestir com a institució feudal”, a *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil*. Barcelona: Pòrtic - Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura

BONNASSIE, Pierre (1976): *La Catalogne du milieu du X^e à la fin du XI^e siècle. Croissance et mutations d'une société*, 2 t. Toulouse: Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail [traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)* (1979), 2 t. Barcelona: Edicions 62]

BORFO, A. – ROCA, P. (1987): “D'Egara a Terrassa”, a *Història de Terrassa*, col. «Papers de Ciutat», núm. 1. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, p. 125-195.

- (1988): “El poblament al terme del castell de Terrassa a l'època medieval”, a *Terme*, núm. 3. Terrassa, p. 29-43.

BOUGARD, F. et al. (1997): *Le christianisme en Occident du début du VII^e au milieu du XI^e siècle*. Paris.

BOWMAN, Jeffrey A. (1997): “Do Neo-Romans Curse? Land, Law and Ritual in the Midi (900-1100)”, in *Viator* 28, p. 1-32.

- (2002): “The Bishops Builds a Bridge: Sanctity and Power in the Medieval Pyrenees”, in *The Catholic Historical Review* 88, p. 1-16.

- (2004): *Shifting Landmarks: Property, Proof, and Dispute in Catalonia around the Year 1000*. Cornell University Press.

BOYER, Jean François (2009): “Les circonscriptions carolingiennes du Limousin: compléments et perspectives de recherche”, dans *Annales du Midi*, t. 121, n^o 266. Toulouse: Éditions Privat, p. 237-260.

BROOKE, Christopher (1989): *The Medieval Idea of Marriage*. Oxford - New York: Oxford University Press.

BRUNTERC'H, J.-P. (1997): "Naissance et affirmation des principautés au temps du roi Eudes: l'exemple de l'Aquitaine", dans *Pays de Loire et Aquitaine de Robert le Fort aux premiers Capétiens*, O. Guillot - R. Favreau [dirs.]. Paris, p. 69-115.

BRUTAILS, J.-A. (1891): *Étude sur la condition des populations rurales en Roussillon au Moyen Âge*. Paris.

BÜHRER-THIERRY, G. (2002): *Les sociétés en Europe. Enjeux historiographiques, méthodologie, bibliographie commentée*. Paris.

- (1999): *L'Europe carolingienne (714-888)*. Paris, Sedes.

BUSQUETS I SINDREU, Pere (1973 -1^a ed.-): "Cluny", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5, Barcelona, p. 261 i 262.

CABRÉ I PAIRET, Montserrat (1989): "Les monges de Sant Pere de les Puel·les, propietàries al pla de Barcelona (segles X i XI)", a *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. I, p. 37-44. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Institut Municipal d'Història.

CALDERS, Guillem de (1971): "Sant Pere de Mussarra: la més vella i la més nova" a *Suplement del Full Parroquial*, 6. Monistrol de Calders.

CANTARELL, Elena – COMAS, Mireia – MUNTANER, Carme (2011): *El Llibre de la baronia d'Eramprunyà*. Lleida: Pagès editors, 447 p.

CARLIN, Marie-Louise (1967): *La pénétration du droit romain dans les actes de la pratique provençale (XI^e-XIII^e siècles)*. Paris: Bibliothèque d'histoire du droit et droit romain, 11, Librairie générale de jurisprudence, I.

CARRERAS I CANDI, Francesc (1891): *Argentona històrica*. Barcelona [edició facsímil: Ajuntament d'Argentona]

CARRERAS I VIDAL, N. - RIGO I JOVELLS, A. (1994): "Can Blanc (Argentona, Maresme). Una vil·la romana de mitjans del segle I d. C. a inicis del segle III d. C.", a *Laietània*, 9. Mataró.

CASAS I NADAL, Montserrat (1989): *El monestir de Sant Vicenç de Cardona a l'edat mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels orígens fins al 1311*. 3 t. Tesi doctoral dirigida per Manuel Riu i Riu. Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval. [inèdita]

- "Unes notes sobre Ramon Folc III, vescomte de Cardona" (1989), a *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 3-7.

CATAFAU, Aymat (1995): "Contentiones fuerunt". Conflits et violences dans le Roussillon féodal (XI^e-XII^e siècles)", a *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIII^e-XIX^e siècles)*. Actes du LXVII^e Congrès de la Fédération Historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon (octobre 1995). Perpinyà: Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales.

Catalunya Romànica. Antoni Pladevall i Font [dir.]. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

- Vol. II (1984): *Osona*, I.
 - Vol. III (1986): *Osona*, II.
 - Vol. IV (1990): *La Garrotxa*.
 - Vol. V (1991): *El Gironès, La Selva, El Pla de l'Estany*.
 - Vol. VII (1995): *La Cerdanya, El Conflent*.
 - Vol. XI (1984): *El Bages*.
 - Vol. XIII (1987): *El Solsonès. La Vall d'Aran*.
 - Vol. XVIII (1991): *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*.
 - Vol. XIX (1992): *Penedès, Anoia*.
 - Vol. XXIV (1997): *Segrià, Garrigues, Pla d'Urgell, Segarra, Urgell*.
 - Vol. XXV (1996): *El Vallespir, El Capcir, El Donasà, La Fenolleda, El Perapertusès*.
 - Vol. XXVI (1997): *Tortosa i les terres de l'Ebre, La Llitera i el Baix Cinca, Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*.
 - Vol. XXVII (1998): *Visió de síntesi, Restauracions i noves troballes, Bibliografia, Índexs generals*.
 - Vol. 00 (1999): *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*.
- CERTEAU, Michel du (1975): *L'écriture en histoire*. Paris: Gallimard.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2008): "Estratègies de legitimació del poder costal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*", a *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 29. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 135-175.
- CIRICI I PELLICER, Alexandre (1971): *Barcelona, pam a pam*. Barcelona: Teide, col. «Què cal saber», 8, 382 p.
- COCHERIL, M. (1966): *Études sur le monachisme en Espagne et au Portugal*. Paris – Lisboa.
- COLL I ALENTORN, Miquel (1974 -1^a ed.-): "Ermengarda", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 6. Barcelona, p. 711.
- (1975 -1^a ed.-): "Gesta comitum Barcinonensium et regum Aragonum", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 8. Barcelona, p. 87
- (1975 -1^a ed.-): "Guifré II de Cerdanya", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 8. Barcelona, p. 312.

- (1977 -1^a ed.-): “Negre, gorg”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 11. Barcelona, p. 481.
- (1978 -1^a ed.-): “Ramon Berenguer II de Barcelona”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12. Barcelona, p. 329 i 330.
- (1978 -1^a ed.-): “Ramon Borrell I de Barcelona”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12. Barcelona, p. 332.
- COLL I VILACLARA, Josep (1907): “Sant Benet de Bages”, a *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, Any XVII, núm. 153, p. 289-306 i 321-339.
- COLLINS, Roger (1995 -2nd ed.-): *Early medieval Spain: unity in diversity, 400-1000*. New York: St. Martin's Press.
- COMPTE, E. - RECASENS, J. (1969): “Influències de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica”, a *Actes del I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, vol. II. L'Espluga de Francolí: Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, p. 51-57.
- CORREDERA GUTIÉRREZ, Eduardo, F.M.S. (1971): *La escuela histórica avellanense*. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 127 p.
- COSTA I BAFARULL, Domingo (1959): *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia. Catálogos de sus antiguos Prelados, esto es, Prepósitos, Abades y Obispos*, 2 vols., a cura de Joan Serra i Vilaró. Barcelona: Ed. Balmes, Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, 812 p.
- COUSIN, Patrice (1954): *Abbon de Fleury-sur-Loire. Un savant, un pasteur, un martyr à la fin du X^e siècle*. Paris: P. Lethielleux, 240 p.
- CHALON, Michel - GAYRAUD, Michel (1980): “Géographie de la partie orientale des Pyrénées chez les auteurs antiques”, dans *Actes du LI^e congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon*. Montpelhièr, p. 37-50.
- DAURA, Antoni - SÁNCHEZ, Eduard - PARDO, Dolors - GALOBART, Joan (1987): *El jaciment ibero-romà de Boades (Castellgalí-Bages)*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, Col·lecció Monogràfics, 1.
- DE LA GRANJA, Fernando (1966): *La Marca Superior en la obra de Al-Udrí*. Zaragoza: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales, 102 p.
- DEMOTZ, François (2008): “La Transjurane de l'an Mil: la transition post-carolingienne”, dans *Le royaume de Bourgogne autour de l'an Mil*. Christian Guilleré, Jean-Michel Poisson, Laurent Ripart et Cyrille Ducourthial [dirs.]. Chambéry: Université de Savoie, p. 27-59.
- DEVROEY, Jean - Pierre (1979): “Les services de transport à l'abbaye de Prüm au IX^e siècle”, dans *Revue du Nord*, 41/142, p. 543-549.
- (2006): *Puissants et misérables. Système social et monde paysan dans l'Europe des Francs (VI^e-IX^e siècle)*. Bruxelles, Académie royale de Belgique.

DEVROEY, Jean - Pierre – SCHROEDER, Nicolas (2012): “Beyond royal estates and monasteries: landownership in the early medieval Ardennes“, in *Early Medieval Europe*, vol. 20, p. 39-69.

DOMÈNECH I MONTANER, Lluís (2006): *Viatges per l'arquitectura romànica*, a cura d'Enric Granell i Antoni Ramon. Barcelona, COAC Publicacions.

DOMINGO, Dolors (1997): *Pergamins de Privilegis de la ciutat de Balaguer*, Col. «El Comtat d'Urgell», 2. Lleida, 301 p.

DOSSAT, Y. (1943): “Du début de l'année en Languedoc au Moyen Âge”, dans *Annales du Midi*, t. 55, p. 520-522.

DOZY, Reinhart (1861; 1932 -nova edició revisada i posada al dia per E. LÉVI-PROVENÇAL-): *Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les almoravides (711-1110)*, 3 vols. Leiden.

DUBOIS, Henri: “Bourgogne” dans *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, A. VAUCHEZ [dir.], Éditions du Cerf (Paris 1997), t. 1, p. 222.

DURAN I SANPERE, Agustí - SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago - FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de (Barcelona 1973 -1ª ed.-): “Cervera (genealogia)”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5, Barcelona, p. 38-41.

DURLIAT, Marcel (1969): *Histoire du Roussillon*. Paris: Presses Universitaires de France, Col. «Que sais-je?», 203.

Els castells catalans. Barcelona: Rafael Dalmau.

EN-NEHARY, Fatima: *Les Musulmans du Moyen-Âge dans les Pyrénées-Orientales*. Mémoire inédite, dirigée par M^{me}. Randi Deguilhem. Aix-en-Provence: Université d'Aix-en-Provence, année académique 2010-2011.

ENRICH, Joan - ENRICH, Jordi - PEDRAZA, Lluís (1995): *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana* Igualada: Arqueoanoia.

ERILL, G., *Monistrol de Calders. El poble dels pagesos enginyers*, Impressió: Gràfiques Ister (Moià 2006), 103 p.

ESCRIBANO, M. V. (1984): “*Características de la germanización*” a . Zaragoza: Enciclopedia Temática de Aragón: Historia I, Cap. IV

ESPAÑOL, Francesca, *Sant Benet de Bages*, Fotografies de Lluís CASALS, Col·lecció Patrimoni Artístic de la Catalunya Central, Fundació Caixa de Manresa-Angle Editorial (Manresa 1995).

“Excursió a Manresa y al monestir de Sant Benet de Bages” (1878-1881), a *L'Excursionista*, I, p. 73-78.

FARÍAS, Víctor (1993): “La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial”. a *Studia Historica. Historia Medieval*, XI. Salamanca.

FARÍAS, Víctor - MARTÍ, Ramon - CATAFAU, Aymat (2007): *Les sagreres a la Catalunya medieval* (jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2000). Girona: Biblioteca d'Història Rural: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona i Documenta Universitaria, 249 p.

FELIU, Eduard (2006): “Nota sobre el mot *mes* en hebreu per a la correcta datació dels documents barcelonins”, a Josep Baucells i Reig *et alii* [ed.]: *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, I, Barcelona, p. 179-183.

FELIU I MONTFORT, Gaspar (1971): *El dominio territorial de la sede de Barcelona (800-1010)*. Tesi doctoral dirigida per dirigida per Emilio Sáez Sánchez. Barcelona: Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval. [inèdita]

- (1971): “Las ventas con pago en moneda en el condado de Barcelona hasta el año 1010”, a *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, V. Barcelona, p. 9-41.

- (1996): “La pagesia catalana abans de la feudalització” a *Anuario de Estudios Medievales*, 26/1. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 19-41.

- “La vida económica”, a RIU i RIU, Manuel (coord.), *La España cristiana de los siglos VIII al XI. Los núcleos pirenaicos (718-1035). Navarra, Aragón, Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe. *Historia de España Menéndez Pidal*, 1999, t. VII-II, JOVER ZAMORA, José María (dir.), p. 649-697.

- “Els antecedents de la remença i els mals usos”, a *Quaderns de la Selva. Revista del Centre d'Estudis Selvatans*, 13 (Santa Coloma de Farners 2001), p. 209-228.

FELLER, Laurent (2004): *Église et société en Occident (VII^e-XI^e siècle)*. Paris

- (2007): *Paysans et seigneurs au Moyen Âge (VIII^e-XV^e siècles)*. Paris.

FERRANDO, J. (1940): *El santuario del Hort (San Lorenzo de Morunys)*

FERRER I ALÒS, Llorenç (1988): “Navarcles”, a *Història del Bages*. Manresa: Parcir.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1990): “Els redemptors de captius: mostolafs, eixees o alfaquecs (segles XII-XIII)”, a *Medievalia*, 9: Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell, III. Barcelona.

FITA I COLOMER, Fidel (1880): *Lo Llibre Vert de Manresa*. Barcelona: Talleres de la Renaixensa.

FITÉ I LLEVOT, Francesc - GONZÁLEZ I MONTARDIT, Eduard (2010): *Arnau Mir de Tost: un senyor de frontera al segle XI*. Lleida: El Comtat d'Urgell, 9. Lleida: Universitat de Lleida, 320 p.

FLÓREZ DE SETIÉN Y HUIDOBRO, Enrique (1774): *España sagrada. Theatro geográfico histórico de la Iglesia de España*, 28: *Contiene el estado antiguo de la Iglesia Ausonense, hoy*

Vique. Madrid.

FLUVIÀ [I ESCORSA], Armand de: “vescomtes de Berga, dinasties dels” -quadre genealògic-, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3 (Barcelona 1971 -1^a ed.-), p. 463.

-“els Cabrera” -quadre genealògic-, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 4 (Barcelona 1973 -1^a ed.-), p. 66 i 67.

-“Roergue, comtat de” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12 (Barcelona 1978 -1^a ed.-), p. 686 i 687

FLUVIÀ [I ESCORSA], Armand de - VAJAY, Szabolcs de (1978 -1^a ed.-): “els comtes de Roergue o Rodés” -quadre genealògic-, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12. Barcelona, p. 686 i 687.

FONT I RIUS, Josep Maria (1951): “En torno a la aplicación del derecho visigodo durante la Reconquista: La tutela alto-medieval catalana”, a *Revista Portuguesa de História*, V. Coimbra, p. 361-378.

- (1968) “Les modes de détention de châteaux dans la “Vieille Catalogne” et ses marches extérieures du début du IX^e au début du XI^e siècles”, dans *Annales du Midi*, 80, p. 405-420.

- (1983): “Entorn de la figura de Ponç Bofill Marc, jutge comtal de Barcelona, a les primeries del segle XI”, a *Estudos em Homenagem aos Profs. Manuel Paulo Merêa e Guilherme Braga da Cruz*. Coimbra, p. 3-21 [separata]

FORT I COGUL, Eufemià (1968): *El Llibre de Valldossera*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXVI.

FRANCESCONI, Giampaolo (2007): *Districtus civitatis Pistorii. Strutture e trasformazioni del potere in un contado toscano (secoli XI-XIV)*. Pistoia: Biblioteca Storica Pistoiese, XIII.

FREEDMAN, Paul H. (1982): “La condition des paysans dans un village catalan du XIII^e siècle”, dans *Annales du Midi*, 94, p. 231-244. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 61-76]

- (1982): “The enserfment process in medieval Catalonia: evidence from ecclesiastical sources” in *Viator*, 13. Los Angeles: University of California, p. 225-44. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 27-59]

- (1985a): *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval. La diòcesi de Vic*. Barcelona: Curial.

- (1985b): “Military orders and peasant servitude in Catalonia: twelfth and thirteen centuries”, in *Hispanic American Historical Review*, 65. Durham, NC: Duke University, p. 91-110. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 77-106]

- (1985c): “The catalan “ius maltractandi”, dans *Recueil de mémoires et travaux. Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*, t. 13. Montpellier: Université de Montpellier, p. 39-53. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 107-129]

- (1986): "Catalan lawyers and the origins of Serfdom", in *Medieval Studies*, 48. Toronto, p. 288-314. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 147-187]

- (1988): "Peasant servitude in the thirteenth century", a *La formació i expansió ...*, p. 437-445. [Traducció catalana: *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 1988, p. 131-145]

- (1991a): "The Llobregat as a frontier in the thirteenth century", a *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 109-117.

- (1991b): *The origins of peasant servitude in medieval Catalonia*. Cambridge: Cambridge University Press. [Traducció catalana: *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo Editorial, 1993]

- (1991c): "Le pouvoir épiscopal en Catalogne au X^e siècle", a *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet (Barcelona, 1987)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.

- (1994): "Jurisdiccional disputes over Sant Pere d'Àger (Catalonia) in light of new papal documents", in *Church, Law and Society in Catalonia, 900-1500*, Variorum, cap. VII. Aldershot UK, p. 1-29.

- (1996a): "The evolution of servile peasants in Hungary and in Catalonia: a comparison", a *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, Barcelona, p. 909-932.

- (1996b): "La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal", a *Hispania*, LVI/2, núm. 193, Madrid, p. 425-446.

- (2000): "Servitude in Rousillon", dans *Les formes de la servitude. La servitude dans les pays de la Méditerranée occidentale chrétienne. Chronique [Mélanges de l'École française de Rome]*, t. 112-2]. Roma: École française de Rome, p. 867-882.

- (2005): "Siervos, campesinos y cambio social", en *Señores, siervos, vasallos en la Alta Edad Media (XXVIII Semana de Estudios Medievales, Estella, 16 a 20 de julio de 2001)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2002, p 127-146

GALTÉS, Joan (1970 -1^a ed.-): "Arnulf" a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 2. Barcelona, p. 479.

- (1971 -1^a ed.-): "Berenguer", a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3. Barcelona, p. 457.

- (Barcelona 1971 -1^a ed.-): "Episcopologi de Barcelona" (quadre), a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3. Barcelona, p. 232.

GARCÍA ÁLVAREZ, M. R. (1965): "Los libros en la documentación gallega de la alta edad media", a *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XX, p. 292-329.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel (1969): *El dominio del monasterio de San Millán de la*

Cogolla (Siglos X a XIII). Salamanca.

- (1991): “La repoblación del valle del Duero en el siglo IX: del yermo estratégico a la organización social del espacio”, a *Actas del coloquio de la V Asamblea genral de la Sociedad Española de Estudios medievales. La reconquista y repoblación de los reinos hispánicos. Estado de la cuestión de los últimos cuarenta años (Jaca, 1988)*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, p. 26 i 27.

GARCÍA-GALLO DE DIEGO, Alfonso (1959): “Bienes propios y derechos de propiedad en la Alta Edad Media española (notas para su estudio)”, a *Anuario de Historia del Derecho español*, 29. Madrid: Ministerio de Justicia – Boletín Oficial del Estado, p. 351-388.

- (1966): “L'évolution de la condition de la femme en droit espagnol”, dans *Annales de la Faculté de Droit de Toulouse*, 14, p. 73-96.

GARCÍA LÓPEZ, Yolanda (1993): “La tradición del Liber Iudiciorum: una revisión”, en *De la Antigüedad al Medievo. Siglos IV-VIII. III Congreso de Estudios Medievales*. Ávila: Fundación Sánchez-Albornoz, p. 381-415.

GARCÍA MORENO, L. A. (1974): “Estudios sobre la organización del reino visigodo de Toledo”, en *Anuario de Historia del Derecho Español*, 44, p. 5-155.

GARCÍA ROMERO, Francisco Antonio (1999): “El episcopado en los siglos IV y V. El ejemplo de Sinesio”, en Julián González [ed.]: *El Mundo Mediterráneo (siglos III-VII). Actas del III Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*. Madrid: Ediciones Clásicas, p. 351-356.

GARÍ, Blanca (1985): *El linaje de los Castellvell en los siglos XI y XII*, a *Medievalia*, Monografias, 5: Bellaterra: Instituto Universitario de Estudios Medievales. Universidad Autónoma de Barcelona.

- (1985): “Las *querimoniae* feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)”, a *Medievalia*, 5. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 7-49.

GASOL I ALMENDROS, Josep Maria (1978 -1ª ed.-): “Rocafort” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12, Barcelona, p. 663.

- (1984): “Notícia històrica d'antics camins i carreteres del Bages”, a *Butlletí del Montepio de conductors Sant Cristòfol de Manresa-Berga*, 381. Manresa.

GASSE-GRANDJEAN, Marie-José - TOCK, Benoît-Michel [éd.] (2003): “Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge”, a *Actes de la table ronde de Nancy (26-27 novembre 1999)*, Atelier de Recherche sur les Textes Médiévaux. Turnhout: Brepols.

GIBERT Y SÁNCHEZ DE LA VEGA, Rafael (1953): “La *complantatio* en el Derecho medieval español”, a *Anuario de Historia del Derecho español*, 23. Madrid: Ministerio de Justicia – Boletín Oficial del Estado, p. 737-768.

HALUSKA-RAUSCH, Elizabeth (2005): “Transformations in the Powers of Wives and Widows near Montpellier, 985-1213” in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*, Robert F. Berkhofer III, Alan Cooper and Adam J. Kosto [ed.]. Hampshire, England - Burlington, USA: Ashgate, p. 153-168.

GERMAIN, Analie (2008): “Fidélité, amitié et amour dans la correspondance de Fulbert de Chartres”, a *Imago Temporis. Medium Aevum*, II, p. 345-361. Lleida: Universita de Lleida, Departament d’Història. [traducció anglesa: “Loyalty, friendship and love in the letters of Fulbert of Chartres”, p. 113-132]

GIFRE I RIBAS, Pere (1987): *Propietat i explotació agrària. El patrimoni Puig a l’Empordà dels segles XVII i XVIII: un cas de diferenciació en el si de la comunitat pagesa*. Tesi de llicenciatura dirigida per Ramon Garrabou. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Lletres. [inèdita]

GIORDANO, Oronzo (1983): *Religiosidad popular en la alta Edad Media*. Madrid: Gredos, Monografias históricas

- (2001): *Higiene y buenas maneras en la alta Edad Media*. Madrid: Gredos, Monografias históricas

GOMIS, Cels (1882): “Excursió particular a Sant Benet de Bages (22 de juliol de 1881)”, a *Butlletí de l’Associació Catalanista d’Excursions Científiques*, IV, p. 17 i 18.

GONZALVO, Gener (1986): *La Pau i la Treva a Catalunya. Origen de les Corts catalanes*. Barcelona: Edicions de la Magrana - Ajuntament de Barcelona, Institut Municipal d’Història.

- (1994): *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia.

- (1998): *Sant Oleguer (1060-1137). Església i poder a la Catalunya naixent*. Barcelona: Rafael Dalmau

GOUREVITCH, Aaron J. (1983): *Les catégories de la culture médiévale* (trad. del rus per Hélène COURTIN i Nina GODNEFF; prefaci de Georges DUBY). Paris: Gallimard, Bibliothèque des histoires, 340 p.

- (1992): *La culture populaire au Moyen Age: “Simplices et docti”* (trad. del rus per Elena BALZAMO). Paris: Aubier, 447 p.

GOURON, A. (1957): “Les étapes de la pénétration du droit Roman du XII^e siècle dans l’ancienne Septimanie”, dans *Annales du Midi*, t. 69, p. 103-120

GRIFFE, Mgr E. (1974): *Les anciens pays de l’Aude dans l’Antiquité et au Moyen Âge*, Carcassona.

- “Les reformes monastiques dans les pays audois (dixième moitié du XI^e siècle)”, dans *Annales du Midi*, t. 75, p. 457-466.

GROS I PUJOL, Miquel dels Sants: (2006) “El sacramentari leccionari de Sant Boi de Lluçanès (Vic, Biblioteca Episcopal, frag. I/5)”, a *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XIV. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, Societat Catalana d’Estudis Litúrgics, p. 87-117.

GUERREAU, Alain (1980): *Le féodalisme, un horizon théorique*. Paris.

GUILLOT, O. - RIGAUDIÈRE, A. - SASSIER, Y. (1994): *Pouvoirs et institutions dans la France médiévale*, t. I, *Des origines à l'époque féodale*. Paris.

GUSTÀ BONDIA, Jaume (1887): *Monasterio de San Benito de Bages. Memoria descriptiva, leída en la excursión hecha por la Asociación en 17 de octubre de 1886*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña, Tipografía de Fidel Giró, 47 p.

HARRIS, Marvin (1975 -2ª ed.-): *Culture, People, Nature*. New York: Thomas Y. Crowell.

HAUTEFEUILLE, Florent (2009): “Les vigueries carolingiennes en Quercy et en Toulousain”, dans *Annales du Midi*, t. 121, nº 266. Toulouse: Éditions Privat, p. 199-213.

HERNÁNDEZ, Ángel M. - NAVARRO, Eleuteri (2007): “L’empremta andalusina al tram montserratí del Llobregat”, a *Dovella*, 93. Manresa.

HERNÁNDEZ CARDONA, F. Xavier (2003): *Història militar de Catalunya*, vols. 1 i 2. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

IGLESIA FERREIRÓS, Aquilino (1981): “El proceso del conde Bera y el problema de las ordalías”, a *Anuario de Historia del Derecho español*, 51. Madrid: Ministerio de Justicia – Boletín Oficial del Estado, p. 1-222.

- (1991): “La difusión del derecho común en Cataluña”, a *El Dret Comú i Catalunya. Actes del I Simposi Internacional (Barcelona, 25 i 26 de maig de 1990)*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 131.

- (1996): “Ley y costumbre en la Cataluña altomedieval”, a *El Dret Comú i Catalunya. Actes del V Simposi Internacional (Barcelona, 26 i 27 de maig de 1995)*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 220.

- (1999): “‘Ius commune’: un interrogante y un adiós”, a *El Dret Comú i Catalunya. Actes del VIII Simposi Internacional (Barcelona, 29 i 30 de maig de 1998)*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 623.

- [ed.] (2000): “El manuscrito latino 4792 de la Biblioteca Nacional de París. Usatges y Liber Iudiciorum”, a *Initium*, 5. Barcelona.

- (2001a): “De Usatici quomodo inventi fuerunt”, a *Initium*, 6. Barcelona.

- [ed.] (2001b): “Tractatus de legitima secundum legem goticam”, a *Initium*, 6. Barcelona.

IGLÉSIES FORT, Josep (1962): “El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del s. XIV”, a *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIV. Barcelona, p. 104.

- (1963): *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Rafael Dalmau, Col·lecció “Episodis de la Història”, 40, Barcelona, 64 p.

Jeroni: Homilies. Vides d'ermitans. Cartes. (1993): Clàssics del Cristianisme, 36. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya - Fundació Enciclopèdia Catalana.

JUNYENT, Eduard (1971): *Commemoració mil·lenària del naixement de l'abat-bisbe Oliba. Esboç*

biogràfic.

- (1975): *La Pau i Treva*. Barcelona: Rafael Dalmau.

KAGAY, Donald J.: "Pere Albert: Barcelona canon, royal advocate" a *Anuario de Estudios Medievales*, 32/1 (Barcelona 2002), p. 39-74

KAPLAN, Michel [dir.] - PICARD, Christophe – ZIMMERMANN, Michel (1994): *Le Moyen Âge. IV^e-X^e siècle*. Paris: Bréal, Collection Grand Amphi.

KENNELLY, Karen (1968): "Sobre la paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona (1030-1130)", a *Anuario de Estudios Medievales*, 5. Barcelona.

KLAPISCH-ZUBER, Christiane (2003): *L'arbre des familles*.

KLEIN, Elka (2004): *Hebrew deeds of Catalan Jews = Documents hebraïcs de la Catalunya medieval 1117-1316*, Barcelona i Girona, p. 104-105.

KOSTO, Adam J. (1988): "The *convenientiae* in the Early Middle Ages", in *Mediaeval Studies*, 60. Montecassino, p. 1-54.

- (1998): "The *convenientiae* of the Catalan counts in the eleventh century: a diplomatic and historical analysis", a *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 19, Barcelona, p. 191-228.

- (2001): *Making agreements in medieval Catalonia: power, order, and the written word, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 366 p.

KURZE, F. [éd.] (1890): *Reginon: Chronicon*. Hannover: Monumenta Germaniae Historica, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, 11.

LACAM, Jean (1965): *Les Sarrazins dans le haut Moyen Âge français (histoire et archéologie)*. Paris, 217 pages et 26 planches.

LAURANSON-ROSAZ, Christian (2009): "La *vicaria* en Auvergne et dans ses marges (IX^e-X^e siècle). Le cadre politique, spatial et social d'une circonscription civile carolingienne", dans *Annales du Midi*, t. 121, n° 266. Toulouse: Éditions Privat, p. 215-235.

LE JAN, Régine (1995): *Famille et pouvoir dans le monde franc (VII^e-X^e siècle). Essai d'anthropologie sociale*. Paris.

- (2001): *Femmes, pouvoir et société dans le haut Moyen Âge*. Paris.

- (2006): *La société du haut Moyen Âge. VI^e - IX^e siècle*. Paris: Armand Colin.

LEROY, Béatrice (1993): *Les juifs dans l'Espagne chrétienne avant 1492*. Paris: Albin Michel

LEWIS, A. R. (1965): *The Development of Southern French and Catalan Society*. Texas

LINAGE CONDE, Antonio (1973a): *Los orígenes del monacato benedictino en la Península*

Ibérica, 3 vols. León

- (1973b): *Una regla monástica riojana femenina del siglo X: el «Libellus a regula sancti Benedicti subtractus»*. Salamanca.

- (1976): “Un testimonio de la europeización riojana en el siglo X”, a *Olarte*, p. 85-105.

LITTLE, Lester K. (1978): *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, London: Paul Elek Ltd. [*Pobreza voluntaria y economía de beneficio en la Europa medieval*. Madrid: Taurus, 1980, 286 p.]

- (1993): *Benedictine maledictions: Liturgical cursing in Romanesque France*, Ithaca: Cornell University Press, 296p.: il.; 24 cm.

LLADÓ, Josep (1933): “Geografia comarcana. Calders”, a *Butlletí del Centre Excursionista de la comarca de Bages*, 132, Manresa, p. 343.

- “Indrets comarcals. Santa Maria de Serarols”, a *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*, núm. 162 (Manresa 1933), p. 54-57

LLORENS I SOLÉ, Antoni (1981): *Solsona i el Solsonès*. Manresa, 205 p. [especialment p. 26 i 27, 32 i 33]

- (1987): *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, vol. 2. Lleida: Virgili & Pagès, S.A.

LOPE POCH, Eva (2008): *El desenvolupament del vocabulari tècnic feudal en els documents de l'Arxiu Comtal de Barcelona. Estudi dels fons ACA, cancelleria, pergamins, Ramon Borrell, Berenguer Ramon I, Ramon Berenguer I, Ramon Berenguer II, Berenguer Ramon II i Ramon Berenguer III*. 1 t. Tesi doctoral dirigida per Pere Joan Quetglas Nicolau. Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Llatina, 335 p. [inèdita]

LUGAND, J. (1985): “Saint-Pons de Thomières”, dans *Languedoc roman*, col. Zodiaque. Paris, p. 253-277.

MACKAY, A. (1975): *Spain in the Middle Ages*. London.

MAGNOU-NORTIER, Elizabeth (1969): “Fidélité et féodalité méridionales d'après les serments de fidélité (X^e-début XII^e siècle)”, dans *Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premier âge féodal (Toulouse, 28-31 mars 1968)*. Paris: CNRS.

- (1974): *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (fin VIII^e-fin XI^e siècle)*. Toulouse.

- (1993): *Enquête lexicographique sur fundus, villa, domus, mansus*. Lille, p. 123-207.

MALDONADO, J. - TORO, F. (1942-1943): “Las relaciones entre el derecho canónico y el derecho secular en los concilios españoles del siglo XI”, a *Anuario de Historia del Derecho Español*, XIV, p. 226-381.

MARTÍ, Ramon (1999): “Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus” a *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*. Toulouse, p. 63-70.

- (2005): “Palacios y guardias emirales en Cataluña”, a *II Congreso de Castellología Ibérica* (Madrid), p. 293-309.

- [ed.] (2008): *Fars de l'islam, antigues alimares d'al-Andalus*. Edicions Arqueològiques i Patrimoni EDAR

- (2009): “L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité” a *Annales du Midi*, t. 121, n° 266. Toulouse: Éditions Privat, p. 177-197.

MARTÍNEZ, Lydia (1991): *Les families nobles del Pallars en els segles XI i XII*. Lleida: Pagès Editors.

MARTÍNEZ DIEZ, Gonzalo (2004 -4ª ed.-): *El Cid histórico*. Barcelona: Editorial Planeta.

MAS I CASAS, Josep Maria (1836 i 1882): *Ensayos históricos sobre Manresa*.

MAS I CASAS, Josep Maria (1837): *Memoria histórica de los hebreos y de los árabes en Manresa*.

MASNOU, Josep Maria (1999): “L'escola de la catedral de Vic al segle XI”, a *Actes del Congrès Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del I^r mil·lenni* (Vic), p. 621-634.

MATEU I LLOPIS, Felip (1983): “Oro toledano y andaluz en el reino de Fernando I de León y Castilla (1037-1065)”, en *Estudios en homenaje a don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años* (Buenos Aires), p. 215-226.

MELLADO RODRÍGUEZ, Joaquín (1999): “Competencia episcopal en la política judicial y fiscal de Recaredo: hacia una revisión”, en Julián González [ed.]: *El Mundo Mediterráneo (siglos III-VII). Actas del III Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*. Madrid: Ediciones Clásicas, p. 401-409.

MERCADER, Assumpta - MASSÓ, Lídia (2004): *Sala i Ricardis al Monestir de Sant Benet*. Argentona: Ajuntament de Sant Fruitós de Bages, La Impremta d'Argentona.

MESTRE, J. M.: “Troballes arqueològiques a la urbanització Can Madà” a *Llaç*, 32 i 33 (Argentona 1979)

MEYNIAL, E., “Des renonciations au Moyen Age et dans notre ancien droit” a *Nouvelle revue de droit français et étranger*, 1900, p. 108-142; 1901, p. 243-277 i 657-697; 1902, p. 49-78 i 649-670; 1904, p. 698-746

MILES, G. C., *The Coinage of the Umayyads in Spain* (New York 1950).

MILLÀS I VALLICROSA, Josep Maria, *Documents hebraics de jueus catalans*, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 1/3, 1927.

MIQUEL I ROSELL, Francesc Xavier, pvre., [ed.] *Liber Feudorum Maior*, I (Barcelona 1945).

MIQUEL, J.: “Els Cervelló, barons de Querol-Montagut a l’Edat Mitjana” a *Miscel·lània Penedesenca*, XXVI (2001)

MIRET I SANS, Joaquim (1900): *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó, con datos inéditos de los condes de Urgell y de los vizcondes de Ager*. Barcelona: Imp. “La Catalana” de J. Puigventós, 388 p.

- (1901): *Los Vescomtes de Bas en la illa de Sardenya. Estudi històrich sobre los Judges d’Arborea de raça catalana*. Barcelona: Estampa “La Catalana” d’en Jaume Puigventós, 144 p.

- “El castillo de Ametlla de la Segarra”, a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, año III, Núm. 11, Julio-Septiembre de 1903, p. 107-108, nota 1

- (1910): *Les cases de templers i hospitalers en Catalunya*. Barcelona

- “Los noms personals y geogràphics de la encontrada de Terrasa en los segles X^e y XI^è” a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), VII/55-56 (1914), p. 385-407 i 485-509

MOLINIER, A. [éd.]: “Étude sur l’administration féodale dans le Languedoc (900-1250)”, ext. de *Histoire générale de Languedoc*, t. VII (XIX^e siècle), p. 132-213

MONRÀS I MAS, Jaume: “Excursió a Manresa i Sant Benet de Bages” a *Butlletí de l’Associació Catalanista d’Excursions Científiques*, V (Barcelona 1883), p. 128-135

MONSALVATJE I FOSSAS, Francesc (1919): *Los Castillos del condado de Besalú*. Olot: Imprenta y librería de Ramón Bonet

MORALES, Ramon: “El camí ral d’Aragó i altres itineraris per la comarca d’Anoia” a *Arxiu bibliogràfic excursionista de la Unió Excursionista de Catalunya*, 14, Rafael Dalmau Editor (Barcelona 1966).

MORETA VELAYOS, S. (1971): *El monasterio de San Pedro de Cardeña. Historia de un dominio monástico castellano (902-1338)*. Salamanca.

MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel (1963): “Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l’est des Pyrénées du X^e au XII^e siècle”, dans *Annales du Midi*, t. 75, Toulouse, p. 551-573.

- (1969): “La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic Borrell i Oliba”, a *Estudis d’història medieval*, I, Barcelona, p. 1-15.

- (1971): “Les changements liturgiques en Septimanie et en Catalogne pendant la période romane”, dans *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 2, p. 29-42.

- (1978 -1^a ed.-): “Radulf de Barcelona”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12, Barcelona, p. 298.

- (1989): “Aportacions de la història local a l’expansió de Catalunya ara fa mil any”, a *Annals*

de la Casa-Museu Prat de la Riba, 5, Castellterçol.

- (1998a): *Obres completes*, I, *Catalunya 1. De la romanitat a la sobirania*, Abadia de Montserrat: Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 630 p. [especialment: cultura escrita segles IX-XIII, p. 502]

- (1998b): *Semblança d'Oliba. Què ha estat el gran abat i bisbe per a Catalunya*. Barcelona: Centre Docent d'Ensenyament Superior "Abat Oliba", adscrit a la Universitat de Barcelona, 31 p.

- (2001): *De quan hispans, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Seminari de Paleografia, Diplomàtica i Codicologia, Monografies, 2, 83 p.

NICOLAU D'OLWER, Lluís (1910): "Gerbert (Silvestre II) y la cultura catalana del sigle X", a *Estudis Universitaris Catalans*, IV, Barcelona, p. 332-358.

NOVELL I BOFARULL, Antoni (1993): *La comarca del Solsonès fins al segle XII*. Solsona: Consell Comarcal del Solsonès, 59 p.

OTERO, Alfonso (1959): "Liber Iudiciorum 3,1,5 (En tema de dote y 'donatio propter nuptias')", a *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXIX, Madrid.

PAGÈS, Joan (1992): *Els senyorijs alodials en el vescomtat de Bas a la Baixa Edat Mitjana*, vol. II. Olot: Caixa de Girona, 553 p.

PAGÈS I PARETAS, Montserrat (1992): *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca «Abat Oliba», 108.

PARAVICINI, W. (1992): *Histoire de la France*, t. I, *Les origines*. Paris.

- (1998): *Naissance de la noblesse*. Paris.

PARDO, Dolors (1987): "Castellgalí", a *Història del Bages*. Manresa: Parcir.

PARDO I SABARTÉS, Maria (1994): *Mensa episcopal de Barcelona (878-1299)*. Barcelona: Fundació Noguera, Diplomataris, 5.

PASTOR, Ernesto: "L'organisation territoriale dans le nord-ouest de la péninsule Ibérique (VIII^e-X^e siècle): vocabulaire et interprétations, exemples et suggestions", dans *Annales du Midi*, t. 121, n^o 266, Éditions Privat (Toulouse avril-juin 2009), p. 159-176.

PAXTON, Frederick S.: "Abbas and Rex: Power and Authority in the Literature of Fleury, 987-1044" in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*, ed. Robert F. Berkhofer III, Alan Cooper and Adam J. Kostko, *Ashgate* (Hampshire, England - Burlington, USA 2005), p. 197-212

PEGUERA, Lluís de (1632 -reeditat el 1701 per la Generalitat de Catalunya-): *Pràctica, forma i estil de celebrar corts en Catalunya*. Barcelona

PELLICER I PAGÈS, Josep Maria (1888): *Reseña histórica de Santa María del monasterio de*

Ripoll. *Nobilísimo origen y gloriosos recuerdos de este célebre santuario, hasta el milenario de su primera dedicación*. Mataró, 408 p.

PÉPIN, Guilhem (2009): “Les couronnements et les investitures des ducs d'Aquitaine (XI^e-XII^e siècle)” dans *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris (Institut historique allemand), Band 36. Paris: Jan Thorbecke Verlag, p. 35-65

PÉREZ, Antonio (1999): “El ‘ius commune’: artificio de juristas”, a *Història del Pensament Jurídic*, Tomàs de Montagut [ed.]. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, p. 69-79

PEÑA BOCOS, Esther (1993): “Las ‘presuras’ y la ‘reoblación’ del valle del Duero: algunas cuestiones en torno a la atribución y organización social del espacio castellano en el siglo IX”, a *Actas del III Curso de cultura medieval. Seminario: repoblación y reconquista (Aguilar de Campoo, 1991)*, Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, p. 250-257.

PIÑERO, Jordi (1994): “Noves dades sobre arqueologia romana a Rajadell: la vil·la de Sant Amanç i altres jaciments”, a *Dovella*, 47. Manresa.

PIQUER I FERRER, Esperança (1992): “Castell de Freixe”, a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XIX: *Penedès, Anoia*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 453.

PLADEVALL I FONT, Antoni (1958-1960): “Les Guillerries: síntesis histórica y evolución demográfica”, a *Ausa*, III, Vic

PLADEVALL [I FONT], Antoni - CATALÀ ROCA, Francesc (1968 -2^a ed. abril 1970-): *Els monestirs catalans*. Barcelona: Destino, p. 252-255.

PLADEVALL [I FONT], Antoni (1971 -1^a ed.-): “Berenguer Sunifred”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3, Barcelona, p. 460.

- (1971 -1^a ed.-): “Berga, vescomtat”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3, Barcelona, p. 463.

- (1971 -1^a ed.-): “Besalú, comtat” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3, Barcelona, p. 500 [mapa a la p. 501]

- (1973 -1^a ed.-): “Calaf, priorat de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 4, Barcelona, p. 114.

- (1974 -1^a ed.-): “Fai, el”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 7, Barcelona, p. 269 i 270.

- (1975 -1^a ed.-): “Guàrdia del Bruc, la [o la Guàrdia de Montserrat]”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 8, Barcelona, p. 287.

- (1976 -1^a ed.-): “Lluçà, monestir de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 9, Barcelona, p. 306.

- (1976 -1^a ed.-): “Malla, Arnau de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 9. Barcelona, p. 473.

- (1976 -1^a ed.-): “Mediona, Guillem de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 9. Barcelona, p. 761.

- (1977 -1^a ed.-): “Miralles de Copons” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 10. Barcelona, p. 109.
 - (1977 -1^a ed.-): “Oleguer”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 10. Barcelona, p. 703.
 - (1978 -1^a ed.-): “Portella, la”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 11. Barcelona, p. 812 i 813.
 - (1978 -1^a ed.-): “Puigdemàger”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12. Barcelona, p. 173 i 174.
 - (1978 -1^a ed.-): “Riquer”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 12. Barcelona, p. 625 i 626.
 - (1979 -1^a ed.-): “Sant Daniel de Maifré [o de Solerols]”, “Sant Miquel de Maifré [o de Ter)” i “Solerols”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona, p. 212, 279 i 740.
 - (1979 -1^a ed.-): “Senterada, monestir de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona, p. 473
 - (1979 -1^a ed.-): “Solà i Moreta, Fortià” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona, p. 724
 - (1980 -1^a ed.-): “Episcopologi de Vic” dins “Vic, bisbat de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15. Barcelona, p. 410.
 - (1980 -1^a ed.-): “Vilademàger”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15. Barcelona, p. 469.
 - (1980 -1^a ed.-): “Vítiza” [o Guitiza]”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15. Barcelona, p. 581.
 - (1981): “Les arrels del mil·lenari”, a *Tous, mil anys d’història*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- PLADEVALL [I FONT], Antoni - BENET, Albert (1984): “L’estructura de la societat noble”, a *Catalunya Romànica*, vol. II: *Osona I*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.
- (1989): *Història de l’Església a Catalunya*. Barcelona: Claret.
- PLADEVALL I FONT, Antoni - MAS I VILALTA, Albert - MORESO I GARCIA, Perfecte - TIÓ I LLEONART, Josep (1991): *Balenyà, un terme històric: els Hostalets de Balenyà i el seu municipi*. Vic: Eumo Editorial - Ajuntament dels Hostalets de Balenyà, 364 p.
- (1993): “El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i de la vall d’Osor (s. X)”, a *Quaderns de la Selva*, 6. Santa Coloma de Farners.
 - (1997): *Santa Eugènia de Berga. Història i vida d’un poble osonenc*. L’entorn, 32. Vic: Eumo Editorial - Ajuntament de Santa Eugènia de Berga, 270 p.
 - (1999): “L’organització de l’Església a la Catalunya carolíngia”, a *Catalunya a l’època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*. Barcelona: Museu Nacional d’Art de Catalunya.
 - (2009): *St. Quirze Safaja. Un poble de frontera*, 264 p.
- PONSICH, Pere (1971 -1^a ed.-): “Berenguer” a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3, Barcelona, p. 457.

- (1973 -1^a ed.-): “Conflent, vescomtat de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5, Barcelona, p. 476.
- (1980): “Roussillon, Vallespir, Conflent, Capcir, Cerdagne, Fenouillèdes: limites historiques et répertoire toponymique des lieux habités de ces anciens “pays””, dans *Terra nostra*, 37.
- PONSICH, Pere - FLUVIÀ, Armand de (1995): “Els vescomtes de Conflent (arbre genealògic)”, a Antoni Pladevall i Font [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. VII: *La Cerdanya, El Conflent*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 265.
- PONSICH, Pere (1996a): “Castell de Montdony” a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XXV: *El Vallespir, El Capcir, El Donasà, La Fenolleda, El Perapertusès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 98 i 99.
- (1996b): “Castell de Tornafört/Castell de Tournefort” a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XXV: *El Vallespir, El Capcir, El Donasà, La Fenolleda, El Perapertusès*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 359.
- PONS I GURI, Josep Maria (1973 -1^a ed.-): “Cabrera, Guerau de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 4, Barcelona, p. 70.
- (1973 -1^a ed.-): “Cabrera, Ponç de”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 4, Barcelona, p. 71.
- PUIG I CADAVALCH, Josep - FALGUERA I SIVILLA, Antoni de - GODAY I CASALS, Josep (1909-1918): *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 3 t.
- PUIG I CADAVALCH, Josep (1939): “Un chapiteau du X^e siècle orné de représentations iconographiques au cloître de Sant Benet de Bages”, in *Medieval Studies in memory of A. Kingsley Porter*, I. Cambridge, Mass. p. 267-271.
- PUIG I FERRETÉ, Ignasi Maria (1991): *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XIV)*, I. *Estudi històric*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 42/1
- PUIGFERRAT I OLIVA, Carles - SABATÉ I CURULL, Flocel (1992): “Mapa de l’Anoia, amb la senyalització dels tres bisbats que en època medieval es repartien el seu territori i amb indicació de totes les esglésies conegudes anteriors al 1300”, a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XIX: *Penedès. Anoia*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 350.
- PUIGVERT, Xavier (1992): “La introducció del delme a la marca d’Hispania”, a *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13. Barcelona.
- RASICO, Philip D. (2001): *Cafè i quilombo: els diaris de viatge de Joaquim Miret i Sans (1900-1918)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca Filològica, 45.
- RENARD, Étienne (2009): “La politique militaire de Charlemagne et la paysannerie franque”, a *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*. Paris: Herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut Paris (Institut historique allemand), Band 36, Jan Thorbecke Verlag, p. 1-33.
- RENAULT, Jean-Baptiste (2006): *Écrire les chartes à Saint-Victor de Marseille et en Provence (ca.*

950-ca. 1120). Thèse en préparation, sous la direction de Benoît-Michel Tock: Université de Strasbourg. [inèdita]

RIBAS I BERTRAN, Marià (1964): *Els orígens de Mataró*. Mataró.

RICHÉ, Pierre (1983): *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*. Paris.

RIERA I SANS, Jaume (2006): “Esculls en la història dels jueus”, a *Afers (fulls de recerca i pensament)*, 53/54, vol. XXI. Catarroja (València), p. 137-160.

- (2006): “Els poders públics i les sinagogues. Segles XIII-XV”, a *Girona Judaica*, vol. 3. Girona.

- (2011): “La comunitat de jueus de Girona i la seva organització (segles XII-XV)”, a *Temps i espais de la Girona Jueva. Girona Judaica*, vol. 5. Girona, p. 13-33.

- RIPART, Laurent (2008): “Le royaume de Bourgogne autour de l’an Mil”, dans *Le royaume de Bourgogne autour de l’an Mil*. Christian Guilleré, Jean-Michel Poisson, Laurent Ripart et Cyrille Ducourthial [dirs.]. Chambéry: Université de Savoie, p. 411-415.

RIU RIU, M. (1978a): “La feudalització del camp català”, a *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XIX, Barcelona.

- (1978b): “La feudalització del camp català”, a *Estructura econòmica del camp català*. Barcelona: La Magrana.

- (1980): “Eufemià Fort, historiador de Santes Creus i del monaquisme català”, a *Santes Creus. Butlletí de l'Arxiu Bibliogràfic*. Núm. 51 – Col. VI –.

- (1981): “Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya”, a *Quaderns d'Estudis Medievals*, II, 4, Barcelona, p. 195-208 [llició inaugural del curs 1970-1971 a la Societat Catalana d'Estudis Històrics, 23 p. (extret de la tesi de Gaspar Feliu, que la consultà fotocopiada)]

- (1982): “El paper dels ‘castra’ en la redistribució de l’habitat al comtat d’Osona”, a *Ausa* [Vic], X /102-104, p. 401-409.

- (1983): “A propósito del feudalismo todavía”, a *Estudios en homenaje a don Claudio Sánchez-Albornoz en sus noventa años*, vol. 2. Buenos Aires: Instituto de Historia de España, p. 65-82.

- (1989): “El feudalismo en Cataluña”, a *En torno al feudalismo hispánico: I Congreso de Estudios Medievales*. Ávila: Fundación Sánchez-Albornoz, p. 373-391.

- (1990): “Los templarios en el valle de Lord”, a *Estudios in memoriam del Prof. Derek W. Lomax*. *Medievo Hispano*, p. 319-323.

- (1992): “Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió”, a *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any 1000. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 248-260.

- [coord.] (1999): *Los núcleos pirenaicos (718-1035). Navarra, Aragón, Cataluña*, t. II, a José M.

Jover Zamora [dir.]: *Historia de España Menéndez Pidal*, vol. VII: *La España cristiana de los siglos VIII al XI*. Madrid: Espasa-Calpe.

RIUS SERRA, J. (1940): “El derecho visigodo en Cataluña”, im *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 8. Münster, p. 45-80.

ROBLES REYES, Juan Ramón (1999): “Órganos jurisdiccionales. Acercamiento a la resolución de los problemas de competencia judicial en el Bajo Imperio Romano hasta Justiniano”, en Julián González [ed.]: *El Mundo Mediterráneo (siglos III-VII)*. *Actas del III Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*. Madrid: Ediciones Clásicas, p. 445-452.

RODRÍGUEZ BERNAL, Francesc (2004): *Los Cardona. Familia, poder y patrimonio en Cataluña (siglos X-XIII)*. Tesi de doctorat inèdita, dirigida per José Enrique Ruiz Domènec i Martin Aurell. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana – Poitiers: Université de Poitiers, U.F.R. Sciences Sociales.

- (2005): “El obispo y el vizconde. Los Osona-Cardona en el condado de Urgell (siglo XI)” a *Actes del II Congrès Internacional d'Història dels Pirineus*. Girona: UNED, p. 277-288.

- (2009a): “Levitas y otros hombres de Iglesia en la frontera del Nordeste Peninsular: de Onofre a Umbert Odó (961-1095)” -arbre genealògic *Hombres de Iglesia en la Frontera. La Parentela de Ot Radulf-*, a RODRIGUEZ MOLINA, J. y TORO CEBALLOS, F. (coords.), VII Estudios de Frontera. Islam y Cristiandad, Alcalá la Real, Diputación de Jaén, p. 751-772.

- (2009b): *Els vescomtes de Cardona al segle XII. Una història a través dels seus testaments*. Col·lecció El Comtat d'Urgell, 7. Lleida: Universitat de Lleida – Institut d'Estudis Ilerdencs – Fundació Pública de la Diputació de Lleida, 180 p.

- (2011): “Folc II, vescomte de Cardona, bisbe electe d'Urgell i bisbe de Barcelona (c. 1040-1099), a *Paratge*, 24, p. 253-269.

RODRÍGUEZ GIL, Magdalena (1999): “Consideraciones sobre una antigua polémica: Las Iglesias propias”, a *Cuadernos de Historia del Derecho*, 6. Madrid, p. 247-272.

ROVIRA I SOLÀ, Manuel (1981): “Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona-Cardona” a *Ausa*, 9. Vic.

RUCQUOI, Adeline (2005): “Maintien et création du droit dans l'Espagne chrétienne (950-1050)”, dans *Guerre, pouvoirs et idéologies dans l'Espagne chrétienne aux alentours de l'an mil. Actes du Colloque international organisé par le Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale. Poitiers-Angoulême (26, 27 et 28 septembre 2002)*: Thomas Deswarte et Philippe Sénac [coord.]. Turnhout: Brepols, p. 123-142.

RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique (1963): “Una etapa en la ocupación del suelo: la roturación de tierras en la Cataluña Vieja durante el siglo XI”, a *Hispania*, 33. Madrid, p. 481-518.

- (1979): “Système de parenté et théorie de l'alliance dans la société catalane (env. 1000-env. 1240)” a *Revue Historique*, 532. Paris, p. 307-329.

- (1984): *La memoria de los feudales*. Barcelona: Argot.
- (1985): *L'estructura feudal. Sistema de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana (c. 980-c. 1220)*. Barcelona: Edicions del Mall.
- (1991): "La organización familiar en Cataluña en el siglo X" a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXIV. Barcelona, p. 131-170.
- RUIZ GÓMEZ, Vicenç (2000): "«... pergere in partes Hispanie». Senyors feudals a la conquesta d'al-Andalus: el cas de Berenguer Donnuç", a *Recerca* 4, p. 285-295.
- (2000): "La cúpula del poder institucional laic al *castrum Terracie* (segles X-XI)", a *Terme* 15, p. 30-37.
- (2006): "Petita comunitat, mala senyoria i economia moral. Poders i resistències a Terrassa (segles XI i XII)", a *Terme* 21, p. 53-83.
- (2011): «*Homines de Terracia*»: cultura escrita i hegemonia feudal (*Terrassa, ca. 950-1150*). Barcelona: Generalitat de Catalunya - Departament de Cultura, Col·lecció Arxius i societat: quaderns de divulgació històrica, núm. 6, 303 p.
- SABALA I SANFONT, Josep Maria (1972): "La comtessa Guisla de Barcelona: noves dades genealògiques" a *Estudis d'Història Medieval*, V. Barcelona, p. 29-44.
- SABARTHÈS, H., chanoine (1914): *Bibliographie de l'Aude*. Narbona.
- SABATÉ I CURULL, Flocel - BENET I CLARÀ, Albert (1992): "Castell de la Llavinera", a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XIX: *El Penedès, L'Anoia*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 315.
- SABATÉ I CURULL, Flocel (1992): "Estructura socio-econòmica de l'Anoia (segles X-XIII)", a *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 13. Barcelona, p. 175-238.
- (1995): "L'Anoia durant l'època romànica (segles X-XIII)", a *Miscellania Aqualatensia*, 7. Igualada, p. 411-420.
- (1996): *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): Conquesta o repoblació?*. Lleida: Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida.
- (1997a): *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- (1997b): *La gent dels castells. Viure a l'esguard dels castells de la Conca d'Òdena a l'Edat Mitjana*. Igualada: Edicions Montcalet.
- (1997c): "L'organització territorial i jurisdiccional" a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XXIV: *Segrià, Garrigues, Pla d'Urgell, Segarra, Urgell*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 63-65.

- (1998): “La noció d’Espanya en la Catalunya medieval”, a *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 19. Barcelona, p. 375-390.

SABATÉ I CURULL, Flocel [autor] - RAJA, Toni [il·lustracions] (1999): *La gent dels castells. Viure a l'esguard dels castells de la Conca d'Òdena a l'Edat Mitjana*. Igualada: Edicions Montcalet Selectes, 83 p.

SABATÉ I CURULL, Flocel (1999): “Quatre segles d'influència islàmica. Ressenya de: Pere Balañà i Abadia, Bibliografia comentada de l'Islam a Catalunya. Del 713 al 1153”, a *L'Avenç*, 237. Barcelona, p. 91 i 92.

- (2003): “Alta edat mitjana” a *Història de Lleida*, vol. 2. Lleida: Pagès editors.

- (2006a): “Catalunya Medieval” a *Història de Catalunya*, II, a Balcells, Albert [dir.]. Barcelona: L'esfera dels llibres, p. 236-252.

- (2006b): “L'apparition du féodalisme dans la péninsule Ibérique. État de la recherche au commencement du XXI^e siècle”, dans *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 49, núm. 193, p. 49-69. Poitiers: Université de Poitiers, Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale.

- (2007): *La feudalización de la sociedad catalana*. Granada: Editorial de la Universidad de Granada.

SALES, Jordina - ENRICH, Jordi - ENRICH, Joan: (2000-2001): “Unes monedes del segle XI ocultades al jaciment de l'antiguitat tardana de can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)”, a *Tribuna d'Arqueologia*.

SALRACH, Josep Maria (1995): “Memòria, poder i devoció: donacions catalanes a La Grassa (segles IX-XII)”, dans *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà, p. 103-117.

- (1997): “Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)”, a *Hispania*, LVII/3/197, p. 1009-1045.

- (1999): “Violència feudal, violència contra qui?”, dans *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France X^e-XII^e siècle)*, *Hommage à Pierre Bonnassie*, H. Débax [éd.] Toulouse: CNRS - Université de Toulouse-Le Mirail, p. 221.

- (2000): “«Multa placita et contenciones»: conflictos de los siglos X-XII en el Cartulario de Sant Cugat del Vallès”, Joseph Pérez - Santiago Aguadé Nieto, [ed.] dans *Les origines de la féodalité. Hommage à Claudio Sánchez-Albornoz*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad de Alcalá de Henares, p. 197-228.

- (1999): «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles XI i XII)», a *Anuario de Estudios Medievales* 29, p. 927-957.

- (2001): “Les modalités du règlement de conflits en Catalogne aux XI^e et XII^e siècles”, dans *Le règlement des conflits au Moyen Âge. Actes du XXXI^e Congrès de la SHMESP (Angers 2000)*, Paris,

Publicacions de la Sorbonne, p. 117-134.

SALVADÓ I MONTORIOL, Joan (1993): *Montpeità: estudi d'un territori de la Catalunya central als s. X-XI (940-1089) a partir de la documentació conservada i coneguda*. «Memoire de maîtrise» inèdita, dirigida per Josep Maria Salrach i Marès i Pierre Bonnassie. Barcelona: Universitat de Barcelona – Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail.

- (1997): “Montpeità: estudi d’un territori del Bages entre els anys 940 i 1089 a partir de 248 documents”, a *XXXIX Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos (Cardona, 22 i 23 d’octubre de 1994)*. Actes. Cardona: Foment Cardoní - Patronat Municipal de Museus, p. 285-294.

- (2003a): *Història medieval d'un territori: Sant Fruitós de Bages (segles X-XVI)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Abat Oliba, 253, 660 p.

- (2003b): “Conflictos de jurisdicción entre el veguer de Manresa y el abad y monasterio de Sant Benet de Bages en la época medieval”, a *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. 3, p. 815-836.

- (2007): *Els cent primers anys de Sant Benet de Bages i la formació del seu patrimoni al Bages (940-1040)*. Diploma d'Estudis Avançats (DEA), tutoritzat pel Dr. Salvador Claramunt. Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història.

- (2009a): “Manresa i el rei: una aliança beneficiosa (segles XIII-XIV)”, a *Los espacios de poder en las ciudades del arco mediterráneo. La Corona de Aragón y las repúblicas toscanas (siglos XII-XV)* [Firenze, 22-24 de gener de 2009], Flocel Sabaté, Universitat de Lleida -Andrea Zorzi, Università degli Studi de Firenze [coord.]. [inèdita]

- (2009b): “El monestir de Sant Benet de Bages a l'Alta Segarra occidental: origen i explotació dels seus dominis”, a *Miscel·lània certerina. Història, economia i cultura a la Segarra*, 19. Cervera: Centre Municipal de Cultura, p. 23-73.

SÁNCHEZ-ALBORNOZ MENDUIÑA, Claudio: (1962): “Pervivencia y crisis de la tradición jurídica romana en la España goda”, a *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, 9. Spoleto, p. 128-199.

- (1980): *Historia de España*, VII (vol. I). *La España cristiana de los siglos VIII al XI: el reino astur-leonés (722 a 1037): sociedad, economía, gobierno, cultura y vida*. Madrid: Espasa Libros.

SÁNCHEZ I CAMPOY, Eduard (1990): *Troballes arqueològiques a l'autopista de Manresa*. Manresa: Centre Excursionista de la comarca de Bages, Col·lecció de Monografies de temes locals i comarcals, 7, 85 p.

SÁNCHEZ [I CAMPOY], Eduard – DEFAUS, Josep M. (1989): *Memòria de les excavacions al jaciment de l'Aiguacuit. Cinquena campanya 1988-1989*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. [inèdita]

SANTAMARIA, Joan (s.d.): *Memòries del monestir de Sant Pere de la Portella i de tot el seu abadiat i baronia*. Solsona: Impremta de Josep Figueras.

“Sant Benet de Bages. 25 de maig de 1884”, a *L'Excursionista*, II (1882-1886), p. 310 i 311.

SARRET I ARBÓS, Joaquim (1902): *Barcelona.=Sant Andreu de Palomar.*, “Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa”. Vol. 3.º (1901-1902). Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Jaime Vives, núm. 22, p. 634-636.

- (1917): *Jueus a Manresa. Ampliació de la conferència donada en el “Centre Excursionista de Bages” el dia 16 de novembre de 1908.* Vol. III. Manresa: Ajuntament de Manresa, Impremta d'Antòn Esparbé y Sèrra.

- (1925): *Monumenta Historica Civitatis Minorisae*, vol. V: *Història de l'estat polític-social de Manresa.* Manresa: Impremta i Enquadernacions de Sant Josep, Sobrerroca, p. 25-27.

SAYRACH, Jaume P. (2006): *Santa Coloma als comtats catalans.* Santa Coloma de Gramenet: Edicions Fòrum-Grama, 254 p.

SEGRET, Manuel (1978): *Aportacions a la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXI.

SÉNAC, Philippe (2000): *La Frontière et les hommes (VIII^e-XII^e siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise.* Maisonneuve et Larose.

SERGI, G. (1989): “Genesi di un regno efimero: la Borgogna di Rodolfo I”, a *Bolletino storico-bibliografico subalpino*, 87.

- (1997): “L'esercizio del potere giudiziario dei signori territoriali” a *La giustizia nell'alto medioevo (secoli IX-XI).* Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, t. I, p. 313-341.

SERRA I COMA, Roser (1996): “Els segles medievals (s. IX-XV)” a *Calders. Un municipi entre el Pla de Bages i el Moianès.* Calders: Ajuntament de Calders, p. 55-88.

SERRA I VILARÓ, Joan, pbre. (1907): “Senyoriu feudal sobre'l castell de Malgrat” a *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 146 (març 1907), p. 80-88; 147 (abril 1907), p. 108-118.

- (1908): *Notes històriques d'Olius.* Barcelona: Tipografia “L'Avenç”.

- (1909): *Senyoriu de la vescomtal família Miró.* Barcelona: Tipografia “L'Avenç”, 67 p.

- (1936): *Fructuós, Auguri i Eulogi: màrtirs sants de Tarragona.* Tarragona: Suc. de Torres & Virgili.

- (1940): *San Próspero Obispo de Tarragona y sus compañeros los santos Justino, Procopio, Marcial, Pantaleón y Jorge venerados en Italia y desconocidos en su patria.* Tarragona: Suc. de Torres & Virgili.

- (1943): *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711.* Barcelona: Editorial Balmes. Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, sèrie II, vol. XXVI.

- (1950): *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, llibre tercer: *L'església*,. Barcelona: Editorial Balmes, Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes, sèrie II, vol. XX, 375 p.

- (1960-1961): “Castell de Riner, senyoriu dels repobladors de l’Espluga de Francolí”. Tarragona: *Boletín Arqueológico*, LX-LXI, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense.

- (1966): *Història de Cardona*, vol. I: *Els senyors de Cardona*. Tarragona: Impremta Sugrañes.

SETTIPANI, Christian (2004): *La noblesse du Midi carolingien*.

SITJES I MOLINS, Xavier (1973): *Sant Benet de Bages. Estudi arqueològic*. Manresa: Gràfiques Montaña, S.A.

- (1988): *Els ponts medievals del Bages*. Manresa: Centre Excursionista de la Comarca de Bages, Col. “Monografies de temes locals i comarcals”, 6.

- (1994): *L’art funerari medieval a la conca alta del Llobregat*. Manresa: Centre d’Estudis del Bages, Col·lecció Monogràfics, 13.

- (2010): *Arquitectura civil medieval al Bages*. Manresa: Amics de l'Art Romànic del Bages / Centre d'Estudis del Bages / Centre Excursionista de la comarca de Bages, p. 5.

SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago (1961): *Els grans comtes de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives.

- (1971 -1^a ed.-): “Bernat I de Besalú dit *Tallaferro*”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3. Barcelona, p. 484.

- (1973 -1^a ed.-): “Claramunt, Bernat Amat”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 5. Barcelona, p. 206.

- (1974 -1^a ed.-): “Eribau”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 6. Barcelona, p. 701.

SOLÀ I MORETA, Fortià, pvre. (1955): *El monestir de Sant Benet de Bages*. Manresa: Centre Excursionista de la comarca de Bages, 328 p.

SOLÀ I SOLÉ, J. M. (1948): “Topónimos comarcals de origen árabe”, a *Boletín de la Asociación Fotográfica de Igualada*, 61. Igualada, p. 7.

SOLER I JIMÉNEZ, Joan - RUIZ GÓMEZ, Vicenç (1999):, “Els *palaus* de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia”, a *Terme* 14, p. 38-51.

Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI) [1991], 2 vols., Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.

TAYLOR, Nathaniel L. (2005): “Inheritance of Power in the House of Guifred the Hairy: Contemporary Perspectives on the Formation of a Dynasty”, in *The Experience of Power in Medieval Europe, 950-1350*. Hampshire, England - Burlington, USA: Robert F. Berkhofer III, Alan Cooper and Adam J. Kosto [ed.], *Ashgate*, p. 129-151.

Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000 (1999): Barcelona: Pòrtic - Generalitat de Catalunya.

TO, Lluís (1991): *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.

- (1995): “Les femmes dans la société catalane des IX^e-XI^e siècles”, dans *La femme dans l'histoire et la société méridionales (IX^e-XIX^e s.)*. Actes du 66^e Congrès de la Fédération du Languedoc méditerranéen et du Roussillon (Narbonne, octobre 1994). Montpellier: Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon.

- (2002): “Fief, baylie et tutelle: autour des rapports entre parenté et vassalité dans la noblesse catalane (XI^e-XIII^e siècles)”, dans *Fiefs et féodalité dans l'Europe méridionale (Italie, France du Midi, Péninsule Ibérique) du X^e au XIII^e siècle* (Conques, juillet 1998). Toulouse: Pierre Bonnessie [ed.], CURS-Université de Toulouse-Le Mirail, p. 419-441.

TORT I DONADA, Joan (1986): *Aproximació a la Segarra*. Barcelona: Rafael Dalmau, Col·lecció «Arxiu Bibliogràfic Excursionista» de la Unió Excursionista de Catalunya.

TOUBERT, Pierre (1973): *Les structures du Latium médiéval*, t. I. Roma: École française de Rome, Bibliothèques des Écoles françaises de Rome et d'Athènes, 221.

UDINA I MARTORELL, Frederic (1947): *El “Llibre Blanc” de Santes Creus (cartulario del siglo XII)*. Barcelona: CSIC, p. 40.

- (1959): *El “fillolatge”, institució jurídica familiar*. Barcelona: AHDE, p. 541-544.

- (1971 -1^a ed.-): “Borrell II de Barcelona”, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 3. Barcelona, p. 746 i 747.

- (1974): “El sedimento visigodo en la Cataluña condal (A propósito del artículo «L'usage du droit wisigothique en Catalogne» de Zimmermann)”, a *Revista Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXVII-2, p. 565-581.

ULLMANN, Walter (1983): *Historia del pensamiento político en la Edad Media*. Barcelona: Ariel.

- *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII* (1991): Joan Bastardas [ed.]. Barcelona: Fundació Noguera, «Textos i Documents», 187 p.

VADILLO, Amelia (1981): “El dominio de San Juan de las Abadesas: algunas consecuencias de su formación”, a *En la España medieval*, 4, Madrid, p. 21-25.

VALLS I PUEYO, Joan (2006): “El Raval del Clot. Castellbell i el Vilar”, a *Temes Històrics*, 4. Castellbell i el Vilar: Ajuntament de Castellbell i el Vilar.

VAUCHEZ, André – CABY, Cécile [dir.] (2003): *L'histoire des moines, chanoines et religieux au Moyen Âge. Guide de recherche et documents*. Turnhout, Brepols (L'atelier du médiéviste, 9), 372 p.

VEDEL, Valdemar (1931): *Ideales culturales de la Edad media, IV. La vida monástica*. Barcelona: Editorial Labor.

VEYNE, Paul (1931): *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Éditions du Seuil.

VIADER, Roland (2009): "Introduction" (Vigueries et autres circonscriptions intermédiaires du haut Moyen Âge), a *Annales du Midi*, t. 121, n° 266. Toulouse: Éditions Privat, p. 149-157.

VILA I SALA, Antoni (1898): *Història documentada de la vila de Santpedor*. Manresa

VILALTA SERRA, Enric (1998): *Un recorregut per les fronteres dels comtats catalans a l'època del comte Ramon Berenguer I (1035-1076)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Col. «Cavall Bernat», 34.

VILARMAU I MASFERRER, Marc (1983): "L'església romànica de Santa Maria de Serarols", a *Dovella*, 8. Manresa, p. 26-30.

VINTRÓ, Juli (1893): "Excursió oficial a Sant Benet de Bages i Santa Maria de l'Estany", a *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, III, Barcelona, p. 135-144.

VIRGILI I COLET, Antoni (1997): "Conquesta i feudalització de les terres de l'Ebre", a Pladevall i Font, Antoni [dir.]: *Catalunya Romànica*, vol. XXVI: *Tortosa i les terres de l'Ebre, La Llitera i el Baix Cinca, Obra no arquitectònica, dispersa i restaurada*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana.

WERNER, K.-F. (1980): "*Missus-marchio-comes*: entre l'administration centrale et l'administration locale de l'Empire carolingien", dans *Histoire comparée de l'administration (IV^e-XVIII^e siècle)*, Paravicini, W. - Werner, K.-F. [dir.]. München

WICKHAM, Chris (2005): *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean (400-800)*. Oxford.

WOLFF, Philippe (1963): "Quidam homo nomine Roberto negociatore [Barcelona, 1008]", dans *Le Moyen Âge. Revue d'histoire et philologie*, 69, p. 129-139

- [dir.] (1967): *Histoire de Languedoc*. Toulouse.

ZAMORA, J.-Á. (2000): *La vid y el vino en Ugarit*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Banco de datos filológicos semíticos noroccidentales, Monografías, 6, 764 p.

ZARAGOZA I PASCUAL, Enric (1997): *Catàleg dels monestirs catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

ZARAGOZA I PASCUAL, Enric (1998): *Abaciologi del monestir de Sant Feliu de Guíxols (segles X-XIX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

ZIMMERMANN, Michel (1985-1986): "Aux origines de la Catalogne féodale. Les serments non datés du règne de Ramon Berenguer I^{er}", a Jaume Portella i Comas [ed.]: *La formació i expansió del feudalisme català. Homenatge a Santiago Sobrequés i Vidal. Actes del col·loqui organitzat pel*

Col·legi Universitari de Girona (8-11 de gener de 1985), revista *Estudi General*, nº 5-6, p. 109-151.

- (1991): “Naissance d’une principauté. Barcelone et les autres comtés catalans autour de l’an mil”, a Barral i Altet, Xavier [dir.] *et alii: Catalunya i França Meridional a l’entorn de l’any mil (Barcelona, 2-5 juliol 1987)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 113-135.

- (1995): “Des pays catalans à la Catalogne. Genèse d’une représentation”, dans Sénac, Philippe [éd.]: *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, p. 71-85.

- (2003): *Écrire et lire en Catalogne (IX^e-XII^e siècles)*, 2 t. Madrid: Casa de Velázquez, Bibliothèque de la Casa de Velázquez, vol. nº 23.

4.3.5 Obres de referència: calendaris, cronologies, diccionaris, enciclopèdies, glossaris i obres específiques de temàtica no exclusivament històrica

ALONSO, M. (1986): *Diccionario medieval español*, 2 t. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.

BASSOLS DE CLIMENT, M. - BASTARDAS [I PARERA], Joan [dirs.] (1986), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, ab anno DCCC vsque ad annum MC. Conditum ab M. Bassols de Climent. Conficiendum curavit Iohannes Bastardas: Barcinone MCMLX - MCMLXXXV*. Vol. I (A - D) [Fasc. 1 - 9]. Barcelona: Universidad de Barcelona - Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals.

BASTARDAS [I PARERA], Joan [dir.] (2001): *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l’any 800 al 1100*, fasc. 11 (F). Barcelona: Consell Superior d’Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals.

- (2006): *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae. Mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l’any 800 al 1100*, fasc. 12 (G). Barcelona: Consell Superior d’Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals.

BLÁNQUEZ FRAILE, Agustín: [dir. ed.] (1988): *Diccionario latino-español, español-latino*, 3 toms. Barcelona: Ramón Sopena.

BOIXAREU, Ramon [ed.] (1973): *Francisco de Zamora: Diario de los viajes hechos en Cataluña [1785-1790]*. Barcelona: Curial, «Documents de Cultura» 3.

BOTET I SISÓ, Joaquim (1908-1911): *Les monedes Catalanes. Estudi i descripció de les monedes carolíngies, comtals, senyorials, reyals y locals pròpies de Catalunya*, 3 vol. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans.

CAPPELLI, A. (1969 -Terza edizione aggiornata ed ampliata-): *Cronologia, Cronografia e Calendario Perpetuo, dal principio dell’era cristiana ai nostri giorni. Tavole cronologico-sincrone e quadri sinottici per verificare le date storiche*. Milano: Ulrico Hoepli.

CARBONELL, S. (1973): *Dizionario fraseológico completo Italiano-Spagnolo e Spagnolo-Italiano, Parte italiana-spagnola*. Milano: Ulrico Hoepli.

CARRERAS I MARTÍ, Joan [dir. ed.] (1982; 1990 -11^a edició, reimpressió-): *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

CASTIÑEIRAS, Manuel - CAMPS, Jordi [dirs.] (2008): *El romànic i la Mediterrània. Catalunya, Toulouse i Pisa (1120-1180)*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 477 p.

CATAFAU, Aymat (1998): "La maison rurale en Roussillon du IX^e au XV^e siècle. Une approche par les textes", dans *Le paysage rural et ses acteurs*, A. Rousselle et M.-C. Marandet [dir.]. Perpinyà, p. 163-191.

COMMELERAN Y GÓMEZ, Francisco A. (1912 -2^a ed.-): *Diccionario clásico-etimológico latino-español*. Madrid.

COROMINAS, Juan (1954): *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, 4 vols. Madrid: Gredos, Biblioteca Románica Hispánica.

COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 volums. Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Caixa de Pensions «la Caixa».

COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, 7 vols. Barcelona: Curial Edicions Catalanes - Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona «la Caixa».

CORRIENTE, Federico (1999): *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid: Gredos, 589 p.

COUDERC, Paul (1979 -4^{ème} éd.-): *Le calendrier*. Paris: Presses Universitaires de France, Col. «Que sais-je?», 203.

DALMAU, Bernabé [ed.] (1997): *Sant Gregori el Gran: Benet, l'home de Déu*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 130 p.

Diccionari de la llengua catalana (1982 -1^a ed.-). Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Diccionari manual de la llengua catalana (2009 -3^a ed.-). Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Diccionari nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya (1964 -2^a ed.-). Barcelona: Aedos.

Diccionario ilustrado latino-español español-latino (1980 -13^a ed.-). Barcelona: Vox, Bibliograf.

Diccionario medieval español. Desde las glosas emilianenses y silenses (s. X) hasta el siglo XIV (1986). Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.

DOZY, Reinhart (1866; 1868 -2^a ed.-): *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*. Leiden.

Encyclopédie de l'islam (Paris 1991 -3^{ème} impression-), 7 t. Paris: Éditions G.-P. Maisonneuve & Larose S.A.

FELIU I MONTFORT, Gaspar (1969): “La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)”, a *Anuario de Estudios Medievales*, 6. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 441-462.

FERRER I BOLASELL, Ramon (1988): *Plantes del Bages. Aproximació a la flora de la comarca*. Manresa: Llibreria Sobrerroca, S.A., 122 p.

FITÉ I LLEVOT, Francesc (1993): *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI. Els orígens i l'evolució de l'arquitectura militar en els àrees de frontera, amb una atenció preferent per la zona del Montsec, a la Catalunya de Ponent*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, Quaderns del Departament de Geografia i Història, 18, Espai/Temps, 26 p.

FLEURY, Paul de (s.d.): *Table sommaire du Gallia Christiana pour les diocèses de Blois, Chartres, Orléans, Angers, Tours, Le Mans et Bourges*. Blois: Imprimerie Lecesne.

Fuero juzgo en latín y castellano, cotejado con los más antiguos y preciosos códices por la Real Academia Española (1815). Madrid: Ibarra, impresor de Cámara de S.M., 231 p.

GARCÍA LARRAGUETA, Santos Agustín (1998): *La datación histórica*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, S. A., 338 p.

Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo Dufresne, domino Du Cange, auctum a monachis ordinis S. Benedicti Parisiis, 7 t. (1840-1850). Paris: Firmin Didot fratres [a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó: Paris: Caroli Osmont, 1734, 6 t.]

Gran atlas de carreteres de Catalunya (2003). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Institut Cartogràfic de Catalunya - SGIT Geoestel [escala 1:50 000]

HURTADO, V. - GATELL, C. - MOLINERO, F. (1998): *Atlas històric de Catalunya*. Barcelona.

La Bíblia (1994). Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya, Claret.

LEVY, Emil (1966 -4^{ème} éd.-): *Petit dictionnaire provençal-français*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.

MAINAR I PONS, Josep [text] - CATALÀ ROCA, Francesc [fotografies] (1976): *El moble català*., Barcelona: Destino, 419 p. [especialment el capítol “Romànic”, p. 9-30, el títol “Els seients”, del capítol “Gòtic”, p. 49-57, i el títol “El llit”, del capítol “Barroc”, p. 117]

MARTÍN DE RETANA, José María [dir.] (1974-1982): *La Gran Enciclopedia Vasca*, 18 t. Bilbao.

MASCLANS, Francesc (1972 -3^a ed.-): *Guia per a conèixer els arbres*. Barcelona: Editorial Montblanc - Centre Excursionista de Catalunya, 254 p.

MIRACLE, Josep [ed.] (1980 -11^a ed.-): *Diccionari general de la llengua catalana de Pompeu Fabra*. Barcelona: EDHASA.

MOLAS PRADELL, Elvira (1951): “Los donativos de don Joaquín Miret y Sans conservados en la Biblioteca Central de la Diputación de Barcelona”, a *Biblioteconomía. Boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona*, año VIII, 31 y 32. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona, p. 142-158.

MOLERO ALCARAZ, Leonor E. (1999): “La expresión del tiempo en inscripciones latinas de época visigoda”, en Julián González [ed.]: *El Mundo Mediterráneo (siglos III-VII). Actas del III Congreso Andaluz de Estudios Clásicos*. Madrid: Ediciones Clásicas., p. 411-418.

MUNDÓ I MARCET, Anscari Manuel (1967): “La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya”, a *Anuario de Estudios Medievales*, 4. Barcelona, p. 13-34.

NIERMEYER, J. F. [ed.] (1954-1976): *Mediae Latinitatis lexicon minus*, 12 fasc. Leiden: E. J. Brill, 1138 p.

PALAU Y DULCET, Antonio [ed.] (1948-1976 -2ª ed.-): *Manual del librero hispanoamericano. Bibliografía general española e hispanoamericana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*, 27 t. Barcelona – Oxford.

PASSARRIUS, Olivier – CATAFAU, Aymat (2001): “L’habitat rural autour de l’an mil. L’exemple du site du Camp del Rey (commune de Baixas – Pyrénées-Orientales)”. Journées romanes de Saint Michel-de-Cuxá, *Les cahiers de Saint Michel-de-Cuxá*, t. XXXII, p. 109-132.

SALVÁ, Vicente [ed.] (1853 -8ª ed.-): *Nuevo Valbuena ó diccionario latino-español, formado sobre el de Don Manuel Valbuena, con muchos aumentos, correcciones y mejoras*. València, 929 p.

SELLA, Ventura [ed.] (1997): *Benet de Núrsia. La regla dels monjos*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, Escriptors cristians.

SEVA I LLINARES, Antoni [dir.] (1993; 1995 -2ª reimpressió-): *Diccionari llatí-català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Diccionaris de l'Enciclopèdia, Sèrie Diccionaris bilingües.

SOPENA, Ramón [ed.] (1985): *Diccionario Latino-Español*. Barcelona.

TORRAS, Cèsar August (1922): “Comarca del Cardener”, a *Pirineu català. Guia itinerari*, vol. 8. Barcelona: Tallers gràfics Hostenc.

VAUCHEZ, André [dir.] (1997): *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge*, 2 toms. Paris: Éditions du Cerf.

VENY, Joan (1994): *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*.

VILÀ I VALENTÍ, Joan - SARRIÓ I GUALDA, Josep (1992): *El sentit històric de la comarca a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de la Direcció General d'Administració Local, Generalitat de Catalunya, Departament de Governació, 185 p.

Vulgata

- (1910): *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V, Pont. max. jussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Barcelona: Libreria religiosa.

COLUNGA, R. P. Alberto OP - TURRADO, Dr. Laurentio (1951): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

4.3.4 Articles de premsa

BENET I CLARÀ, Albert (12/06/1980): “Aclariment a Fals o Falç?”, al diari *Regió 7* -edició de Manresa-.

SOLÀ, Joan (17/2/2000): “Els àrabs i nosaltres”, al diari *Avui*.

5. DIPLOMATARI

6. ÍNDEX ONOMÀSTIC